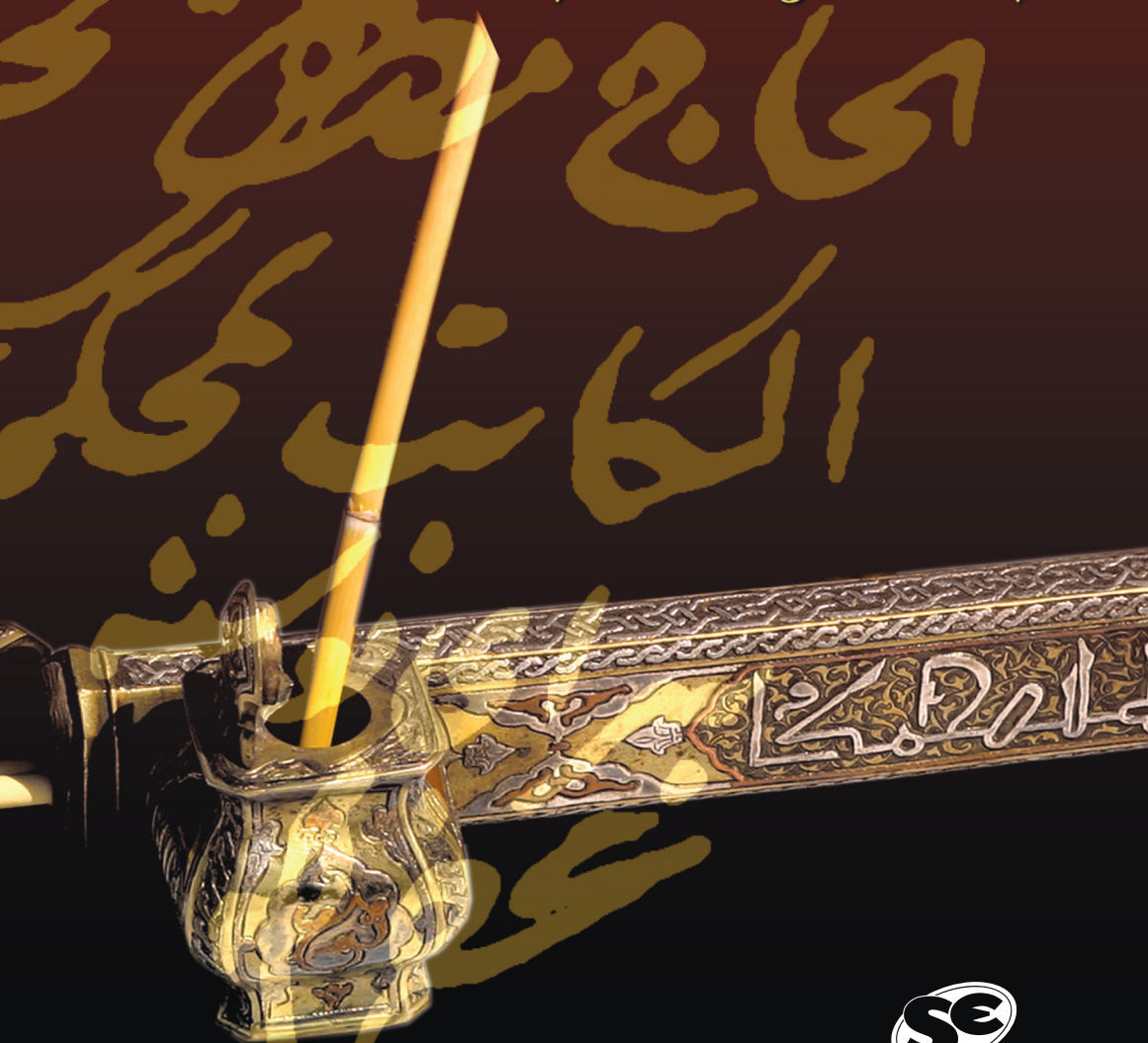

TATJANA PAIĆ-VUKIĆ

*Svijet Mustafe Muhibbija,
sarajevskoga kadije*

srednja europa

Tatjana Paić-Vukić

Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije

Za izdavača
Damir Agičić

© Autorska prava: Tatjana Paić-Vukić i Srednja Europa, 2007.

Urednik
Damir Agičić

Recenzenti
prof. dr. Ekrem Čaušević
prof. dr. Nenad Moačanin

Lektorica
Mirjana Paić-Jurinić

Grafički urednik
Gordan Vargović

Izrada naslovnice
Tanja Balotić

Naslovnica: pernica s tintarnicom (divit), Bosanska zbirka Etnografskog muzeja u Zagrebu; Muhibbijev ekslibris, R 84, list Ia, Biblioteka Muhibić, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

Priprema i tisak
Ibis grafika, IV. Ravnice 25, Zagreb

CIP - Katalogizacija u publikaciji
NACIONALNA I SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA - Zagreb

UDK 929 Muhibbi, M.
39(497.5)''18''

PAIĆ-Vukić, Tatjana
Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije / Tatjana Paić-Vukić. -
Zagreb : Srednja Europa, 2007.

Bibliografija.

ISBN 978-953-6979-32-2

I. Muhibbi, Mustafa -- Biografija
II. Narodni život -- Bosna i Hercegovina -- 19. st.
III. Bosna i Hercegovina -- Narodni život i običaji -- 19. st.

Tiskanje knjige financijski su pomogli
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa i Ministarstvo kulture RH.

Tatjana Paić-Vukić

**Svijet Mustafe Muhibbija,
sarajevskoga kadije**

srednja europa
Zagreb 2007.

Sadržaj

Predgovor	7
O transkripciji, prijevodima i datiranju	9
Uvod	11
Knjižnica obitelji Muhibić	13
Rukopisi privatne zbirke kao građa za povijesna istraživanja	17
Pristup, metode, drugi izvori i literatura	20
Mustafa Muhibbi, sarajevski kadija i derviš	23
Kratki životopis	23
Muhibbijev društveni položaj	29
<i>Bosna i Hercegovina Muhibbijeva doba</i>	30
<i>Kadijska služba</i>	34
Kadijine ovlasti i dužnosti	37
Kadije u Bosni	41
<i>Mustafa Muhibbi kao kadija i sudski pisar</i>	44
Od Bosne do Albanije	48
Pravni tekstovi	51
<i>Muhibbijeve imovinske prilike</i>	58
<i>Derviš</i>	64
<i>Mreže društvenih odnosa: (ne)propusnost granica</i>	66
Žene	68
Međukonfesionalni odnosi	70
Kultura knjige, čitanje i pisanje	77
Kultura knjige	78
<i>Ekslibrisi</i>	79
<i>Pečat, kalem, divit i peštahta</i>	81
<i>Kolanje knjige</i>	84
<i>Prijenos znanja</i>	86
<i>Prepisivanje</i>	88
Čitanje i pisanje	90
<i>Marginalije i medžmue</i>	94
<i>Pjesništvo</i>	99

Muhibbijeve zapisi, Muhibbijev svijet	103
Bosna: nemiri, borbe i porazi	103
Praznici dvora, svetkovine puka	108
Dolasci namjesnika	111
Sarajevski uglednici	113
Meraki, nespokojni prijatelj	116
Žudnja derviša	121
Jelo, piće i obred	123
Vrijeme obreda i vrijeme mehaničkoga sata	130
Bolest, strah i zaštita	137
<i>Ljekovito bilje</i>	138
<i>Savjeti</i>	141
<i>Ljekaruša: Muhibbijev prijepis i kompilacija</i>	144
<i>Prijenos medicinskoga znanja</i>	149
<i>Sinkretičnost i međukonfesionalna suradnja</i>	150
<i>Zaštitni zapisi i čudotvorni tekstovi</i>	151
<i>Vefk</i>	158
<i>Astrologija</i>	160
<i>Proricanje</i>	162
<i>Magijsko, začudno i čudesno</i>	165
<i>Praznovjerje i pravovjerje</i>	169
Kraj epohe	173
Muhibbijeve nasljednici	175
Mustafa Hilmi Muhibić, čovjek dviju kultura	177
Zaključak	183
Summary	187
Prilog I – Muhibbijeve ljetopisni zapisi i nekrolozi	191
Prilog II – Popis rukopisa Biblioteke Muhibić	201
Izvori i literatura	237
Glosarij	257
Kazalo	261
O autorici	267

Predgovor

Ova knjiga donosi ponešto izmijenjen tekst doktorske disertacije koju sam 2005. godine obranila na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Nastala je kao rezultat mojih istraživanja arapskih, turskih i perzijskih rukopisa sarajevskoga kadije Mustafe Muhibbija, koji se čuvaju u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. Sto pedeset godina poslije Muhibbijeve smrti, pomoću tih sam rukopisa pokušala predočiti njegov gotovo zaboravljeni život i rekonstruirati njegov svijet.

Da nije bilo poduzetnosti nakladnika, prof. dr. Damira Agičića, kojemu zahvaljujem za ponudu da ovaj tekst objavi, i da nije bilo preuzetih obveza i rokova, rad na knjizi mogao je potrajati još godinama. Naime, u nastojanju da istražim Muhibbijev svijet načela sam mnoge teme koje se moglo i iscrpnije obraditi i koje zavrjeđuju posebne studije. Kako ne bih cijeloga života pisala jednu knjigu, na pitanja koja sam ostavila otvorenima radije gledam kao na polazište za dalja istraživanja kulturne povijesti osmanske Bosne, negoli kao na nedostatak.

Pri izradi disertacije podržavali su me mnogi prijatelji i kolege koje možda neću uspjeti sve spomenuti. Početni poticaj dao mi je dr. Muhamed Ždralović prijedlogom da pregledam tada malo poznate arabičke rukopise Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Hvala mu za mentorsku i prijateljsku podršku i za razgovore iz kojih sam mnogo naučila o tome što znači "biti musliman na bosanski način". Prof. dr. Dragi Roksandiću zahvalna sam za dragocjenu sugestiju da istraživanje osmislim kao mikrohistorijsku studiju. Držim da je odustajanje od moje prve, pretežito arhivističke i kodikološke koncepcije, i prenošenje naglaska sa samih rukopisa na svijet u kojemu su nastali, pridonijelo obuhvatnosti i kvaliteti rada koji sada može zanimati i čitatelje izvan kruga orijentalista. Prihvatila sam i prijedlog prof. dr. Nenada Moaćanina da istražim posebnosti položaja Mustafe Muhibbija kao provincijskoga kadije, kako bih što pouzdanije odredila njegovo mjesto u sustavu osmanske i bosanske uleme.

Neke sadržaje rukopisa ne bih uspjela dokraja odgonetnuti bez svesrdne pomoći prof. dr. Ekrema Čauševića, koji je priskočio ondje gdje moje znanje osmanskog turskog nije dostajalo. Pri prevođenju pjesama pomogao mi je prof. dr. Fehim Nametak iz Sarajeva. Vrijedne poticaje dali su mi i drugi prijatelji i kolege koji su pokazivali zanimanje za moj rad i posuđivali mi literaturu, poimence: prof. dr. Kerima Filan iz Sarajeva, Arifa Ramović i dr. Markus Koller iz Münchena, te moji bivši studenti, danas turkolozi, Azra Abadžić Navaey, Dino Mujadžević i Vjeran Kursar.

Od osoba izvan krugova orijentalista, akademiku Petru Strčiću, donedavnom upravitelju Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u kojemu radim, želim zahvaliti za dugogodišnju podršku i poticaj na znanstveno usavršavanje. Voditelja Zbirke starih i rijetkih knjiga i rukopisa NSK, mr. Ivana Kosića, spominjem kao najzaslužnijega za to što su Muhibbijeve rukopisi uopće postali dostupni meni i drugim istraživačima; on je prepoznao njihovu važnost i okončao njihovo tridesetogodišnje tavanje u spremištu. Gospođi Emini Mehmedagić, rođ. Muhibić, i dr. Aidi Mehmedagić zahvaljujem za gostoprimstvo koje su mi pružile u Sarajevu, gdje sam radila na rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke. Sa mnom su spremno podijelile sve što znaju o obiteljskoj prošlosti kako bi mi približile lik Mustafe Muhibbija, svojega dalekog pretka. Jasni Mokos iz Etnografskog muzeja u Zagrebu hvala za fotografiju stare orijentalne pernice s tintarnicom iz Bosanske zbirke, koju sam željela imati na naslovnici. Dizajnerici Tanji Balotić zahvaljujem za sugestivnu opremu knjige.

I naravno, hvala mojim dečkima – Saši, Ivanu i Vidu. Svaki od njih na svoj je način sudjelovao u nastajanju ove knjige i sada dijelimo zadovoljstvo zbog njezina izlaska.

O transkripciji, prijevodima i datiranju

Pri prenošenju imena i naziva iz arabičkih izvora nisam se držala jednog transkripcijskog sustava. Osobna imena bosanskih muslimana pisala sam bez posebnih transkripcijskih znakova, onako kako danas glase, ali sam zadržala udvojene suglasnike koji u tim imenima stoje i u latiničkim izvorima iz 19. stoljeća. Prezimena koja su u rukopisima uglavnom pisana s perzijskim patronimijskim sufiksom *zade*, bilježila sam onako kako glase u literaturi; ona za koja nisam našla potvrdu zadržala sam u “orijentalnom” obliku. Za turske nazive služila sam se turskom latinicom, a arapske i perzijske transkribirala sam prema ZDMG sustavu. U kataložnim opisima rukopisa naslove sam transkribirala prema pravilima za arapski, jer i većina djela na turskom i perzijskom jeziku nosi arapski naslov.

Ako nije drugačije napomenuto, prijevodi s osmanskog turskog i arapskog su moji. Datume koji se u izvorima gotovo bez iznimke navode prema muslimanskome kalendaru prenosila sam u gregorijanske prema tablicama Y. Dağlı i C. Üçer *Tarih çevirme kılavuzu*.

Uvod

*Kao što često biva,
rukopisi su znali pokazati čovjeka
bolje negoli njegovi suvremenici.*

I. J. KRAČKOVSKI

Malo je obiteljskih zbirki arapskih, turskih i perzijskih rukopisa iz Bosne i Hercegovine koje su se do danas očuvale u cijelosti. Ako i nisu uništene ili rasprodane, postale su dijelovima inventara velikih arhiva i knjižnica, gdje su se nerijetko zametnuli podaci o bivšim vlasnicima; rukopisi koje je netko desetljećima skupljao i ponešto bilježio na njihovim stranicama, razdvojeni su katkad bez ikakva traga o zajedničkom porijeklu. Svaka od tih zbirki, istražena u cijelosti, mogla bi svjedočiti o ljudima koji su rukopise nabavljali i čitali, a nerijetko i sami ispisivali. U njima bi se našlo građe za proučavanje povijesti uglednih obitelji i pojedinaca iz Bosne osmanskoga doba.¹

Jedna privatna zbirka arapskih, turskih i perzijskih rukopisa porijeklom iz Bosne danas se čuva u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. Godine 1997. pregledala sam stotinjak kodeksa, koliko ih se tada moglo dobiti na uvid. Bilješke o vlasništvu upućivale su na to da su rukopisi nekoć pripadali sarajevskome kadiji Mustafi Muhibbiju (Muṣṭafā Muḥibbī) i njegovim nasljednicima. Kada su početkom 2000. otvorene i kutije s preostalim dijelom fonda, pokazalo se da cjelovita zbirka sadržava 163 kodeksa i šest neuvezanih fragmenata. U mnogima od njih našao se pokoji vlasnikov zapis.

Izrađujući privremeni katalog zbirke, propitivala sam mogućnosti korištenja tih zapisa kao izvora za biografiju Mustafe Muhibbija.

¹ Izvorni se knjižni fondovi donekle mogu rekonstruirati prikupljanjem ekslibrisa; to danas omogućuju i kazala bivših vlasnika u dobro priređenim katalozima rukopisa. Vidi: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, str. 48.

Dodatan poticaj dalo mi je nekoliko njegovih *medžmua*,² osobnih bilježnica raznovrsna sadržaja. Takvi su rukopisi već prepoznati kao važni, a dosad nedovoljno iskorišteni izvori za povijesna, kulturno-povijesna i biografska istraživanja. U ovome slučaju bili su to nenadomjestivi izvori; govoriti o čovjeku koji nije živio “pod punim svjetlom povijesti”, a običavao je redovito čitati i bilježiti, značilo je osloniti se gotovo isključivo na njegove zapise.

Mustafa Muhibbi (u. 1854.) bio je ugledan građanin Sarajeva, pripadnik sloja uleme, vjerske inteligencije.³ Iako je kao kadija, sudac šerijatskoga suda, nesporno imao stanovitu moć i utjecaj, nije bio od onih “znamenitih muževa” koji su značajnije sudjelovali u političkom životu Bosne prve polovice 19. stoljeća. Ne nalazimo ga među sarajevskim prvacima koji su se istaknuli u burnom razdoblju borbe za bosansku autonomiju. Izvori pisani njegovom rukom i rijetka sačuvana svjedočenja suvremenika pokazuju ga kao poklonika znanosti, misticizma i pjesništva.

Tijekom prikupljanja zapisa razasutih na stranicama rukopisa pokazalo se da će iz tako fragmentarnih izvora biti teško dobiti iole zaokruženu sliku Muhibbijeva života. Njegovi su upisi, naime, ponajmanje govor o sebi, vrsta autobiografskoga ili dnevničkoga pisma. Rijetko je u njima pripovijedanje u prvome licu, pa i pripovijedanje općenito. Muhibbi je rukopise uglavnom popunjavao uvriježenim izrazima i citatima, zahvaćajući iz zajedničke zalihe tekstova, iz riznice arapsko-islamske, i u njezinim okvirima osmanske kulture. Mjestimice se u njima prepoznaju neka specifična bosanska obilježja i nanosi lokalne pučke kulture. Zbog svega toga, namjesto životopisa koji je bio prvotni cilj istraživanja, a koji ostaje nepotpunim, jasnijima su postajali obrisi jednoga *životnog svijeta*. Taj svijet uz privatno i javno djelovanje pojedinca obuhvaća skup dijeljenih vrijednosti i kulturnih obrazaca zajednice kojoj on pripada. Istraživanje koje je, zahvaljujući sačuvanoj obiteljskoj knjižnici, od zaborava otrgnulo jednog sarajevskog uglednika iz prve polovice 19. stoljeća, pridonijelo je tako i poznavanju društvenog i duhovnog života bosanskih muslimana osmanskoga doba.

² medžmua < tur. *mecmua* < ar. *mağmū'a*: zbirka, zbornik; bilježnica raznovrsna sadržaja.

³ ar. *‘alim*, mn. *‘ulamā*: znalac, učen čovjek; vjerski učenjak

Knjižnica obitelji Muhibić

Sudeći prema najranijim zapisima o vlasništvu, Mustafa Muhibbi počeo je 1810. godine sustavno prikupljati rukopise i tako stvarati jezgru buduće obiteljske zbirke; ni na jednoj knjizi ne piše da ju je naslijedio. Njegovi ekslibrisi⁴ nalaze se u osamdesetak kodeksa, ali na osnovi rukopisa u kojima je ponešto zapisao, a nije ih označio bilješkom o vlasništvu, može se zaključiti da ih je prikupio i više. Usporedi li se Muhibbijeva knjižnica s knjižnicama njegovih suvremenika, pokazuje se da joj je fond bio prilično velik; u ono se doba malokad u nečijem domu moglo naći više od dvije stotine rukopisa.⁵

Poslije Muhibbijeve smrti (1854.) knjižnicu su naslijedili njegovi sinovi Jusuf Rušdi, kojemu su bile dvadeset dvije godine, i slijepi Mehmed Šakir, tada sedamnaestogodišnjak. Jusuf je nastavio nabavljati rukopise, a otkupio je i dio knjižnice koji je pri podjeli imetka bio pripao mlađem bratu.⁶ Tako je rukopisna ostavština Mustafe Muhibbija nedugo nakon njegove smrti ponovno objedinjena, i kao cjelina se očuvala kroz sljedećih sto pedeset godina.

Mnoge je knjige kasnije nabavio Jusufov sin Mustafa Hilmi Muhibić. Budući da je i on poznao orijentalne jezike i čitao djela iz islamskih vjerskih znanosti i književnosti, birao ih je znalački. Za njegova života zbirka je narasla na gotovo dvjesto rukopisnih i tri stotine

⁴ Naziv ekslibris (*ex libris*) koristim u značenju upisa o vlasništvu. U arabičkim rukopisima nema ekslibrisa poput vinjeta s grbovima, crtežima i monogramima izrađenih tehnikama bakropisa, drvoreza ili litografije, kakvi su bili uobičajeni u europskoj kulturi knjige.

⁵ O fondovima starih privatnih knjižnica arabičkih rukopisa u Bosni i Hercegovini može se doznati iz zakladnica (vakufnama), ostavinskih dokumenata te popisa što su ih na praznim stranicama knjiga sastavljali sami vlasnici. M. Ždralović, "Izvori za proučavanje knjižnica arabičkih rukopisa". Cjelovite popise knjiga iz nekih ostavinskih zapisnika objavili su Z. Fajić, R. Hajdarović, Y. Nagata i dr. Iz njih se može vidjeti da je knjižnica šejha Sirrija, primjerice, imala 107 rukopisa (Z. Fajić, "Biblioteka šejha 'Abdurrahmana Sirije sa Oglavka"), knjižnica Ahmeda Muniba Glođe 151 (R. Hajdarović, "Zaostavština iza Ahmed-Munib-efendije Glođe, mutevelije i džabije Gazi Husrev-begova vakufa"), a ona hadži Abdullah-efendije, pripadnika uleme, čak 214 rukopisa (Y. Nagata, *Materials on the Bosian Notables*, str. 20).

⁶ Prema zapisu u R 127, list 1a

tiskanih knjiga na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Kada je Hilmi umro, knjižnicu je naslijedio njegov brat Esad, zatim Esadovi sinovi Kemal i Nudžejm, te naposljetku sin i kćeri Nudžejma Muhibića, koji i danas žive u Sarajevu.

Knjižnica obitelji Muhibić bila je među orijentalistima i povjesničarima poznata kao vrijedna zbirka rukopisa, napose stoga što u njoj ima djela bosanskih autora i rukopisa koje su prepisali bosanski pisari. Njome se služio i Safvet-beg Bašagić radeći na doktorskoj disertaciji *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der Orientalischen Literatur*, koju je obranio u Beču 1910. godine, i uz manje izmjene objavio pod naslovom *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Za rukopise iz kojih je crpio građu on u knjizi kaže: “rukopisi u Muhibića i mojoj biblioteci”.⁷ U disertaciji je, međutim, točno napisao koji su pripadali Hilmiju Muhibiću;⁸ to je *Divan* (uređena pjesnička zbirka) Sabita Užičanina, Sabitove gazele i kaside prepisane u jednoj antologiji, te rukopis djela *Rawdāt al-ğannāt fī usūl al-i’tiqādāt* (Rajski perivoji o temeljima vjerovanja) Hasana Kafija Pruščaka.

Na neke kodekse zbirke Muhibić upućuje i Hazim Šabanović u biobibliografiji *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*. To su prijepisi dvaju Kafijevih djela: spomenutoga *Rawdāt al-ğannāt* (“prekrasan primjerak”)⁹ i *Sayf al-quḍāt fī at-ta’zīr* (Mač kadija o kažnjavanju),¹⁰ te *Divan* pjesnika Kāf-zāde Fā’izija na čijem je kraju zapisana elegija što ju je bosanski pjesnik Muhamed Nerkesi sastavio povodom Fā’izijeve smrti.¹¹ I povjesničar Ćiro Truhelka služio se rukopisima te obiteljske knjižnice; s primjerka koji mu je ustupio Hilmi Muhibić objavio je prijevod jedne *kanun-name*, zbornika sultanskih zakona.¹²

Vrijednost zbirke bila je poznata i berlinskome turkologu Franzu Babingeru koji je 1927. godine počeo u Bosni i Hercegovini prikupljati rukopise za netom osnovanu Orijentalnu zbirku JAZU (današnja HAZU) u Zagrebu. Tada je posjetio i obitelj Muhibić, pregledao rukopise i

⁷ S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, str. 173.

⁸ L. Gazić, *Naučno i stručno djelo dr. Safvet-bega Bašagića*, str. 87.

⁹ H. Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, str. 183.

¹⁰ Isto, str. 180.

¹¹ Isto, str. 238; taj divan spominje i Bašagić, n. dj., str. 67, bilj. 1.

¹² Ć. Truhelka, “Turski agrarni zakonik za Bosnu”.

razgovarao o mogućnostima otkupa.¹³ Kasnije će u Sarajevo istim povodom doći i Aleksej Olesnicki, koji je 1928. godine postao voditelj Orijentalne zbirke JAZU. On je, naime, u više navrata boravio u Bosni i Hercegovini, nastavljajući posao prikupljanja rukopisa što ga je započeo Babinger.¹⁴ Uoči polaska u Sarajevo dobio je od predsjednika Akademije Gavre Manojlovića pismo u kojemu ga ovaj, očito na Bašagićev poticaj, upućuje da kod Kemala Muhibića¹⁵ u Dugom sokaku br. 1 pregleda vrijednu knjižnicu.¹⁶ U izvještaju s tog putovanja Olesnicki piše: “Zbirka g. Muhibića, dvjesto komada na broj, nema osobito interesantnih stvari. U svakom slučaju, ona ne vrijedi 70 000 dinara, što ih on ište. Danas, u njoj nema više najboljih, po riječima g. Bašagića, triju eksemplara: dva divana Sabitova i jedan Fa’izijin. Očito ih je već nekome prodao.”¹⁷

Čini se da Olesnicki nije dospio pregledati sve kodekse: spomenuti divani, ili točnije, Sabitov uređeni divan i zbirka njegovih gazela i kasida, te Fa’izijev divan prepisan u jednoj antologiji, i danas se nalaze u zbirci.¹⁸

Naposljetku su rukopisi ipak dospjeli u Zagreb, ali ne u Orijentalnu zbirku Akademije. Godine 1961. gospođa Emina Mehmedagić, rođ. Muhibić, ponudila je rukopisne i tiskane knjige obiteljske zbirke Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Uprava Knjižnice zadužila je Sulejmana Bajraktarevića, tada voditelja Orijentalne zbirke JAZU, da procijeni njihovu vrijednost; u NSK se čuvaju njegovi detaljni opisi nekih kodeksa. Rukopisi su zatim dopremljeni u Zagreb i smješteni u zgradu Knjižnice na Marulićevu trgu. Vjerojatno zbog manjka prostora, mnogi su ostali u kutijama i o njima se nije mogla dobiti nikakva

¹³ Obavijest dobivena od gospođe Emine Mehmedagić, rođ. Muhibić, prapraunuke Mustafe Muhibbija.

¹⁴ M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, str. 65.

¹⁵ Kemal Muhibić bio je praunuk kadije Muhibbija.

¹⁶ Pismo predsjednika Akademije G. Manojlovića A. Olesnickom od 22. 7. 1930. Registratura Orijentalne zbirke Arhiva HAZU (OZHA).

¹⁷ Registratura OZHA, Izvještaj A. Olesnickog od 7. 12. 1930.

¹⁸ Ti su rukopisi danas u NSK inventarizirani pod br. 140, 66 i 70. Treba napomenuti da Olesnicki nije bio sklon za Akademiju otkupljivati cjelovite obiteljske knjižnice, nego samo odabrane rukopise, pa možda i u tome treba tražiti razlog odbijanja ponude g. Kemala Muhibića.

obavijest.¹⁹ Tek 2000. godine, kada je cijela zbirka postala dostupna korisnicima, moglo se prići sustavnom istraživanju i izradi kataloga.²⁰

Danas u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici nema svih rukopisa koji su pripadali obitelji Muhibić. Olesnicki, naime, u spomenutom izvještaju govori o dvije stotine kodeksa, a u Knjižnici ih je sto šezdeset tri i uz njih svežnjic neuvezanih fragmenata. Nekoliko kodeksa koji nisu bili preneseni u Zagreb uništeno je u požaru obiteljske kuće u Sarajevu na početku rata, 1992. godine. Jedan rukopis kadije Muhibbija čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, kamo je dospio iz knjižnice Besima Korkuta;²¹ vjerojatno ga je netko bio posudio te je ostao u tuđoj obiteljskoj zbirci koja je poslije darovana Biblioteci.²² Nedostaju i neki rukopisi kojima su se služili spomenuti orijentalisti i povjesničari. Tako među nekoliko različitih zbornika zakona nema onoga čiji je sadržaj objavio Truhelka. Ni primjerak Kafijeva djela *Sayf al-quḍāt fī at-taʿzīr* danas više nije u zbirci. Nedostaje i antologija u kojoj je Omer Mušić, pregledajući zbirku dok je još bila u posjedu obitelji, pronašao alhamijado stihove sufijeskoga pjesnika Abdurrahmana Sirrija Sikirića,²³ kao i rukopis djela *al-Manār*

¹⁹ M. Ždralović pregledao je tada dostupne kodekse pripremajući prilog o zbirkama arapskih, turskih i perzijskih rukopisa u Hrvatskoj za monografiju o islamskim rukopisima u svijetu, *World Survey of Islamic Manuscripts*.

²⁰ Privremeni katalog može se pretraživati na internetskoj stranici www.nsk.hr/ruk. Uz zbirku obitelji Muhibić u NSK se nalaze još samo tri arabička rukopisa, nabavljena 1947. od g. Muhameda Garčevića iz Banja Luke (sign. 5368, 5369, 5370). To su rukopisi kojima se Garčević služio pišući knjigu *Zapisi i hamajlije* (prema potvrdi od 26. 2. 1947., registratura NSK).

²¹ To je kodeks br. 6365 opisan u *Katalogu arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, sv. III (obradio Z. Fajić), str. 183-184. Rukopis sadržava tri teksta: *aṭ-Ṭarīqa al-Muḥammadiyya*, *Muʿaddil aṣ-Šalāt i Miškāt al-istināra fī maʿnā ḥadīṭ al-istihāra*. Na prvom zaštitnom listu je prepoznatljivi ekslibris Mustafe Muhibbija i otisak njegova pečata.

²² Vjerojatno se na isti način u knjižnici obitelji Muhibić našla i tiskana knjiga s ekslibrisom Muhameda Enverija Kadića (danas u NSK, neinventarizirano, stari br. 53), te jedan rukopis iz javne knjižnice Osmana Šehdija (R 126). Posebno je pitanje kako se taj rukopis uopće mogao iznijeti iz javne knjižnice, kada na zakladnom pečatu koji je u njemu otisnut piše da se ne smije iznositi “ni koraka ni pedlja”.

²³ Taj je kodeks pod brojem 112 registriran u privatnoj bilježnici gospođe Emine Mehmedagić, rođ. Muhibić, koja je 1960-ih godina rukopise obiteljske knjižnice popisivala zajedno s orijentalistom Omerom Mušićem (fotokopija bilježnice je kod

u kojemu je, opet prema Mušiću, bio životopis Muhibbijeva unuka Mustafe Hilmija. Može se stoga ustvrditi da izvori za istraživanje životnog svijeta Mustafe Muhibbija, već po naravi fragmentarni, nisu ni sačuvani u cijelosti.

Rukopisi privatne zbirke kao građa za povijesna istraživanja

Zahvaljujući običaju vlasnika i čitatelja rukopisa da prazne stranice i rubne bjeline popunjavaju svakovrsnim zapisima, istraživanje cjelovitog kodeksa dovodi do spoznaja koje nadilaze rezultate filološke analize i interpretacije u njemu prepisana teksta. Ta “sporedna” obilježja rukopisa spominju se u filološkim i povijesnim studijama tek uzgredno, obično u kratkom uvodnom opisu kodeksa; bilješke na zaštitnim listovima i bjelinama izvan glavnoga teksta ostaju tako i na marginama istraživačkoga zanimanja. Njima se posebno bavi kodikologija, pomoćna povijesna znanost čiji su predmet, uz fizička obilježja rukopisne knjige – papir, tintu, uvez, i svi u njoj sadržani pokazatelji odnosa rukopisa i čovjeka. Proučiti tragove čitanja i razumijevanja djela, te načina prenošenja manuskripta u nekoj sredini, znači i samome tekstu dati novu dimenziju i smjestiti ga u određeni kulturni kontekst.²⁴ Istodobno, proučavanje knjiga neminovno nas vodi upoznavanju ljudi koji su ih pisali, čitali i njima se služili.²⁵ Zbog svega toga, pri detaljnom ispitivanju rukopisa kao prijepisa teksta, kao artefakta i kao dokumenta, uzajamno se dopunjuju filologija, kodikologija i historiografija.

Marginalni sadržaji rukopisa pohranjenih u velikim arhivima i knjižnicama spominju se u kataložnim opisima kao zanimljive bilješke književnoga, historijskoga i kulturnopovijesnoga značaja.²⁶

mene). Njihov popis, nažalost, nije dovoljno iscrpan da bi se tadašnji fond moglo usporediti s današnjim i pouzdano utvrditi koji rukopisi nedostaju.

²⁴ J. J. Witkam, “The human element between text and reader”, str. 130. O marginalnim sadržajima rukopisa vidi: M. Ždralović, *Bosanskohercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, str. 118-149; isti, “Bilješke u orijentalnim rukopisima”.

²⁵ L. Buskens, “Maliki Formularies and Legal Documents”, str. 145.

²⁶ Primjere iscrpnog kodikološkog opisa, koji uključuje i marginalne sadržaje, nalazimo u *Katalogu rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke* Kasima Dobrače. U

Sustavnije interpretiranje takvih izvora najčešće priječe njihova nedatiranost i fragmentarnost te anonimnost zapisivača. Nasuprot tomu, u privatnoj zbirci rukopisa nađe se katkad na okupu mnoštvo upisa samoga vlasnika, pa ih se može pouzdanije kontekstualizirati. Zbirka kao cjelina tako se nadaje istraživanju vlasnikova života, te društvene i kulturne povijesti njegove sredine. Takvo je istraživanje teško provesti u fondovima velikih nacionalnih ustanova, kamo rukopisi dopijevaju odabirom iz privatnih knjižnica.²⁷

Zbirka Mustafe Muhibbija na više načina otvara pristup njegovu svijetu. Knjižni fond što ga je desetljećima stvarao može se promatrati kao izraz njegovih intelektualnih sklonosti i zanimanja za različita područja arapsko-islamskih znanosti i književnosti. Kao sudac šerijatskoga suda, kupovao je rukopise djela islamske pravne znanosti, zbornike sultanskih zakona i zbirke *fetvi*, vjerskopравnih tumačenja. Budući da je bio ljubitelj pjesništva, a i sâm je bio pjesnik, nabavljao je zbirke poezije i rukopise djela o arapskoj versifikaciji. O zanimanju za zvjezdoznanstvo, po kojemu je među sugrađanima bio na glasu, govore astronomske tablice, priručnici za rukovanje kvadrantom i astrološki spisi, a o mističkim sklonostima rukopisi sufijskih tekstova.

Sadržaj knjižnice sâm po sebi ipak nije odveć pouzdano svjedočanstvo vlasnikova duhovnog života; Muhibbi je mogao biti tek bibliofil koji rukopisne kodekse prikuplja kao vrijedne predmete. Ono što potvrđuje njegovo istinsko zanimanje za same tekstove jesu rubni zapisi koji otkrivaju da je neka djela naročito pomno čitao, citati što ih je unosio u bilježnice, te vlastoručni prijepisi cjelovitih djela ili fragmenta. Ponešto je zabilježio i na zaštitnim listovima i drugim praznim mjestima u kodeksu: vlastite i tuđe stihove, izreke, molitve, poslovice i mnoštvo pabiraka koje je teško jednoznačno kategorizirati. Kao fizički, a često i smisaono izvanjske glavnome tekstu, i takve zapise možemo nazvati marginalijama. Sudeći po svim tim sadržajima, čitanje i pisanje bili su važan dio Muhibbijeva rada u sudu i njegove privatnosti.

članku "Marginalije iz naše kulturne historije" Alija Nametak se posebno osvrnuo na tu odliku Dobračina kataloga.

²⁷ Vidi: L. I. Conrad i B. Kellner-Henkele, "Ottoman Resources in the Khalidi Library in Jerusalem", str. 293.

Osim zapisa koji govore o intelektualnom djelovanju, dragocjenim izvorima pokazali su se i brojni ekslibrisi. U njima Muhibbi uz svoje ime navodi imena predaka, zanimanje i mjesto službovanja, a katkad i podatak o tome kako je nabavio knjigu. Prema tim oskudnim, ali često i jedinim raspoloživim izvorima, može se načiniti njegov nepotpuni rodoslov i pratiti slijed njegovih imenovanja kadijom u raznim mjestima Rumelije. Zapisi o vlasništvu usto pridonose poznavanju putova kolanja arabičke knjige u osmanskoj Bosni.

Najviše izvora za istraživanje Muhibbijeva svijeta sadržavaju njegove već spomenute bilježnice, medžmue. Neke su sastavljene kao zbirke prijepisa sudskih dokumenata, druge su svojevrsne osobne pjesničke antologije. Sadržajem su najraznovrsnije svaštare. Taj uvriježeni izraz upućuje na to da je upise na njihovim stranicama teško obuhvatiti zajedničkim nazivom; u njima se nađu poslovice, zagonetke, stihovi, recepti, ljetopisne bilješke, pabirci iz pročitanaoga i mnoštvo drugih "svaštica".

O osobnim se bilježnicama u osmanističkoj literaturi govori kao o vrijednim izvorima za lokalnu političku i kulturnu povijest. Interpretiranje njihova sadržaja, međutim, otežava već rečena nesustavnost upisa, ali i anonimnost sastavljača. Takvim se rukopisima, naime, često ne zna vlasnik. To što netko nije nalazio potrebnim potpisati se u svojoj bilježnici razumljivo je, ali bez ikakva podatka o sastavljaču teško je odrediti kontekst raznovrsnih, većinom i nedatiranih zapisa. Ako je medžmua promijenila više vlasnika, svaka je ruka mogla ponešto dodati. Tako su se i mnogi Muhibbijevi upisi našli na stranicama bilježnica koje su prije njega pripadale drugima,²⁸ a istim su se rukopisima kasnije služili i njegov sin i unuk. Stoga je za istraživača iznimno povoljna okolnost kada se medžmua nađe u očuvanoj privatnoj zbirci u kojoj ima i drugih vlasnikovih zapisa; to olakšava prepoznavanje njegova duktusa i pouzdanije atribuiranje napisanoga.

²⁸ R 71 i R 118

Pristup, metode, drugi izvori i literatura

Zamisao pisanja o čovjeku koji nije imao istaknutu ulogu u “velikoj povijesti” svojega doba, i kao takav nije predmet zanimanja tradicionalne događajne historije, vodila je izboru metodološkog pristupa mikrohistorije, discipline koja u središte istraživačkoga zanimanja postavlja “slabe subjekte” povijesti i naglašava važnost pomne interpretacije naoko sitnih pojedinosti. Pri radu na raznovrsnim izvorima korisnima su se pokazale i metode nekih drugih historiografskih usmjerenja obuhvaćenih zajedničkim nazivom “nova historija”, prije svega metode historije mentaliteta koja ispituje “duhovne okvire koji određuju ponašanje, poimanje vremena, pučku kulturu, odnos prema tijelu, životu i smrti, različite aspekte svakodnevice” te ono *imaginarno*: predodžbe ljudi o svijetu i o vlastitom životu.²⁹

Uz sadržaje rukopisa Zbirke Muhibić kao osnovne izvore, služila sam se i drugim – objavljenim i neobjavljenim – vrelima i literaturom. O Mustafi Muhibbiju i njegovim nasljednicima ponešto se doznaje iz kronike *Tārīh-i Enverī* M. E. Kadića koji je na temelju ljetopisa, dokumenata, sudskih protokola i epitafa, te vlastita poznavanja sarajevske sredine, pisao nekrologe sugrađanima. Salih Hadžihuseinović Muvekkit spominje Muhibbija u svojoj *Povijesti Bosne*, navodeći datume njegova imenovanja na položaj zamjenika kadije u Sarajevu i datume razrješenja. Sačuvani su i sidžili Sarajevskoga šerijatskog suda iz toga vremena.

Ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije, započetom 1746. a sustavno i kontinuirano pisanom od 1756. do 1805. godine, često sam se vraćala kao nenadomjestivom izvoru za poznavanje svakodnevice i mentaliteta stanovnika Sarajeva. Budući da je dovršen svega desetak godina prije prvih Muhibbijevih zapisa, i da se u tom razdoblju u bosanskoj društvu nisu dogodile nikakve korjenite promjene, smatrala sam da je način života o kojemu govori Bašeskija blizak onomu Muhibbijevega vremena. Bašeskijini opisi običaja i svetkovina, pošasti i strahova, kao i njegova slikovita zapažanja o sugrađanima, pomogli su mi kontekstualizirati neke prakse o kojima u Muhibbija nalazim tek šture

²⁹ M. Gross, “Susret historije i antropologije”, str. 80.

zapise. Koristili su mi i etnografski radovi o pučkoj kulturi, poimanju bolesti i liječenju, objavljeni u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* krajem 19. i početkom 20. stoljeća. U njima se nekoliko desetljeća po Muhibbijevoj smrti o vjerovanjima i praksama koje su činile dio njegova svijeta govori kao o još živoj tradiciji.

Pomanjkanje izvora za poznavanje materijalne strane Muhibbijeve svakodnevice nadomještala sam podacima iz popisa ostavština njegovih suvremenika i sugrađana sličnoga društvenog položaja, koje je objavio japanski orijentalist Y. Nagata u knjizi *Materials on the Bosnian Notables*. Od važnije literature o kulturi knjige izdvajam monografiju M. Ždralovića *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, dosad najobuhvatniju studiju o rukopisnoj knjizi u bosanskih muslimana osmanskoga doba.

Uz vrela i literaturu o životu u osmanskoj Bosni služila sam se i radovima o svakodnevici u Osmanskome Carstvu, prije svega iscrpnom studijom S. Faroqhi *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*. Iako se autorica ponajviše bavi svakodnevicom stanovnika prijestolnice, mnogi kulturni obrasci o kojima piše prepoznaju se i u životu jednoga kadije u rubnoj pokrajini Carstva.

Navedenim izvorima i literaturom, uz mnoge druge koje ovdje ne spominjem posebno, služila sam se kako bih na slici Muhibbijeva svijeta popunila praznine što ih je prouzročila oskudnost raspoloživih zapisa. To znači da sam povremeno pribjegavala domišljanju o onim dimenzijama toga svijeta o kojima zapisi ne govore izravno, ili ne govore dovoljno. Stoga će se u ovoj studiji naći onih “možda” i “vjerojatno je bilo tako”, što ih Natalie Zemon Davis drži legitimnim sredstvom kojemu se povjesničar smije prikloniti kada dokazi postanu nedostatni ili zbunjujući.³⁰ Svijet sarajevskoga kadije Mustafe Muhibbija tako je prije svega *konstrukcija* istraživača svjesnog nemogućnosti *rekonstruiranja* onoga “kako je doista bilo”.

³⁰ N. Zemon Davis, “Predgovor” u: *Povratak Martina Guerrea*, str. 9-10.

Mustafa Muhibbi, sarajevski kadija i derviš

Kratki životopis

Preretke Mustafe Muhibbija možemo pratiti do u 17. stoljeće, kada su živjeli u fojničkome kraju. Nesigurna predaja koja se do danas održala u obitelji govori da su u Bosnu doselili iz anadolskoga grada Konje.³¹ Ako je doista tako, tada su oni bili među malobrojnim neslavenskim došljacima u fojnički kraj; ondje su, naime, većinu muslimanskoga stanovništva početkom 17. stoljeća činili domaći kršćani koji su primili islam, što u popisima pokazuju slavenska imena njihovih očeva.³²

Muhibbijev prapradjed Husein bio je *muršid*, duhovni vođa u sufijeskome bratstvu, a prema jednome izvoru i imam džamije Mehmeda Osvajača u nekom selu kraj Fojnice.³³ Njegov sin Jusuf i unuk Ibrahim bili su imami i, prema istome izvoru, muderisi u Fojnici. Ibrahimov sin Mustafa, Muhibbijev otac, također je bio vjerski službenik, imam. Uz imena svojih predaka Muhibbi u jednom kupoprodajnom ugovoru upisuje i naslov *halifa*.³⁴ Halifa je u derviškome poretku opunomoćeni zamjenik pročelnika reda, koji se od njega može i posve osamostaliti.³⁵ U popisnom defteru iz 1604. za fojnički kraj, taj naslov stoji uglavnom uz imena pripadnika niže obredne uleme i muderisa.³⁶ Povežu li se malo slobodnije podaci iz izvora i obiteljska predaja o Konji kao prvome

³¹ Podatak dobiven od gospođe Emine Mehmedagić rođ. Muhibić

³² Prema: A. Handžić, "Fojnica – osmanski period", str. 73.

³³ Prema zapisu Mustafe Hilmija Muhibića, unuka kadije Mustafe Muhibbija, u R 67, list 1b; ime sela nečitko.

³⁴ "Hadži Mustafa Muhibbi-efendija, sin Mustafe halife, sina imama Ibrahima, sina Jusufa halife, sina Huseina halife." Sidžil 80, str. 65.

³⁵ Može se odbaciti mogućnost da on riječ *halifa* koristi u značenju "kalfa" (zamjenik majstora u radionici) jer, sudeći prema dostupnim izvorima, nitko od njegovih predaka nije bio obrtnik. Kao mistiku, zacijelo mu je bilo stalo istaknuti njihov visoki položaj u derviškome poretku.

³⁶ Vidi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.*, sv. I/1

zavičaju sa zapisom prema kojemu je Muhibbijev prapradjed bio muršid, može se zaključiti da su njegovi preci u fojnički kraj došli kao derviši, pronoseći učenje svojega bratstva, i/ili kao pripadnici obredne uleme neslavenskoga porijekla, koji su u Bosni djelovali u počecima širenja islama, dok još nije bilo dovoljno domaćih vjerskih službenika.³⁷

Mustafa Muhibbi rodio se oko 1788. godine u Dusini,³⁸ rudarskome selu južno od Fojnice, u Neretvanskoj nahiji.³⁹ Izvori ne govore o tome kada je obitelj doselila u Sarajevo; zna se jedino da su Muhibbijevi roditelji pokopani na tamošnjem groblju Alifakovcu.⁴⁰ Sudeći po njegovim potpisima, sebe je smatrao i nazivao Sarajlijom. Kod sugrađana je ipak ostalo živjeti sjećanje na to da je došljak, pa ga neki autori kasnije spominju kao “Muhibića iz Neretve”.⁴¹

Odrastanje u obitelji u kojoj je kroz nekoliko naraštaja bilo vjerskih službenika i muderisa, koji su usto pripadali nekom od derviških redova, odredilo je dvije važne sastavnice Muhibbijeva duhovnog života i njegova društvenog položaja – ulemansku, dobro potvrđenu u izvorima, i sufij-sku, o kojoj se manje zna. Prvu naobrazbu vjerojatno je dobio u roditeljskom domu, od oca imama, te u osnovnoj vjerskoj školi, *mektebu*, a dalje se svakako školovao u nekoj od sarajevskih medresa. Da bi postao kadijom, morao je završiti višu školu. U Sarajevu toga doba jedina škola višega stupnja bila je Gazi Husrev-begova medresa, koja je slovila za jednu od najuglednijih medresa zapadnoga Balkana. Mnogi pripadnici bosanske uleme odlazili su na daljnje školovanje u kulturna središta Osmanskoga Carstva, na visoka učilišta poput Sahn-ı Semana ili Süleymaniye u Istanbulu. I Muhibbi je boravio u Istanbulu, godine 1825/26.,⁴² no ne zna se je li ondje bio na usavršavanju ili kakvim drugim poslom.

³⁷ Usp. S. Džaja, *Nacionalnost i konfesionalnost Bosne i Hercegovine*, str. 53.

³⁸ Jedini podatak o mjestu Muhibbijeva rođenja nalazi se u: Kadić, *Tarih-i Enveri*, sv. 25, list 58. Godina se može odrediti na temelju Mestvičina popisa sarajevskoga stanovništva (vidi bilj. 47), prema kojemu je Muhibbiju 1841. bilo 55 godina. Ako je Mestvica navodio dob prema lunarnom kalendaru, Muhibbi bi bio rođen oko 1788. g.; ako se pak dob računalo prema solarnome kalendaru, čija je godina približno 11 dana duža, datum njegova rođenja pomaknuo bi se unatrag za šestotinjak dana.

³⁹ Nahija Neretva nalazila se od 1565. godine u sarajevskom kadiluku (mulaluku). D. Buturović, “Isprave spahiskih porodica iz nahije Neretve”, str. 193., bilj. 1.

⁴⁰ R 91, list 1a

⁴¹ Vidi npr. M. Hadžijahić, “Salih ef. Muvekit”, str. 221.

⁴² R 83, list 1a

Više od četiri desetljeća Mustafa Muhibbi je radio na sudu, naizmjenice na položaju kadije i pisara, te naposljetku glavnog pisara Sarajevskoga šerijatskog suda. Službovao je po raznim mjestima Bosanskoga ejaleta, a i izvan njega, u Albaniji i Bugarskoj. Česte promjene namještenja, te spomenuti boravak u Istanbulu, omogućili su mu da upozna svijet daleko izvan granica užega zavičaja. Usto, naslov *hadži*, koji od 1836. godine stoji uz njegovo ime, govori da je hodočastio u Meku.⁴³

O njegovu obiteljskom životu malo se zna, i to uglavnom iz šturih bilježaka o rođenjima djece i nekrologa što ih je pisao bližnjima. Prvi takvi zapisi potječu iz 1814. godine; tada mu se rodio sin Derviš Ibrahim, koji je ubrzo umro, a iste godine, u svega nekoliko mjeseci, umrle su mu i sestra Hatidža, udana za mulu Abdullaha, kći Atija i supruga Emina, kći Abdullahova.⁴⁴ Moguće je da su svi oboljeli od kuge koja je tada već drugu godinu harala Bosnom.⁴⁵ Poslije smrti svojih najbližih, Muhibbi se oženio Merjemom, kćerkom Saliha Sandžaktara. I s njome je imao djece, od koje su neka umrla u najranijoj dobi. Godine 1830. u samo mjesec dana bilježi smrt dvojice sinova: tek rođenog Osmana i dvogodišnjega Mehmeda.⁴⁶

Prema popisu stanovnika Sarajeva iz 1841. tada pedesetpetogodišnji Mustafa Muhibbi, opisan kao muškarac srednjega rasta i prosijede brade, živio je u Carevoj mahali, u kući na broju 5.⁴⁷ Imao je tri sina: petnaestogodišnjega Saliha Salahuddina, devetogodišnjeg Jusufa, te Mehmeda Šakira, slijepoga dječaka kojemu su bile četiri godine. O

⁴³ Hadži Mustafu Muhibbija spominje Muvekkit, *Tārīh-i diyār-i Bosna*, R 7553, str. 329; ovdje se pozivam na rukopis Muvekkitove *Povijesti*, točnije na Kadićev prijepis s autografa, a ne na objavljeni prijevod (*Povijest Bosne*), jer u arabičkom rukopisu jasno piše Muhibbi, dok u prijevodu (sv. II, str. 968) stoji Munib. Naslov *hadži* nalazimo i u mnogim Muhibbijevim potpisima poslije 1836. godine.

⁴⁴ Muhibbi je nekrologe zapisao na unutarnjoj strani prednje korice rukopisa R 145.

⁴⁵ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 160.

⁴⁶ R 91, list 35b

⁴⁷ Mula Muhamed Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, str. 12. Popis je sastavljen prigodom uzajamnog jamčenja stanovništva (*kefilleme*) provedenog po naredbi bosanskoga namjesnika Vedžihi-paše. Takvo solidarno jamčenje, kojim su odrasli muškarci preuzimali odgovornost za postupke onoga za koga jamče, provodilo se u Osmanskom Carstvu kako bi se osigurali javni red i mir. U ovom slučaju povod je bila tzv. Gložina buna. Prema: A. Sućeska, "Predgovor" u: Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja*, str. 5-6. Iz Mestvičina se popisa vidi i to da je Mustafa Muhibbi tada bio jedini Muhibbi u Sarajevu.

supruzi i kćerima ništa ne doznajemo jer osmanski popisi stanovništva nisu obuhvaćali žene. U kući nije bilo muških slugu ili robova koji su ondje stalno obitavali, jer bi se i njihova imena našla na popisu. Pouzdano se može reći samo to da je Muhibbi imao jednu sluškinju, Aminu Hanku iz Vlasenice, koja je kod njega radila četrnaest i pol godina, i koja je umrla 1844.⁴⁸

O posljednjem desetljeću Muhibbijeva života najmanje se zna jer su izvori iz toga vremena znatno prorijeđeni. Reklo bi se da je poslije prerane smrti sina Saliha Salahuddina, 1844. godine, zapustio naviku pisanja zahvaljujući kojoj je nastala glavčina izvora za poznavanje njegova svijeta. Umro je 6. šabana hidžretske 1270. godine (4. svibnja 1854.) u 9 sati, iznenada, nakon što je uzeo abdest.⁴⁹ Ukopan je u dvorištu (*haremu*) male sarajevske džamije Peltek Husamudina, poznate kao Džinina.⁵⁰ Na nadgrobnom spomeniku koji je i danas ondje, uklesan je epitaf s kronostihom, *tarih*, koji u prijevodu s osmanskoga glasi:

*Ah, smrti,
Glavni pisar šerijatskoga suda sarajevskog,
Hadži Muhibbi-efendija bijaše duha sufijskog.
Mišlju i spomenom Boga uvijek se za onostrano spremao,
Rekavši Vječni, čašu života je iskapio.
Uz potpun tarih nešto vas molim, braćo,
Za dušu mu Fatihu proučite, od srca, iskreno.
7. šabana 1270.⁵¹
[5. svibnja 1854.]*

⁴⁸ Nekrolog joj je Muhibbi zapisao u R 91, list 1a. U sidžilu Sarajevskoga suda br. 80, str. 33, nalazi se zapisnik o podjeli njezine ostavštine sačinjen 15. redžeba 1260. godine (31. 7. 1844).

⁴⁹ R 10, list Ia; Kadić, *Tarih-i Enveri*, sv. 25, list 158.

⁵⁰ Kadić u istome zapisu kaže da je Muhibbi i živio u toj mahali, ali njegovu tvrdnju ne potkrepljuje nijedan drugi izvor.

⁵¹ Fotografija Muhibbijeva nišana objavljena je u: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, str. 385. Mujezinovićev prijevod epitafa (str. 383) nije posve točan; sudeći prema osmanskome tekstu što ga je on prepisao s nadgrobnog kamena i objavio na istoj stranici, nije ga uspio pročitati u cijelosti. Potpuniji i pouzdaniji je tekst toga epitafa što ga je zabilježio M. E. Kadić (n. dj., sv. 25, list 158), a koji je gotovo jednak onome što ga je netko od Muhibbijevih nasljednika napisao na papiru umetnutom u R 43. Prema Kadićevu prijepisu, koji se nalazio i u rukopisu Muvekkitove *Povijesti Bosne*, tarih su preveli L. Hadžiosmanović i S. Trako (*Tragom poezije bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, str. 96). Ovdje donosim svoj prijevod.

Prema običaju da se oblikom kape simbolički predstavi pokojnikovo zanimanje, gornji dio uzglavnoga kamena, *nišana*, isklesan je kao ulemanski turban. Na istom je groblju i ženski nišan s već izbljededjelim natpisom; ondje je 9. ožujka 1855. pokopana Muhibbijeva žena Merjem, kći Saliha Sandžaktara.⁵²

Od sve djece Mustafe Muhibbija, a bilo ih je najmanje desetero, samo su četiri sina nadživjela dječaćku dob. Dvojica od njih umrla su prije oca. Ahmed je poginuo ili umro u Gradačcu 1836. godine; njegovu smrt Muhibbi je opjevao ovim stihovima:

*Tarih smrti mojega sina Ahmeda
u tvrđavi Gradačac*

*Ode s ovoga svijeta ne uzevši svoj dio,
takvoga mladića krvnik je sudbine posjekao.
Zjenica očeva oka, Ahmed moj, izabranik,
pedeset druge godine blaženstvu se uputio.
U četvrtak, 16. rebiulahira 1252.⁵³
[31. srpnja 1836.]*

Salih Salahuddin umro je 1844., u dobi od osamnaest godina, i ukopan na Alifakovcu pokraj Muhibbijevih roditelja.⁵⁴ Na stranicama očevih rukopisa ostavio je samo jedan potpis i jedan zapis o snu.⁵⁵ Roditelje će nadživjeti Jusuf Rušdi, koji će također postati kadija, i pet godina mlađi Mehmed Šakir.

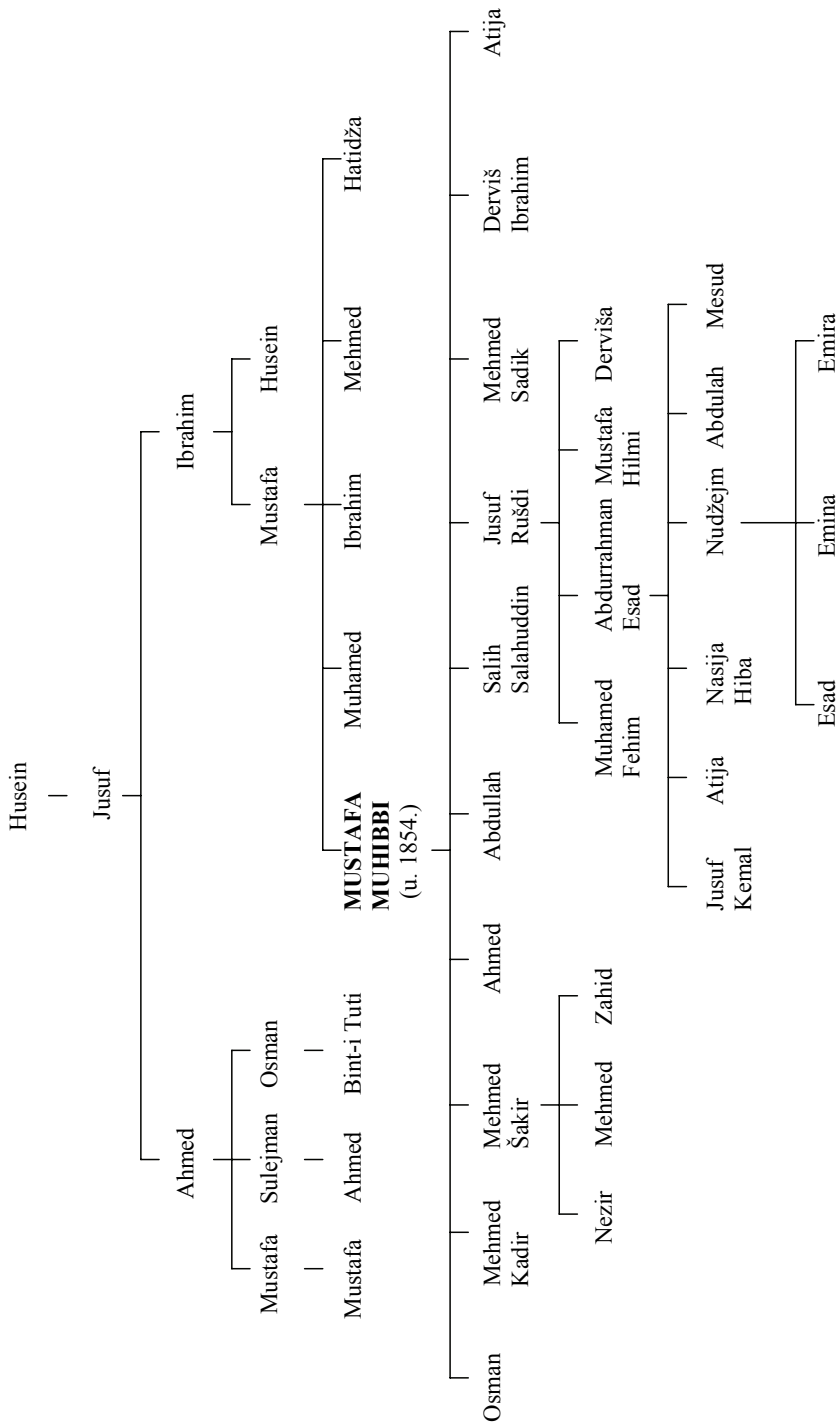
⁵² Nekrolog majci, što ga je u Muhibbijevoj bilježnici zapisao njegov sin Jusuf (R 91, list 1a), potvrđuje da je upravo Merjem čiji nišan spominje Mujezinović (n. dj., str. 384) bila supruga Mustafe Muhibbija. Tekst nekrologa glasi: "Moja draga majka Merjem hanuma, kći Saliha Sandžaktara, umrla je u srijedu prije podne, 18. džumadelahire 1271. [8. 3. 1855.]."

⁵³ R 27, list 110b. Iz Muhibbijevih se stihova ne saznaje ništa o okolnostima Ahmedove smrti. Sudeći prema datumu, bilo je to u jeku sukoba između bosanskih pobunjenika predvođenih bijeljinskim muteselimom Ali-pašom Fidahićem i vezirove vojske. Gradačac je bio jedno od pobunjeničkih uporišta. O tome vidi: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, str. 262. i dalje.

⁵⁴ R 91, list 1a

⁵⁵ U R 87, list 82b ružičastom je tintom napisano, i poslije djelomično izbrisano: "Ubogi, siroti Salahuddin, [sin] hadži Mustafe Muhibbi-efendije". Zapis o snu je u R 147, list 15b.

Rodoslovlje Muhibića

Muhibbijev društveni položaj

Glavne sastavnice Muhibbijeva društvenog položaja, one što ih je spomenuo i nepoznati autor njegova epitafa, jesu služba u šerijatskome sudu i sufijska, derviška pobožnost.⁵⁶ Zajedničko im je ishodište pripadnost muslimanskoj zajednici: islam je bio u temelju Muhibbijeva ukupnog javnog i privatnog života, njegova položaja u društvu i njegove duhovnosti.

Kao što je poznato, konfesionalnost je u Osmanskome Carstvu sve do Tanzimata bila glavni kriterij podjele stanovništva. Iako vjerska pripadnost nije uvjetovala ukupnu društvenu, ekonomsku ili političku zbilju pojedinca, nego je bila samo jedna od sastavnica njegova identiteta, kao što to tvrdi Quataert,⁵⁷ nesporno je da je sve do pretkraj osmanske epohe ona presudno određivala društveni položaj svakog sultanovog podanika. Primjeri imućnih i utjecajnih Židova i kršćana, kao i siromašnih i obespravljenih muslimana, ne mogu dokraja relativizirati činjenicu da muslimani jesu bili zakonski povlašteni u okvirima teokratski ustrojenoga carstva, i da su im kroz sustav vjerskih škola i vojnu hijerarhiju bili otvoreni putovi napredovanja do visokih državnih položaja. Muhibbijeva pripadnost ulemi, izvor njegove moći i utjecaja, ne bi bila moguća bez pripadnosti muslimanskoj konfesionalnoj zajednici. Iz islama ishodi i njegova mistička duhovnost koja je institucionalni izraz našla u privrženosti derviškome bratstvu, tarikatu. Tako određen vanjski okvir svijeta Mustafe Muhibbija, iako načet reformama Osmanskoga Carstva u prvoj polovici 19. stoljeća, u bitnome se nije promijenio sve do pred kraj njegova života. Proces deprivilegiranja muslimana i postupnog razvlašćenja uleme u Bosni će uzeti maha tek u drugoj polovici toga stoljeća.

⁵⁶ Naziv *derviš* ne označuje samo muslimanskoga mistika, sufija, koji stalno živi u tekiji, nego i svakog pripadnika sufijskog bratstva.

⁵⁷ D. Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, str. 141.

Bosna i Hercegovina Muhibbijevo doba

Mustafa Muhibbi svoj je vijek proživio uglavnom u Sarajevu, gradu koji je brojem stanovnika – polovicom 19. stoljeća bilo ih je oko 60 tisuća⁵⁸ – koncentracijom gospodarske moći, prisutnošću snažnog i brojnog janjičarskog korpusa i velikim utjecajem mjesnih prvaka, *ajana*, bio pravo političko, iako samo u kratkim periodima i upravno središte Bosanskog ejaleta.⁵⁹ Zbog te razmjerne neovisnosti francuski ga je konzul nazvao oligarhijskom republikom koja ne priznaje vezirovu vlast.⁶⁰ Neki su se namjesnici zbog toga jedva i usuđivali ući u Sarajevo na putu prema svojem sjedištu, Travniku, a i tada bi se u njemu zadržali najviše tri dana.

Politički život Bosne bio je određen njezinim položajem rubne pokrajine kojoj je u doba slabljenja osmanske vojne moći i teritorijalnog smanjenja Carstva pripala uloga obrambenog bedema. Od početka 19. stoljeća ugrožavaju je pobune i ustanci u Srbiji, u čijem su gušenju uz velike gubitke sudjelovali i bosanski vojnici. Nakon što je Porta 1815. godine Srbima u Smederevskome sandžaku dala ograničenu autonomiju, učestale su prijetnje protjerivanjem muslimana s toga područja, pogranični nemiri, upadi na bosanski teritorij i poticanje kršćana na pobunu.

Od dvadesetih godina 19. stoljeća stanje se pogoršalo zbog nastojanja Porte da i u Bosni provede vojne i upravne reforme koje su trebale zaustaviti propadanje Carstva. Suočeni s vojnim porazima i uznapredovalim slabljenjem tradicionalnih osmanskih ustanova, sultani od kraja 18. stoljeća poduzimaju reforme kojih je cilj modernizirati i po uzoru na zapadne sile organizirati i obučiti vojsku, preustrojiti upravu

⁵⁸ Prema I. F. Jukiću, godine 1850. bilo je u Sarajevu 12 000 kuća i 60 000 stanovnika. "Zemljopis i poviestnica Bosne", str. 191.

⁵⁹ Ovaj kratki pregled povijesti Bosne i Hercegovine i Sarajeva u prvoj polovici 19. stoljeća temelji se na sljedećoj literaturi: A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*; isti: "Bosna" u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2, str. 180-184; B. Đurđev, "Bosna" u: *EF*; N. Malcolm, *Povijest Bosne*; V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, te na drugim, u daljem tekstu navedenim radovima.

⁶⁰ V. Skarić, n. dj., str. 161.

i sudstvo te dokinuti samovolju pokrajinskih prvaka. Tada je, naime, središnja vlast već bila toliko oslabjela, da je jedva i bilo pokrajine kojom su doista upravljali namjesnici što ih je postavila Porta.⁶¹

U Bosni su dotad već bile stvorene posebne političke i društvene institucije koje su činile djelotvoran poredak lokalne moći.⁶² Najvažnija specifično bosanska ustanova bila je kapetanija. Kapetani, isprva samo vojni upravitelji pograničnih područja, u 17. stoljeću stječu sve veće ovlasti i postaju dovoljno moćni da ograniče vlast sultanovih namjesnika. Usto i domaći janjičari, kojih je u Sarajevu bilo najmanje dvadeset tisuća, od 18. stoljeća postaju organizacija nalik cehu, s velikom političkom moći i društvenim povlasticama. Utjecajni su bili i poglavari glavnih strukovnih cehova, *esnafa*, koji su stekli pravo postavljanja gradonačelnika. Zbog težnji tih povlaštenih slojeva da obrane svoje položaje i zadrže postojeće stanje, reforme su se u Bosni provodile sporo, uz stalne otpore, pobune i njihovo nasilno gušenje. Napetosti između domaćih muslimana i Osmanlija, koje već od 18. stoljeća zamjećuju europski putnici i diplomatski predstavnici, preraste u 19. stoljeću u otvorenu pobunu protiv sultanove vlasti.

Odluka sultana Mahmuda II. (1808.-1839.) da poslije pokolja janjičara u Istanbulu ukine i u pokrajinama taj politički vrlo utjecajan, a vojnički premalo djelotvoran korpus i zamijeni ga novom, redovnom vojskom, naišla je na žestok otpor u Sarajevu, njihovu najvećem bosanskom uporištu. Bosanski prvaci sultanu su uputili predstavku koju su potpisali pripadnici ulemanskoga, vojničkoga i zemljoposjedničkog sloja. U njoj podsjećaju na svoje ratne zasluge i dotadašnju pokornost te izražavaju nadu "da će sultan raširiti krila svoje milosti i dobrote i da će, prema zahtjevima iz Sarajeva i drugih mjesta Bosne, zaustaviti i dokinuti sve novotarije, da će u Bosni ostaviti stari poredak i dotadašnje vojne formacije".⁶³ Sultan nije bio spreman na ustupke. Pokušaj skupine bosanskih prvaka i janjičara da se oružjem suprotstave namjesniku poslanom provesti njegovu naredbu okrutno je kaznio Abdurrahman-paša, koji je dao pogubiti janjičarske vođe, a

⁶¹ J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, str. 133.

⁶² N. Malcolm, n. dj., str. 121.

⁶³ Nav. prema: A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, str. 167.

neke sarajevske uglednike koji su ih podržavali osudio na progonstvo. Janjičarski korpus ukinut je u Bosni 1827. godine.

Bio je to prvi u nizu velikih otvorenih sukoba Porte i bosanskih muslimana; kroz cijelo 19. stoljeće Bosna će biti “talac i žrtva nezauzastavljivog dotrajavanja Osmanskoga Carstva”.⁶⁴ Godine 1829. odnosi su se zaoštrili nakon što se sultan mirovnim ugovorom u Jedrenama obvezao provesti odredbu Bukureštanskoga sporazuma iz 1812., kojom Srbiji daje široku autonomiju i vraća šest nahija od kojih su dvije – Jadar i Rađevina – bile na teritoriju Bosanskoga ejaleta. Ta odluka, donesena bez sudjelovanja bosanskih predstavnika, još je više poljuljala odanost Bošnjaka muslimanu sultanu i potaknula ih da za Bosnu, zbog njezina specifičnog položaja, pokušaju ishoditi poseban status u Carstvu. Sve otvorenije se iznose zahtjevi za autonomijom kakvu su već bile izborile Srbija i Arabija, te Egipat pod Muhamedom Alijem. Bosanski vojnici odbijaju ratovati izvan svojega ejaleta, a protive se i dovođenju u Bosnu postrojbi iz drugih dijelova Carstva, sastavljenih najčešće od Turaka i Albanaca, čiji je glavni zadatak bio kršiti otpor mjesnoga stanovništva.

Godine 1831. izbio je opći ustanak protiv sultanove vlasti. Pobunjenici su svrgnuli vezira koji je stolovao u Travniku, i na njegovo mjesto postavili kapetana Huseina Gradašćevića. Zahtijevali su da ga sultan imenuje bosanskim vezinom, da se u pokrajini zadrži postojeći poredak, zaustavi širenje srpskih teritorija na račun Bosne i zabrani nošenje nove odjeće koja je temeljem reformnog proglašenja trebala zamijeniti tradicionalnu. Sultan nije udovoljio zahtjevima, a kratkotrajna bosanska samostalnost okončana je vojnim porazom pobunjenika početkom lipnja 1832. Tri godine kasnije, za namjesništva ozloglašenoga Vedžihi-paše, ukinute su kapetanije. Unatoč slomu pokreta za autonomiju, sukobi bosanskih muslimana i Porte potrajat će sve do Latasova odlučnog “umirenja Bosne” 1850.-1852. godine.

Reformne mjere sultana Abdulmedžida I., obznanjene 1839. Časnim carskim pismom, *Hatt-i şerifom od Gülhane*, kojim je proglašena jednakost svih podanika bez obzira na vjeroispovijest, te uvođenje pravičnijeg poreznog sustava i opće vojne obveze, nisu u Bosni isprva imali većeg odjeka. Sarajevo se tada više bavilo međusobnim razmiricama i sukobima svojih velikaša; sadržaj proglašenja nije bio dovoljno

⁶⁴ I. Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, str. 117.

poznat, ili se nije vjerovalo da će se doista i primjenjivati.⁶⁵ Te reforme, poznate kao Tanzimat, početak će se u Bosni provoditi tek poslije Latasova pohoda, a i tada samo djelomično.

Kadija Mustafa Muhibbi nije imao zapaženu ulogu u tim zbivanjima, ali to ne znači da ga je “velika povijest” mimoišla. Živjeti u Sarajevu u prvoj polovici 19. stoljeća značilo je biti u žarištu bosanskih previranja, i u neizvjesnosti dočekivati vezire od kojih je svaki nosio prijetnju dotad ustaljenim odnosima i sigurnosti građana. Za Muhibbija to je značilo u mjesecu ramazanu 1827. gledati na tvrđavi i pred džamijom na Atmejdanu izložena tijela sarajevskih prvaka što ih je Abdurrahman-paša dao smaknuti u znak odmazde za otpor ukidanju janjičara; već sljedeće godine u svojoj mahali oko Careve džamije proživjeti desetodnevno puškaranje između vezirovih vojnika i građana Sarajeva; svjedočiti utamničenju i progonima bliskih poznanika i sukobima između samih sarajevskih prvaka, koji su znali prerasti u masovne pobune; godine 1832. strepjeti od ishoda bitke između postrojbi Huseina Gradaševića i vezirove vojske nadomak grada, te na posljetku, dvije godine pred smrt, doživjeti Latasov konačni obračun s protivnicima reformi.

Za Muhibbijeva života Sarajevo su nekoliko puta poharali i požari; najveći, onaj iz 1852. godine, uništio je cijeli trgovački dio, čaršiju, i mnoge okolne mahale. Poslije obnove, gradsko središte više nije bilo isto kao nekoć.⁶⁶ Stanovništvu su prijetile i eksplozije što su ih izazivali udari groma u barutanu, izlivanje Miljacke za obilnih kiša, te suše koje su donosile nerodicu i glad. Povremeno su izbijale epidemije velikog kašlja i ospica, koje su kosile djecu. Kuga, koja je na osmanskim područjima harala još desetljećima nakon što je suzbijena u Europi, u svega tri godine, od 1813. do 1815., prepолоvila je bosansko stanovništvo. Godine 1836. proširila se i kolera od koje je u gradu umrlo više od pet stotina ljudi.⁶⁷

⁶⁵ V. Skarić, n. dj., str. 188-189. O provođenju Tanzimata u Bosni I. F. Jukić 1850. g. piše: “Godine 1839. car izdao je Hatišerif od *Dulhane* po komu se kristjani u jedan red s Turcima meću, t. j. jednakost uvodi; al u Bosni o tomu neima ni uspomene”. “Zemljopis i poviestnica Bosne”, str. 253.

⁶⁶ V. Skarić, n. dj., str. 208-209.

⁶⁷ Isto, str. 188.

Neke od tih događaja Muhibbi je spomenuo u ljetopisnim zapisima, nekrolozima i pjesmama. Uza svu šturost i konvencionalnost izričaja, iz njih se može iščitati njegova zatečenost zbivanjima kojima svjedoči. Za bosanske muslimane višega društvenog sloja, reforme naređene s Porte i silom nametnute Bosni značile su urušavanje jednoga sustava u kome su oni imali povlašteno mjesto. Cijeli su Muhibbijev život tako obilježila previranja u kojima su se dotad čvrsto prepletene niti njegova identiteta – vjerska pripadnost islamu, zavičajna pripadnost Bosni, privilegirani društveni položaj i politička odanost sultanu – dramatično presijecale, kidale i raspadale.⁶⁸

Kadijska služba

Pripadnost staležu muslimanske vjerske inteligencije, uleme, sama za sebe ne govori dovoljno o mjestu pojedinca u društvu, jer ulema je zajednički naziv za pripadnike vrlo heterogene skupine.⁶⁹ Vjerski učenjaci – muftije, kadije i muderisi – bili su tumači i provoditelji islamskoga vjerozakona te profesori u medresama. Neki su se školovali na uglednim visokim učilištima poput al-Azhara u Kairu ili Süleymaniye u Istanbulu, drugi su bili jedva pismeni. Bogate i moćne ulemanske obitelji spajale su se ženidbama i činile zasebnu skupinu višega sloja, dok je ulema nižega položaja službovala u seoskim područjima. Ti siromašni vjerski učenjaci imali su više zajedničkog sa svojim susjedima obrtnicima i seljacima, negoli s otmjenim dostojanstvenicima iz redova učenih.⁷⁰ Upravo zbog takvih razlika, kada se govori o mjestu

⁶⁸ Prema: I. Lovrenović, n. dj., str. 116.

⁶⁹ Pri određivanju Muhibbijeva društvenog položaja služila sam se literaturom o ulemi i kadijama općenito (J. Schacht, "Law and Justice"; B. Messick, *The Calligraphic State*), o ulemi u Osmanskome Carstvu (H. Inalcik, *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300-1600*; D. Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*; İ. Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadi*; M. İpşirli, "Osmanlı devlet teşkilatı"; A. Aydın, "Osmanlıda hukuk"; C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*; R. Gradeva, "The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli"), te literaturom o kadijama u Bosni i Hercegovini (A. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*; M. Handžić, *Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti*).

⁷⁰ D. Quataert, *The Ottoman Empire*, str. 141.

pojedince u osmanskome, i u njegovim okvirima bosanskome društvu, namjesto uklapanja u strogo određen okvir valja radije priznati neodredivost i poroznost granica između skupina, te razlike među pripadnicima iste skupine.⁷¹ Predodžba o Muhibbijevu društvenom položaju stoga će se graditi na spoznajama o dužnostima i ovlastima šerijatskih sudaca u Osmanskom Carstvu općenito i o prilikama u bosanskome pravosuđu, te na podacima iz njegovih rukopisa.

Ustanova kadije,⁷² koju su Osmanlije baštinili od predosmanskih društava, jedna je od najstarijih islamskih institucija. Prema pravilima utvrđenima već u ranome razdoblju islamske povijesti, kadija je imao biti musliman besprijekorna vladanja, dobro upućen u odredbe šerijatskoga prava. Kao provoditelj Božjega zakona, načelno je bio neovisan o svjetovnoj vlasti; ipak, ta neovisnost pravosuđa teško da je ikada zaživjela.⁷³ Sprega vlasti i provoditelja šerijata u Osmanskom će Carstvu dobiti legitimnost kroz sustav svjetovnih zakona, *kanuna*.

Božjem zakonu, šerijatu, pripada središnje mjesto u islamskome društvu.⁷⁴ Obuhvaćajući i vjeru i praksu, on uređuje sve pravne i društvene poslove, kao i ukupno osobno ponašanje. Taj je vjerozakon kodificiran u sustavu islamske pravne znanosti – fikha. Nazivi fikh (ar. *fiqh*: znanje, razumijevanje) i šerijat (ar. *šari‘a*: put, staza koja vodi do pojila; božanski zakon) često se rabe kao istoznačnice. Šerijat je, međutim, put što ga treba slijediti, Božji zakon kojega se treba pridržavati, dok je fikh, kao pravna znanost, sustav do tančina razrađenih propisa koji uređuju čovjekovo javno i privatno djelovanje na tom putu.⁷⁵ Ti propisi utvrđuju dužnosti čovjeka spram Boga, spram samoga sebe i spram drugih ljudi, a svrstani su u pet glavnih područja: obredoslovlje (*‘ibādāt*), poslovanje (*mu‘āmalāt*), bračno pravo (*munākahāt*), kazneno pravo (*‘uqūbāt*) i nasljeđivanje (*farā‘id*).

Od prvih stoljeća islama fikh se razvijao primjeravanjem Božjega zakona stvarnosti čovjekova svijeta, putem interpretativne razradbe osnovnih izvora: Kur’ana i Muhamedove *sunne* (predaje), sačuvane u

⁷¹ Prema: D. Quataert, isto, str. 140.

⁷² tur. *kadı* < ar. *qāḍī*: onaj koji provodi, k. provodi šerijat; šerijatski sudac

⁷³ J. Schacht, “Law and Justice”, str. 558.

⁷⁴ O šerijatu i fikhu prema: J. Schacht, n. dj.; isti: “Shari‘a”; F. Rahman, *Duh islama*; F. Karčić, *Istorija šerijatskog prava* i dr.

⁷⁵ J. Schacht, “Shari‘a”, str. 320-21.

hadisima koji prenose njegove riječi i djela, te postupke koje je prešutno odobrio. Propisi za koje se u tim izvorima nije moglo naći presedana donosili su se zaključivanjem po analogiji (*qiyās*) i usuglašavanjem (*iğmāʿ*) Muhamedovih sudrugova; kasnije će to biti suglasje vjerskih učenjaka. Kurʿan, *sunna*, *qiyās* i *iğmāʿ* četiri su temelja islamske pravne znanosti.

U formativnom razdoblju fikha jedno od priznatih načela izvođenja pravnih propisa bio je i *idžtihād* (ar. *iğtihād*: trud; umni napor), osobno rasuđivanje znalaca islamskoga vjerozakona. Početkom 10. stoljeća, međutim, zaključeno je da su sva bitna pitanja razjašnjena i da više nitko nije ovlašten neovisno tumačiti prve izvore; svako dalje bavljenje pravom imalo se ograničiti na objašnjavanje, interpretaciju i primjenu jednom zasvagda utvrđene doktrine.⁷⁶ Time su, kako se slikovito kaže, zatvorena vrata *idžtihada*, i šerijatsko je pravo zašlo u dugo razdoblje *taklida* (ar. *taqlīd*: oponašanje), neupitnog prihvaćanja učenjâ priznatih autoriteta. Sloboda odlučivanja šerijatskih sudaca svela se na mogućnost izbora nekog od prihvaćenih tumačenja kanoniziranih u knjigama jedne od četiriju vjerskopravnih škola, *mezheba*. U Osmanskom je Carstvu službena pravna škola bila hanefijska. Duh *taklida* vladat će osmanskom pravnom mišlju i praksom sve do pravosudnih reformi u drugoj polovici 19. stoljeća.

Uz provedbu islamskoga vjerozakona, kadijama će u osmanskome sustavu pripasti i ovlasti primjene *kanuna*, svjetovnih zakona barem deklarativno usklađenih sa šerijatom, koje su proglašavali sultani. Osmanski zakonik (*Kānūn-i osmānī*) obuhvaćao je kazneno, zemljišno i porezno pravo, uređujući pitanja koja su ostala izvan obuhvata šerijatskoga prava, od oporezivanja do dvorskoga ceremonijala, od plaća službenika do načina njihova napredovanja.⁷⁷ To djelomično posvjetovljenje pravnoga sustava vodilo je i posvjetovljenju društvenoga položaja uleme: od vladavine Mehmeda Osvajača muftije, kadije i muderisi postaju u punom smislu državni činovnici i dužnosnici. Kako tumači Fleischer, stari ideal vjerskoga učenjaka podrazumijevao je naobrazbu i moralnost neovisnu o političkim okolnostima, ali su centralizacija obrazovanja i sustava zapošljavanja uleme, te razvitak

⁷⁶ J. Schacht, "Law and Justice", str. 563-64.

⁷⁷ C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, str. 93.

kanuna koji su određivali hijerarhiju i načine imenovanja tih zaštitnika šerijata, ulemu učinili ogrankom državne uprave podređenim volji vladara, premda je on sâm načelno podlijegao odredbama islamskoga zakona. Od tada je njihovo napredovanje manje ovisilo o tome jesu li dobri muslimani koji se drže vjerezakona i provode ga, a više o sposobnosti političkog djelovanja u okvirima osmanskoga sustava.⁷⁸ Taj dvojaki položaj pripadnika uleme – ujedno i državnih činovnika i vjerskih učenjaka – bio je i položaj kadija Muhibbijeva vremena.

Kadijine ovlasti i dužnosti

Kadiju se na prijedlog kazaskera, vrhovnog vojnog suca, imenovalo na položaj ukazom, *beratom*, u kome su se ukratko navodile njegove ovlasti, dužnosti i dnevna plaća. Podrobnije su nadležnosti kadija određivali zbornici zakona (*kanun-name*) koje su sultani povremeno izdavali. Jednako kao i sudski protokoli, sidžili, ti zbornici pokazuju da su sudbeni poslovi činili tek dio njihovih dužnosti; stoga se nazive kadija i sudac samo uvjetno može rabiti kao istoznačnice.⁷⁹

Kadija je vodio građanske parnice i kaznene postupke i obavljao druge sudske poslove iz domene šerijata i kanuna. Izvršavao je oporuke, dijelio ostavštine, određivao skrbnike i zastupnike siročadi, slaboumnih i malodobnih i vodio brigu o njihovu imetku, te sklapao i razvrgavao brakove. Njegovim vjersko-administrativnim dužnostima pripadali su nadzor nad upravljanjem vjerskim zakladama, *vakufima*, i proglašavanje početaka islamskih blagdana. Obnašao je i druge upravne dužnosti; teritorijalno-administrativna podjela Osmanskoga Carstva, koja se zadržala sve do druge polovice 19. stoljeća, bila je podjela na kadiluke, područja pod nadležnošću jednoga kadije. Zajedno s mjesnim prvacima, ajanima, i vojnim zapovjednicima, kadije su sudjelovali u logističkim pripremama za vojne pohode, u mobilizaciji i opskrbi vojske i organiziranju popravaka cesta, mostova i utvrda. Bili su dužni osigurati da se namirnice potrebne mjesnome stanovništvu ne izvoze i da se prodaju po službeno određenim cijenama. Kao

⁷⁸ Isto, str. 266.

⁷⁹ Gy. Kaldy Nagy, "Kadi (Ottoman Empire)"

posrednici između središnjih i pokrajinskih vlasti s jedne, i podanika u kadilucima s druge strane, obavještavali su stanovnike svojih područja o događajima u drugim dijelovima Carstva i o tijeku ratnih pohoda, te im prenosili sadržaje sultanovih fermanskih i bujrukdija namjesnika. Komunikacija je tekla u oba smjera, pa su kadije redovito izvještavali namjesnike i sultane o zbivanjima među stanovništvom i o lojalnosti ajana. Zaduženi za održavanje veza između središta Carstva i kadiluka, oni su bili “sultanove oči i uši u pokrajinama”.⁸⁰

Kadijinim dužnostima pripadalo je i redovito vođenje sudskih protokola, sidžila, u koje je on unosio sadržaje isprava primljenih ili izdanih u svakodnevnoj sudbenoj, notarskoj i upravnoj djelatnosti. Prepisivao je tekstove fermanskih, bujrukdija i drugih dopisa upućenih u njegov kadiluk, kao i predstavke stanovnika namjesniku ili sultanu, zapisnike o građanskim parnicama, prijepise ugovora o kupoprodaji, posudbi i oslobađanju robova, ostavinske dokumente itd. Zapisnike o sklopljenim brakovima unosio je u poseban dio sidžila, obično počevši s drugog kraja kodeksa.⁸¹

Vrijednost protokola šerijatskih sudova kao izvora za političku, gospodarsku i pravnu povijest dobro je poznata. Na njihovim sadržajima mogu se istražiti i neki vidovi društveno imaginarnoga, složimo li se s Le Goffovom tvrdnjom da se i posve prozaična isprava može tumačiti pojmovima imaginarnog jer pergament, tinta, rukopis i pečat izražavaju zamisao jedne kulture, administracije i moći, a formule protokolarnog početka, završne odredbe, datum, potpis svjedoka, napose sâm tekst, odražavaju imaginarno društva, vremena i pravde.⁸² Za poznavanje samoga kadije, međutim, sidžili nisu osobito govorljivi izvori. Iz njih se, primjerice, vidi da su kadije radili na ponovnoj uspostavi reda poslije pobuna janjičara ili ajana, da su sudjelovali u zapljeni imovine smaknutih pobunjenika i središnjim vlastima slali izvještaje o mogućim uzrocima nemira, ali se ništa ne doznaje o tome što su za vrijeme tih pobuna činili i na čijoj su strani bili.⁸³ Tako se iz upisa

⁸⁰ R. Gradeva, “On Kadis of Sofia, 16th – 17th Centuries”, str. 265.

⁸¹ M. Handžić, *Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti*, str. 12.

⁸² J. Le Goff, *Srednjovjekovni imaginarij*, str. 8-9.

⁸³ R. Gradeva, “The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli”, str. 190.

sročeni prema strogim pravilima službene stilistike, kakve nalazimo u dvama sačuvanim sidžilima Sarajevskoga suda iz kratkih perioda u kojima je Muhibbi ondje bio zamjenik suca,⁸⁴ može doznati koje je slučajeve rješavao, ali ne i odčitati njegov odnos prema događajima i osobama koje spominje.

Malo je izvora i literature koji govore o tome kako je izgledao radni dan jednoga kadije. Zna se da je radio u sudnici, koja je po običaju bila cijeli dan otvorena. Ondje je primao stranke i obavljao većinu sudskih, bilježničkih i upravnih poslova. U Sarajevu je sjedište šerijatskoga suda bilo u posebnoj zgradi, a u manjim je mjestima to bila neka prostorija u privatnoj kući. Kadija koji je službovao u malom mjestu obavljao je sve poslove sam, dok je u sudnicama većih kadiluka uz njega radilo i pomoćno osoblje: službenik zadužen za podjelu ostavština (*kassam*), pisari na čelu s glavnim pisarom (*baş katib*), sudski pozivar (*muhzir*), blagajnik, podvornik i drugi.⁸⁵ U radu suda sudjelovali su i stalni svjedoci, ugledni ljudi čija su imena u ispravama trebala pokazati da su ugovori sklopljeni i presude donijete u nazočnosti stručnih i nepristranih osoba.⁸⁶ Iako oni formalno nisu imali utjecaja na kadijinu odluku, bili su, makar načelno, svojevrsni jamci pravičnosti i brana njegovu samovoljnom postupanju u okvirima jednoga pravosudnog sustava koji nije poznao ustanovu žalbenog suda. Stranke koje su presudu smatrale nepravednom mogle su se obratiti jedino sultanu; on bi tada naredio obnovu procesa kod istoga kadije, dodjelu slučaja kadiji u drugoj, najbližoj sudnici, ili suđenje pred carskim vijećem, *divanom*.⁸⁷

⁸⁴ Sidžili Sarajevskog šerijatskog suda br. 78 i 80

⁸⁵ M. Handžić, n. dj., str. 12; A. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, str. 50-51.

⁸⁶ M. Handžić, isto; H. İnalçik, "Mahkama (The Ottoman Empire)". Sintagma "svjedoci čina" (ar. *şuhūd al-ḥāl*), koja se redovito nalazi u sidžilima, označuje ljude koji su nazočili činu suđenja ili sklapanja ugovora, a ne očevice spornog slučaja. Aydın, M. Akif, "Osmanlıda hukuk", str. 399. U sidžilima se ponekad kao svjedoci navode i zaposlenici suda, na primjer sudski pozivar ili poslužitelj. Dok nije bio na položaju kadije, i Muhibbi se na sudu pojavljivao u svojstvu svjedoka. U sidžilu 85 Sarajevskoga šerijatskog suda iz 1848. godine njegovo je ime na popisu osoba koje su prisustvovala sklapanju jedne zakladnice, *vakfije*. S. Kemura, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, str. 100.

⁸⁷ H. İnalçik, n. dj.

Budući da je kadijin djelokrug nadilazio pravosudnu domenu, i važnost sudnice u društvenome životu grada bila je kudikamo veća od one koja bi joj pripadala kao uredu suca i notara. Bilo je to pravo gradsko središte u kojemu se stvaralo svojevrsno javno mnijenje.⁸⁸ Ondje su se sastajali i savjetovali mjesni uglednici i predstavnici esnafa, kojima je kadija prenosio i tumačio sadržaje kanuna, fermana, bujruldiya i drugih naredbi i propisa što su se odnosili na područje pod njegovom jurisdikcijom. Kadije su se često sastajali i s mahalskim imamima (pročelnicima mahala), koji su ih obavještavali o zbivanjima u svojim četvrtima. Najvažnije područje njihova zajedničkog djelovanja bili su bračni i obiteljski odnosi. Razmjenjivali su isprave vezane uz sklapanje brakova, jer kadija je bio zadužen za zakonski, a imam za vjerski, obredni dio čina vjenčanja. Pri rješavanju brakorazvodnih parnica sucima su imami mogli biti od pomoći jer su se svakodnevno družili s ljudima iz svojih mahala i dobro poznavali njihove obiteljske odnose.⁸⁹

O svakodnevnom radu šerijatskih sudaca ponešto govore i pravila izložena u priručnicima za kadije. Muhibbi je imao rukopis jednog arapskog priručnika naslovljenog *Mu'in al-ḥukkām* (Pomoćnik sudaca), u kojemu je tim pravilima posvećeno posebno poglavlje, *Adab al-qāḍī* (Postupanje kadije).⁹⁰ Ondje se kaže da kadija mora dobro poznavati šerijatsko pravo te načine vođenja sidžila i sastavljanja isprava. Nadasve se ističe da mora poznavati sredinu u kojoj radi i primjereno postupati u svakoj prigodi. Kadiju se tako opominje da ne donosi presude umoran, ljutit, gladan ili pritisnut kakvom drugom potrebom ili tegobom jer to ometa jasno rasuđivanje. Ne smije presuditi ako nije saslušao obje strane, i nije mu dopušteno sastajati se nasamo i potajice se dogovarati s jednom od stranaka. Ne smije podizati glas na ljude koji mu dolaze u sudnicu ili se na kakav drugi način s njima neuljudno ophoditi. Zbog opasnosti od zloupotrebe položaja zabranjeno mu je sklapati kupoprodajne ugovore dok je na dužnosti. Darove može primati samo ako darivanje nije ničim

⁸⁸ H. Inalcik, isto. O sudnici u osmanskoj Bosni kao "zborištu kasabaliskih odličnika (nuz kavu i čibuk)" piše J. Matasović, *Fojnička regesta*, str. 71.

⁸⁹ Prema: S. Ivanova, "Muslim and Christian Women before the *Kadı* Court in Eighteenth Century Rumeli: Marriage Problems", str. 163-165. U 18. st. imami su *de facto* činili najniži stupanj osmanskoga upravnog i fiskalnog sustava. Isto, str. 175.

⁹⁰ R 100, list 136b-139a. Sličnog je sadržaja istoimeno poglavlje arapskoga fikskog priručnika *Muhtaşar al-Qudūrī*, u Muhibbijevoj knjižnici R 97.

uvjetovano, a uzimanje mita strogo se zabranjuje. Dakako, u priručnicima se govori o poželjnom i propisanom postupanju kadija, a ono je, sudeći prema izvorima, bilo prava rijetkost u osmanskome pravosuđu Muhibbijeva doba.

Kadije u Bosni

U 19. stoljeću, u vrijeme nezaustavljiva raspada klasičnih osmanskih ustanova, stanje pravosuđa bilo je i pokazatelj i uzrok daljeg propadanja Carstva.⁹¹ U reformnom proglasu iz 1839. godine sultan Abdulmedžid I. upozorava da su kadije jedan od glavnih uzročnika krize i ističe da se već sto pedeset godina ne poštuje šerijat i ne provode zakoni, da se izigravaju pravila o školovanju, napredovanju i imenovanju sudaca, diplome da se krivotvore, a kadijska mjesta daju u zakup.⁹²

O prilikama u bosanskome pravosuđu sporadično govore putopisi stranaca, pisma bosanskih franjevaca i isprave iz procesa što su ih redovnici vodili na šerijatskim sudovima.⁹³ Zajedničke su im tvrdnje o potkupljivosti, samovolji i nepravličnosti kadija. Neke od tih izvora može se smatrati pristranim ili na predrasudama zasnovanim konstruktima kršćanskih autora, kojima se težilo izaći ususret očekivanjima naručitelja ili izazvati sućut onih kojima su upućeni. Iz 18. i 19. stoljeća, međutim, potječu i izvori iz pera samih bosanskih muslimana koji su vrlo kritični prema ulemi. Loš glas što je pratio cijeli taj povlašteni društveni sloj ostavio je traga i u izrekama poput one arapske, koju često nalazimo u bosanskim rukopisima: “Polu učenjaka vjeru kvari”,⁹⁴ i u pjesmama kakva je ova iz Muhibbijeve bilježnice:

⁹¹ A. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, str. 52.

⁹² Isto, str. 54.

⁹³ Vidi npr.: J. Matasović, *Fojnička regesta*; fra Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, str. 166-167; A. Zirdum, *Pisma bosanskih franjevaca 1850.-1870.*; I. F. Jukić, “Zemljopis i poviestnica Bosne”, str. 169-172, 254, 258.

⁹⁴ ar. *Nisf al-faqih hadm ad-din*. R 63, list Ia.

*Hej, ti koji praznih ruku dolaziš kadiji,
koliko god ti molba bila pravedna, sigurno će reći da je laž.
Suza siročića što je u tvoje vrijeme potekla,
jednoga će dana postati morem koje će te potopiti,
a taj saz⁹⁵ što ga kriomice sviraš,
tä ne misli da će njegova melodija ostati skrivena.⁹⁶*

Bosanski kadija iz 18. stoljeća, Mustafa Muhlisi, iznio je nezadovoljstvo radom šerijatskih sudaca u oštroj predstavi upućenoj sarajevskome muftiji. Za kadije svojega vremena tvrdi da sude po manjkavoj pameti, da istinu zamjenjuju neistinom.⁹⁷ O njima je sastavio i satiričnu pjesmu u kojoj kaže: “Što će kadiji znanje, usavršavanje i pismenost? / Dosta su mu opijum, piće, bereš i esrar.⁹⁸ (...) Ne poznaje tefsir, hadis, osnove šerijata ni akaida,⁹⁹ / koliko li neukih neznanjem služi šerijatu.”¹⁰⁰

I u Bašeskijinu *Ljetopisu* ima opaski o nepravедnim presudama i neukim kadijama. “[Umro je] mladi Jahja-efendija, pisar u mehkemi, kadija”, piše Bašeskija u jednom nekrologu. “Kod mene siromaha učio je šerijatsko nasljedno pravo.”¹⁰¹ Time je mnogo rečeno: šerijatskome pravu, temelju obvezne naobrazbe suca, kadiju poučava svestrani, ali u pravnim pitanjima tek priučeni javni pisar.¹⁰² Drugom prigodom ljetopisac kaže: “[Umro je] Osman-efendija Novalija (novaliogli), kadija, koji o nauci nije imao pojma. Bio je aga i pomoću imetka se domogao položaja kadijskog pripravnika.”¹⁰³

Početkom 19. stoljeća bosanski kadija Muhamed Emin Isević piše sultanu predstavku o prilikama u Bosni, tvrdeći da je glavni uzrok

⁹⁵ saz: vrsta tambure

⁹⁶ R 70, list 3a

⁹⁷ O. Mušić, “Hadži Mustafa Bošnjak – Muhlisi”, str. 111.

⁹⁸ bereš i esrar: opijati spravljeni od indijske konoplje

⁹⁹ ar. *‘aqā'id*: islamska dogmatika

¹⁰⁰ Uz manje izmjene, stihove navodim u Mušićevu prijevodu s osmanskog turskog. O. Mušić, n. dj., str. 112.

¹⁰¹ Bašeskija, *Ljetopis*, str. 224.

¹⁰² Zna se da je Bašeskija slušao predavanja iz šerijatskoga prava kod nekog profesora Gazi Husrev-begove medrese. M. Mujezinović, “Uvod” u: Bašeskija, n. dj., str. 6.

¹⁰³ Bašeskija, n. dj., str. 231.

lošega stanja potkupljena i nesposobna ulema. Ta predstavka, koja je vrijedan narativni izvor za poznavanje društvenih odnosa u onodobnoj Bosni, napisana je između 1809. i 1812. godine, upravo u vrijeme kada Muhibbi postaje kadijom. Isević u njoj šerijatske suce naziva nepravednim i nesposobnim nezalicama koji nisu dostojni svoje časne službe. "Neki je mitom, neki zagovorom, neki službom na dvoru, upisan u knjigu kadija", piše on. "Većina ih nema pojma što je zakon, što je divan, što porezi, a što ispit. Svaki od njih govori: 'Da ja postanem utjecajan u svome kraju', pa onda novcem svoj položaj uzdižu. (...) Oni se čak ponose svojim neznanjem i govore: 'Mi smo za ovu službu dosad platili, neki stotinu, a neki dvjesto kesa akči'".¹⁰⁴ Bosanska se ulema, nastavlja Isević, ne pridržava ni osnovnih vjerskih propisa: "Oni stavljaju haram¹⁰⁵ ispred halala.¹⁰⁶ Brinu o mitu, nakitu, raskoši, o srebrnim kutijama, kašikama, konjskoj opremi, noževima, odjeći od atlasa i svile, kocki i igri, piću i pušenju. Napustili su molitvu i skupne molitve muslimana, odali se svim porocima, pretjerivanju i nepodopštinama".¹⁰⁷ Ovim riječima kritike i osude treba ipak dometnuti da su kadije, iako narušena ugleda, među muslimanskim stanovništvom dugo zadržali nešto od onoga dostojanstva što je ishodilo iz ovlasti da provode pravo koje potječe od Boga.¹⁰⁸

Premda je uvjet da se postane kadijom bila visokoškolska naobrazba i dobro poznavanje turskoga i arapskoga, jezika pravne i teološke literature, stvarno je stanje u Bosni, pokazuju to Muhlisijeve i Isevićeve optužbe te Bašeskijine opaske, bilo daleko od propisanoga. U općoj inflaciji sumnjivih naslova i diploma, među kojima se našlo i diploma nepostojećih medresa, više se kandidata nadmetalo za jedno namještenje. To je pak prouzročilo raširenu pojavu iznajmljivanja kadijskih mjesta, koja je označena kao jedna od najvećih bolesti osmanskoga pravosuđa. Prema Iseviću, u Bosanskome ejaletu podijeljenome na četrdeset osam kadiluka bilo je u njegovo vrijeme pet

¹⁰⁴ A. S. Aličić, "Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)", str. 168.

¹⁰⁵ haram: u islamskoj religiji nedopušteno, zabranjeno postupanje

¹⁰⁶ halal: vjerski dopušteno ponašanje

¹⁰⁷ A. S. Aličić, isto, str. 190.

¹⁰⁸ F. Karčić, *Istorija šerijatskog prava*, str. 91.

stotina kadija. Namještenje bi dobio onaj koji, kao na kakvoj dražbi, ponudi najviše.¹⁰⁹

Zbog čestih premještaja i neizvjesnosti ponovnog imenovanja, kadije su se trudili skupiti što više novca dok su na položaju, na časne i manje časne načine, kako bi se mogli uzdržavati kada presahnu izvori redovitih primanja. Oni koji su bili prinuđeni zakupiti namještenje morali su priskrbiti sredstva za zakup, a povrh toga i sami zaraditi, pa su kršili propise i pri donošenju presuda i pri naplati pristojbi.¹¹⁰ Teret trgovine položajima tako su podnosili oni koji su se obraćali sudu, jer su usluge plaćali mnogo više no što je bilo propisano.¹¹¹ Kako bi se domogli provizije, kadije su ponekad primoravali ljude da na sudu rješavaju slučajeve u kojima nije bilo nikakva spora, kao što je to primjerice dogovorna podjela imetka. Tek poslije reformi osmanskoga pravosuđa, u drugoj polovici 19. stoljeća, kadije će dobivati plaću i dok su izvan službe, i to u visini polovice, trećine, odnosno četvrtine dotadašnjih prihoda, ovisno o tome kako je ocijenjen njihov rad.¹¹²

Mustafa Muhibbi kao kadija i sudski pisar

Da bi postao kadijom, Muhibbi je prema propisu morao završiti neku od medresa višega stupnja, na kojima su tradicionalno glavninu nastavnoga programa činile teološke i šerijatskopravne discipline. O njegovu školovanju nema podataka u izvorima; ne zna se je li završio samo Gazi Husrev-begovu medresu, jedinu sarajevsku višu školu, ili je poput mnogih pripadnika bosanske uleme naobrazbu stekao na nekom od visokih učilišta u Istanbulu, Jedrenama, Bursi ili kojem drugom kulturnom središtu Carstva. Kao svršenic odgovarajuće medrese mogao je odabrati nastavničku, sudačku ili vojnu službu. Budući kadija upisivao se u popisnu knjigu, defter, rumelijskoga vrhovnog vojnog suca, *kazaskera*, postajući tako *mulazim*, pripravnik. U tom

¹⁰⁹ Aličić, n. dj., str. 169.

¹¹⁰ Pri zakupu kadijskoga mjesta plaćao se unaprijed određeni iznos ili dogovoreni postotak tekućih prihoda.

¹¹¹ A. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, str. 52-53.

¹¹² Gy. Kaldy Nagy, "Kadi (Ottoman Empire)"

je statusu čekao namještenje jer sultanski zakon ograničavao je broj kadijskih mjesta, a za svako se natjecalo i po desetak pripravnika.

Iz hidžretske 1227. (1812/13.) godine datira prvi upis u kojem Muhibbi sebe naziva kadijom u Sarajevu.¹¹³ To ne znači da je ondje bio na dužnosti kadije, odnosno sarajevskoga mule,¹¹⁴ nego samo da je imao to zvanje i da je živio u Sarajevu.¹¹⁵ Iste je godine dobio rješenje o imenovanju kadijom u Jajcu s Vrhovinom (Bihorinom).¹¹⁶ U jajačkom kadiluku ostaje nešto kraće od dvije godine,¹¹⁷ a zatim dolazi u Sarajevski šerijatski sud gdje radi, vjerojatno kao pisar, uz kadiju Abdulfettaha iz Sofije.¹¹⁸ Čitav njegov radni vijek proteći će u smjenjivanju kadijskih i pisarskih dužnosti. O tome se najviše doznaje iz ekslibrisa: upisujući vlasništvo nad knjigom, on uz svoje ime često bilježi i godinu i mjesto službovanja. Tako ga možemo pratiti kroz slijed premještaja od jednog do drugog kadiluka u Bosanskom ejaletu i izvan njega.

U skladu s propisom da sudac u jednom kadiluku smije neprekidno raditi dvadeset mjeseci, a najviše dvije godine,¹¹⁹ Muhibbi je često mijenjao mjesta službovanja. Godine 1818/19. pisar je u Sarajevskome

¹¹³ R 113, list 1a

¹¹⁴ Sarajevski kadiluk je 1578. godine podignut na razinu mulaluka.

¹¹⁵ Te su godine sarajevski kadije bili Mehmed Seid Šehović i Mehmed Emin Kalenbevi-zade. Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 804. Sarajevskim kadijama nazivali su se svi šerijatski suci kojih je stalno mjesto boravka bilo Sarajevo, bez obzira na to gdje su službovali. U tom se smislu i o Muhibbiju ovdje govori kao o sarajevskome kadiji. Glavni sudac Sarajevskoga šerijatskog suda bio je bosanski mula, a to je položaj na koji Muhibbi nikad nije imenovan.

¹¹⁶ U R 132 (fragment br. 6) nalazi se prijepis isprave kojom se Muhibbija imenuje kadijom u Jajcu.

¹¹⁷ Iz 1228. (1813.) godine datira ekslibris u kojem Muhibbi piše da je kadija u Jajcu (R 3, list 1a), a iz 1229. (1814.) još tri potpisa u kojima sebe naziva kadijom privremeno na službi u Jajcu (R 24, list 1a; R 89, list 1a; R 108, list 1a).

¹¹⁸ Često su na položaj bosanskoga mule dolazili kadije iz Sofije. Kadija Abdulfettah u tri je navrata bio na tom položaju.

¹¹⁹ U početku su kadije mogli biti neograničeno dugo u istome mjestu. Kasnije se mule imenuje na godinu dana, dok se kadijski mandat skraćuje sa 24 na 20 mjeseci, zatim na 18 mjeseci i naposljetku na jednu godinu. U. Heyd i E. Kuran, "Ilmiyye". Prema kanun-nami iz 1676., već u 17. stoljeću uvriježilo se imenovati kadije na dvadeset mjeseci. M. Handžić, *Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti*, str. 7.

sudu,¹²⁰ 1819. kadija u Birču (Vlasenici) s Knežinom, kao zamjena,¹²¹ a od 1821. do 1823. opet povremeno pisar Sarajevskoga suda.¹²² Godine 1822. četiri mjeseca boravi u Loveču (Lofča) u Nikopoljskome sandžaku, u kadiluku dodijeljenome Topalli-zade Abdullahu.¹²³ Prema njegovu zapisu, putovanje do Loveča trajalo je više od dvadeset dana, koliko i povratak u Sarajevo. Spremnost da se zaputi na tako dugo putovanje radi vrlo kratkotrajnog službovanja upućuje na zaključak da je tada prihvaćao svaku ponuđenu priliku za rad.

S vremenom je Muhibbi razvio društvene veze preko kojih je dobivao namještenje u Birču, gdje je radio u nekoliko navrata. Tako je 14. siječnja 1823. u tom kadiluku imenovan naibom,¹²⁴ a nedugo po isteku osamnaestomjesečnog mandata dobiva još jedan, od 21. 1. do 11. 12. 1825.¹²⁵ Godine 1827. bilježi da je smijenjen s mjesta kadije

¹²⁰ R 84, list 1a

¹²¹ Prema kolofonu u međzmi R 103, list 41a: “Zapisao siromah potrebit milosti svojega moćnog Gospodara, Mustafa Muhibbi, sin Mustafe, kadija na zamjeni u kadiluku Birač s Knežinom, 29. muharema 1235. [17. 11. 1819]”. Muhibbi ponekad piše Birač (tur. *Birçe*), a ponekad Vlasenica. Iako se u literaturi Birač i Vlasenica spominju kao dva naziva za isti kadiluk (vidi: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 234.), službeni naziv kadiluka bio je *Birçe* (također i *Birçe me’a Knejin*: Birač s Knežinom). Sjedište mu je u 19. st. bilo u kasabi Vlasenici za koju u izvorima stoji da “pripada Biračkome kadiluku”. Vidi: Sidžil 80, str. 33. Dakle, kada piše *Vlasenica*, Muhibbi misli na kasabu u kojoj je boravio dok je bio na položaju biračkoga kadije.

¹²² R 124, list Ia; R 27, kolofon na listu 43b

¹²³ “U ponedjeljak, 8. redžeba 1237. godine [31. 3. 1822.] pošao sam u Loveč, na Dunavu, [u kadiluk] dodijeljen Topalli-zade Abdullah-efendiji. Ušao sam u Loveč u ponedjeljak, 1. šabana [23. 4.]. U toj sam kasabi boravio četiri mjeseca, te sam iz nje pošao u ponedjeljak, 1. zulhidže [19. 8. 1822]. 23. dana istoga mjeseca [10. 9.], u utorak, prispio sam u Sarajevo.” R 103, list 42a. Može se napomenuti da Loveč nije na Dunavu, nego je na Dunavu čitav Nikopoljski sandžak u kojem se nalazio taj kadiluk. H. Šabanović, “Popis kadilukâ u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića”, str. 352. Loveč je na rijeci Osmu.

¹²⁴ R 91, list 30b. Imenice *naib* (zastupnik, zamjenik) i *nijabet* (zastupstvo, zamjena) u izvorima i literaturi upotrebljavaju se u dvama značenjima. Naibom se naziva sudac kojeg je kadija opunomoćio da umjesto njega obavlja posao (“dao mu nijabet”), a naibima se nazivalo i kadije općenito, budući da su oni zastupnici šerijata. A. S. Aličić: *Uređenje bosanskog ejaleta*, str. 48, bilj. 88.

¹²⁵ Prema zapisu u R 91, list 30a, Muhibbi je bio birački kadija od 1. džumadela-hire 1240. do kraja rebiulahira 1241. (21. 1. – 11. 12. 1825).

Valonskoga kadiluka.¹²⁶ Sljedeće godine opet je u Birču, sudeći po zapisu da mu se tada ondje rodio sin.¹²⁷ Godine 1831/32. privremeno je u bijeljinskome kadiluku,¹²⁸ 1834/35. radi kao kadija u Gračanici,¹²⁹ 1836/37. opet je u Bijeljini.¹³⁰

Prikupljeni iz ekslibrisa i drugih izvora i poredani vremenskim slijedom, podaci o Muhibbijevu radu u pravosuđu pokazuju da su promjene i nestalnost, ugrađene u sama pravila službe, obilježile puna dva i pol desetljeća njegova života. Tek od 1837. pa do smrti, 1854. godine, živjet će u Sarajevu bez dužih prekida, ustalivši se na položaju glavnoga sudskog pisara i povremeno radeći kao zamjenik suca. Kako se, naime, u 19. stoljeću više nije strogo poštivao propis da kadija radi nepristranosti suđenja ne smije biti na službi u mjestu stalnoga boravka, i on je u dva navrata bio sarajevski sudac – od 26. 12. 1840. do 23. 4. 1841. i od 17. 2. do 8. 5. 1845. – no oba puta nakratko i samo privremeno, od razrješenja jednog kadije do dolaska drugoga koji je imenovan na to mjesto.¹³¹ U sidžilima se tada potpisuje kao *vekil-i hākim*, zamjenik suca.¹³²

Podaci govore i to da je Muhibbi od smjenjivanja s jednog do upućivanja u drugi kadiluk uglavnom radio kao sudski pisar. Povijesni izvori pokazuju da je to u Bosni bilo uobičajeno, što znači da se više nije dosljedno poštivao propis da kadija po isteku jednoga mandata neko

¹²⁶ R 1, list 1a. Valona (Avlona, danas Vlorë) lučki je grad na jugozapadu Albanije. U Osmanskome Carstvu bio je središte kadiluka u istoimenome sandžaku. H. Šabanović, "Popis kadilukâ u Europskoj Turskoj", str. 337.

¹²⁷ R 91, list 35b

¹²⁸ ekslibris u R 100, list Ia

¹²⁹ Vidi prijepis službenog pisma tuzlanskoga naiba, Sarajlije Sadullaha Kadi-zade, upućenog 28. ramazana 1250. (28. 1. 1835.) Sarajliji Mustafi Muhibbiju, kadiji Gračanice, i Muhibbijev odgovor. R 118, list 31a.

¹³⁰ Muvekkit, *Tarih-i diyâr-i Bosna*, R 7553, str. 329.

¹³¹ Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 991, 995, 1009-1010. Gregorijanske datume Muhibbijeva imenovanja i smjenjivanja s mjesta kadije koji su dani u prijevodu Muvekkitove *Povijesti* korigirala sam prema tablicama Y. Dağlı i C. Üçer, *Tarih çevirme kılavuzu*.

¹³² Potpisao se u Sidžilu 78, str. 131, 156 i 197 (na toj je stranici i otisak njegova pečata), i u Sidžilu 80, str. 108 i 112. U sidžilu 80, str. 107, prepisana je bujruhdija od 9. safera 1261. (17. 2. 1845.) kojom se hadži Muhibbi-efendiju imenuje zamjenikom sarajevskoga suca.

vrijeme mora biti bez namještenja i bez plaće.¹³³ Naime, prema pravilima o imenovanju i smjenjivanju sudaca, kadija je u periodu između dvaju mandata, koji se nazivao *mulazemet* (jednako kao i onaj što ga je mladi svršeni medrese provodio čekajući prvo namještenje) trebao boraviti u nekom od velikih gradova Carstva i ondje razmjenjivati iskustva s kolegama i podnositi pisane radnje. Mulazemet je mišljen kao poticaj na stručno usavršavanje; otprilike polovica radnoga vijeka šerijatskoga suca trebala je proteći u službi, druga polovica u mulazemetu.¹³⁴ Po svemu sudeći, ta je praksa u 19. stoljeću već bila napuštena.¹³⁵

Od Bosne do Albanije

Pokušaji rekonstruiranja života Mustafe Muhibbija u vrijeme njegovih čestih premještanja ostaju osuđeni na skromne rezultate, na već izloženi niz mjesta i datuma. Zapisi poput “smijenjen s položaja kadije”, “bivši kadija”, iz kojih se odčitava nesigurnost i privremenost položaja, ne govore kako je doživljavao postavljanje na dužnost koja mu je davala moć i ugled, i kako se u njegovoj svakodnevnici prelamalo okončanje mandata. Izvori ne govore ni o tome kako se *doista* odvijao prijelaz iz jednoga u drugi kadiluk i kako se Muhibbi uključivao u novu sredinu. Zna se da je izvan mjesta stalnoga boravka mogao živjeti u kući koja je kao vakufsko dobro bila namjenski podignuta za smještaj kadija. Jedan zapis o tome da mu se u Vlasenici rodio sin¹³⁶ pokazuje da je sa sobom vodio i obitelj. Ipak, zna li se da se samo od Sarajeva do Vlasenice tada putovalo šesnaest sati,¹³⁷ malo je vjerojatno da su ga supruga i djeca pratili i na dugim putovanjima do udaljenih kadiluka izvan Bosne, u kojima je trebao raditi svega nekoliko mjeseci.

¹³³ Primjerice, V. Skarić spominje kadiju Mehmeda Hasiba kao sudskoga pisara. *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, str. 177.

¹³⁴ M. İpşirli, “Osmanlı devlet teşkilatı”, str. 257-259.

¹³⁵ A. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, str. 52.

¹³⁶ R 91, list 35b

¹³⁷ I. F. Jukić, “Zemljopis i poviestnica Bosne”, str. 193. Tako dugo trajanje putovanja ne čudi zna li se da se zbog loših cesta kroz neke krajeve Bosne moglo putovati samo na konju. Francuski geograf Ami Boué, koji je 1840. načinio kategorizaciju balkanskih cesta, svrstao je bosanske u najnižu skupinu koju je nazvao “užasnom”. Prema: N. Malcolm, *Povijest Bosne*, str. 168.

Imenovanje kadije na dužnost izvan njegova prebivališta trebalo je jamčiti nepristranost suđenja. U novoj sredini barem isprva nije bilo rodbinskih i prijateljskih odnosa, ni drugih ograničenja proisteklih iz ranije preuzetih obveza. Takav je položaj, međutim, bio unekoliko paradoksalan: izbjegnuta je bliskost s ljudima, ali nedostajalo je iskustvo zajedničkoga življenja nužno za stjecanje onog “lokalnog znanja” prijeko potrebnog u sudskoj praksi.¹³⁸ Taj je nedostatak sa svoje strane također mogao utjecati na kadijinu objektivnost jer on je imao ovlast suditi i na temelju vlastita poznavanja ljudi i događaja – ukoliko nije i sâm stranka u sporu – budući da se njegovu osobnu prosudbu smatralo jednakovrijednom izjavama dvojice svjedoka na sudu.¹³⁹

Pravilo o stalnim premještajima stoljećima je bilo na snazi, pa je postojao i ustaljeni postupak preuzimanja nove dužnosti.¹⁴⁰ Tako bi se kadija prije odlaska trebao raspitati o stanju u mjestu u kojemu će raditi, o tamošnjoj ulemi i uglednicima. Došavši u sjedište svojega kadiluka, potrudio bi se upoznati lokalno običajno pravo, čije je odredbe osmanski pravni sustav donekle priznao i inkorporirao. Ljudi na dobrom glasu, kao i stalni svjedoci suda, bili su mu oslonac u svakodnevnom radu jer se u njihovo mišljenje mogao pouzdati pri prosudbi vjerodostojnosti iskaza stranaka i pri izboru osoblja koje će mu pomagati u sudnici. Preuzevši dužnost, trebao je ispitati zatvorenike i ponovno razmotriti slučajeve onih koji bi se izjasnili nevinima. Zatim bi provjerio stanje vjerskih zaklada, vakufa, nadzor nad kojima je također bio u njegovoj nadležnosti, i smijenio upravitelje za koje bi utvrdio da loše rade.¹⁴¹

Došavši u novu sredinu, kadija bi svakako zauzeo mjesto među lokalnim prvacima. Ne zna se koliko je u odlučivanju bio neovisan o njima, a koliko im se zbog njihove financijske i vojne snage morao podrediti, no može se pretpostaviti da su njegovu moć ograničavale i sama privremenost boravka i izvjesnost premještaja po isteku mandata.¹⁴² Iz navedenih se uputa može zaključiti i to da je kadija

¹³⁸ B. Messick, *The Calligraphic State*, str. 182.

¹³⁹ Vidi: R 100 (*Mu‘in al-ḥukkām*), list 137b.

¹⁴⁰ O tome na temelju šerijatskoprvnih priručnika piše B. Messick, n. dj., str. 177. i dalje.

¹⁴¹ B. Messick, isto

¹⁴² R. Gradeva, “The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli”, str. 189.

život stanovništva upoznao najviše posredstvom tih istih mjesnih prvaka i da su vijesti do njega stizale propuštene kroz prizmu njihovih interesa. Poznato je također da su od 17. stoljeća, usporedo s uvođenjem dodatnih, izvanrednih podavanja (*avāriz*), učestali sastanci kadija s predstavnicima stanovnika kadiluka, te da su mjesni uglednici s vremenom počeli podrivati njihov autoritet u raspravama o komunalnim troškovima i drugim lokalnim pitanjima.¹⁴³

Prikazu položaja kadije u novoj sredini može se dometnuti nekoliko riječi o specifičnostima položaja Mustafe Muhibbija kao bosanskoga kadije na službi u Bosni i izvan nje. Sigurno je naime da on u Vlasenici, gdje je proveo nekoliko godina, nije živio na isti način kao u albanskoj Valoni ili bugarskome Loveču. Svakako se bolje uklapao u sredinu u kojoj je imao prilike boraviti u više navrata i izgraditi čvršće društvene veze. Pritom ni jezična prepreka nije zanemariva: pitanje je koliko je dobro i koliko izravno mogao upoznati život ljudi koji su se u svakodnevnoj komunikaciji služili albanskim ili bugarskim jezikom. Službeni jezik bio je dakako turski, ali je on kao sredstvo usmene komunikacije u neturkofonim osmanskim pokrajinama imao ograničeno područje upotrebe i uzak krug dovoljno obrazovanih govornika. S ljudima izvan toga kruga Muhibbi se mogao sporazumijevati posredstvom dvojezičnih pojedinaca,¹⁴⁴ onako kako su se zacijelo i sofijski kadije sporazumijevali s mjesnim stanovništvom dok su službovali u Bosni.

Radeći u bosanskim kadilucima, Muhibbi je u sudnici također morao govoriti turski, jezik službene komunikacije na šerijatskome sudu. Vlasti su čak povremeno opominjale kadije i imame neka ne govore “nevjerničke” jezike i prijetile im strogim kaznama.¹⁴⁵ Budući da je u Bosni malotko govorio osmanski turski, a po svemu sudeći njime nisu vladali ni neki kadije, vjerojatno je da su se na sudu sporazumijevali na “bosanskom” turskom, govornom idiomu koji je nastao interferiranjem dvaju jezika.¹⁴⁶ Službenih sudskih prevoditelja

¹⁴³ H. Inalcik, “Mahkama (The Ottoman Empire)”

¹⁴⁴ Usp. E. Čaušević, “Turkološke marginalije o Relkovićevu *Satiru*”, str. 235.

¹⁴⁵ R. Gradeva, “The Ottoman Balkans”, str. 74.

¹⁴⁶ Sredinom 19. stoljeća Jukić piše da je “turski jezik ne samo kod kristjanah nepoznat već kod istih Turakah, samo po većim varošim po nekoliko Turakah ima, da turski znadu, a manja mjesta, nikad točno nerazumiu carske zapovijedi”. (Turcima Jukić naziva bosanske muslimane; u njegovo je vrijeme riječ Turčin označavala

nije bilo, pa se može pretpostaviti da su između kadije i stranaka koje uopće nisu znale turski posredovali već spomenuti svjedoci čina ili zastupnici stranaka.¹⁴⁷ U Bosni će ta jezična prepreka biti službeno priznata tek potkraj osmanske vlasti, 1869. godine, kada se pri sudu imenuje i prevoditelj za turski.¹⁴⁸

Pravni tekstovi

Muhibbijevu zanimanje za sve vidove kadijske i pisarske službe dobro je potvrđeno u njegovim rukopisima, napose u bilježnicama-svaštarama. Kroz zapise od kojih prvi datiraju iz 1813. godine, može se pratiti naukovanje i sazrijevanje mladoga kadije te s vremenom pomicanje njegova zanimanja s pretežito formalnih prema problemskim stranama pravne literature.

Kao mladi kadijski vježbenik Muhibbi je najprije morao ovladati službenom stilistikom, jer takva se znanja nisu stjecala u medresama, nego radom i učenjem uz iskusna suca. U njegovo je vrijeme, kao posljedica uznapredovale birokratiziranosti pravosuđa, formalna strana sudskih isprava bila i prekomjerno razrađena. Pisale su se detaljne studije o izrazima koje treba upotrijebiti pri sklapanju nekog posla i o načinima izražavanja namjere u ispravama.¹⁴⁹ Vježbenici su ta pravila usvajali prepisujući dokumente iz sidžila pohranjenih u sudnici, te iz posebno uređenih zbirki obrazaca za službenu prepisku.

Dvije Muhibbijeve bilježnice – jedna koju je popunjavao 1813. godine, vjerojatno dok je službovao u Jajcu, i ona iz 1814., kada je radio u Sarajevskome sudu uz sofijskoga kadiju Abdulfettaha – sadržajem

vjersku, a ne etničku pripadnost. Etničke Turke nazivali su u Bosni Osmanlijama ili Turkušama.) I. F. Jukić, “Zemljopis i poviestnica Bosne”, str. 263. O “bosanskom” turskom, koji su izvorni govornici turskoga teško mogli razumjeti, vidi: E. Čaušević, “Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim’ – Neka zapažanja o leksiku latiničnih tekstova na turskom jeziku”; isti, “Bosanski turski i njegova autentična obilježja”; isti, “Turska gramatika fra Andrije Glavanovića (II), str. 42-45.

¹⁴⁷ O ljudima koje su na osmanskim sudovima bili neslužbeni i neplaćeni tumači vidi: G. Veinstein, “The Ottoman Administration and the Problem of Interpreters”.

¹⁴⁸ A. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, str. 171.

¹⁴⁹ F. Karčić, *Istorija šerijatskog prava*, str. 86.

su prave vježbenice mladoga kadije.¹⁵⁰ U njih je iz starih i tekućih sidžila prepisivao kolektivne predstavke stanovništva, zapisnike o parnicama i druge dokumente, učeći kako prevesti iskaze stranaka u pravne formulacije. Pritom se najviše zadržavao na ustaljenim načinima započinjanja dopisa i ovjeravanja isprava. Sudeći prema sarajevskoj bilježnici, posebnu važnost pridavao je ostavinskim zapisnicima; slučajevi nasljednog prava, kako pokazuje i njihov udio u ukupnom sadržaju sidžila, u sudskoj su praksi bili vrlo česti. Vježbao je i aritmetiku koja mu je bila potrebna kako bi znao u propisanome omjeru podijeliti imetak među nasljednicima.¹⁵¹

U vrijeme naukovanja Muhibbi se nije trudio vjerno prenijeti sadržaj, nego ponajprije formu dokumenta, i zato umjesto toponima i imena osoba često koristi riječ *filān* (taj i taj; to i to).¹⁵² Kasnije će isprave prepisivati doslovce i u cijelosti, no tada to više neće činiti vježbe radi. S vremenom će naime sve češće prepisivati sultanske fermane i bujrukdije vezira; može se pretpostaviti da je tekstove tih isprava želio sačuvati u svojim bilježnicama zato što je važnima držao same događaje povodom kojih su ih sultani i veziri izdali, kao i naredbe što su ih prenosili. Stoga su ti prijepisi unekoliko komplementarni njegovim vlastitim ljetopisnim bilješkama.

¹⁵⁰ To su R 139 i R 6. Rukopis 6 Muhibbi otvara sljedećim uvodom: "Počeo sam prepisivati tekstove isprava iz hudžeta i sidžila dok je u Sarajevu kadija po drugi put bio mevlana hadži Abdulfettah, sofijski kadija. 1. zullhidže 1229. [4. 11. 1814.]" R 6, list 4b. I u R 103, koji je uredio kao pjesničku antologiju, mjestimice se nađu prijepisi sudskih dokumenata iz iste godine.

¹⁵¹ Nisu svi šerijatski suci bili dobri u aritmetici, i zato je u njihovu radu bilo proizvoljnosti. Yuzo Nagata, koji je istražio ostavinske zapisnike iz sidžila Sarajevskoga suda iz 19. st., ustanovio je da gotovo nijedan zbroj vrijednosti pojedinačnih predmeta nije točan. *Materials on the Bosnian Notables*, str. 9. Sumnju u Muhibbijevu egzaktnost u tom poslu mogle bi pobuditi vježbe množenja što ih je zapisao u svojoj svaštari (R 91, list 13b); u njima je proveden postupak za koji se provjerom pokazuje da ne daje uvijek točan rezultat, no ondje gdje nije dobio odgovarajući umnožak, Muhibbi ga je jednostavno prepravio. Ipak, prije bi se moglo reći da takvi primjeri spadaju u skupinu dosjetki i mozgalica kakve su i kriptografske vježbe (tajnopis), premetaljke i slični sadržaji međžmua. Neki drugi sadržaji Muhibbijevih rukopisa, kakvi su primjerice njegovi precizni izračuni iznosa dugova i vrlo egzaktni postupci određivanja točnoga vremena, potvrđuju da je bio dobar matematičar.

¹⁵² Primjerice: *filān kazāsina tābi' filān nām karye* ("to i to selo koje pripada tom i tom kadiluku"), R 139, list 7a; slično je i u R 103, list 30a.

Poslije završene obuke, Muhibbi se u samostalnome radu trebao služiti šerijatskopravnom literaturom čija je temeljna djela već izučio za školovanja u medresi. Priručnici prema kojima su kadije u Osmanskome Carstvu donosili odluke i sastavljali isprave bila su hanefijska šerijatskopravna djela, zbornici sultanskih zakona, kanuna, te zbornici fetvi.¹⁵³ Muhibbi je u svojoj knjižnici imao rukopise pravnih djela svih vrsta, a među njima i zbornik zakonskih odredaba što ga je sâm prepisao.¹⁵⁴ Literatura kojom se služio dobro pokazuje ondašnji stupanj razvitka islamske pravne znanosti, fikha. Na samome izmaku dugoga razdoblja *taklida*, neupitnog podražavanja autoritativnih uzora, priručnici koji su se koristili u osmanskome pravosuđu prve polovice 19. stoljeća bile su preradbe, često i preradbe preradbi temeljnih tekstova hanefijske vjerskopravne škole. Ne samo da se izvore šerijatskoga prava upoznavalo posredno, preko vladajućeg tumačenja te pravne škole, nego se i samo tumačenje hanefijske škole upoznavalo posredstvom njegovih daljih interpretacija.¹⁵⁵ Priručnici šerijatskih sudaca stoga su većinom bili komentari, superkomentari, glose, superglose, kompilacije i kompendiji, koji su katkad imali malo zajedničkog s izvornim tekstovima na koje se pozivaju. Služeći se takvim djelima pravnici su sve teže razlikovali ono što je u fikhu vječno i nepromjenjivo od onoga što podliježe preispitivanju.¹⁵⁶

Neki od glavnih pravnih priručnika koji su se koristili u Muhibbijevo vrijeme bili su tekstovi napisani stotinama godina prije. Primjerice, *Muhtaşar al-Qudûrî* (Al-Kudurijev kompendij), sastavljen početkom 11. stoljeća, bio je nezaobilazan udžbenik u medresama i priručnik šerijatskih sudaca.¹⁵⁷ Upotrebljavao se i *Ġurar al-aḥkām* (Uzorci zakonskih propisa) Molla Husreva, šejhulislama iz doba Mehmeda Osvajača, te komentar toga djela naslovljen *Durar al-ḥukkām fî šarḥ ġurar al-aḥkām* (Biseri sudaca, komentar djela Uzorci zakonskih propisa).¹⁵⁸ Kadiji koji se služio stoljećima starom literaturom nerijetko se događalo da ne može naći rješenje nekog pravnog slučaja. Tada se

¹⁵³ O najčešće korištenim pravnim priručnicima u Osmanskome Carstvu vidi: M. A. Aydın, "Osmanlıda hukuk", str. 415. i dalje.

¹⁵⁴ R 27

¹⁵⁵ F. Karčić, *Istorija šerijatskog prava*, str. 82-83. i 85.

¹⁵⁶ Isto, str. 86.

¹⁵⁷ U Muhibbijevoj knjižnici R 97

¹⁵⁸ R 76

mogao obratiti muftiji svojega područja, koji bi na temelju iznijetih činjenica izdao fetvu, pravno tumačenje.¹⁵⁹ Tekst fetve sastoji se od upita, odnosno ukratko izloženog slučaja, u kojemu su imena stvarnih osoba zamijenjena imenima Zejd, Amr, Bišr, Hind i dr., i od odgovora; uz odgovor je muftija bio dužan navesti i izvor, šerijatsko-pravno djelo na kojemu temelji mišljenje.¹⁶⁰ Fetve su često završavale izrazom “A Bog najbolje znade” (ar. *wa-’llāhu a’lam*), kojim se priznaje pogrešivost čovjekove prosudbe.¹⁶¹

Fetva nije bila obvezujuća i kadija ju je mogao prihvatiti ili odbaciti. Budući da se pri odlučivanju mogao pozvati na fetvu iz nekog priznatog zbornika, jer mišljenja uglednih muftija skupljana su u zbornike, može se reći da je muslimansko pravosuđe poznavalo načelo presedana, samo što u njemu presedani nisu bile odluke sudaca, kao u anglosaksonskom pravu, nego tumačenja muftija.¹⁶² Nastajući u procesu usklađivanja vječnoga zakona s promjenjivom životnom praksom, ona su činila sponu između teorijskoga znanja pravnika i svakodnevnog zbilje.¹⁶³ Tako je djelatnošću muftija, koji su tumačili

¹⁵⁹ Rjeđe su fetve izdavali kadije, šejhovi ili drugi uglednici koje se u njihovoj sredini smatralo dovoljno obrazovanima i časnim da mogu tumačiti odredbe islamskoga vjerzakona. Oni se nisu potpisivali kao muftije, nego su koristili kakav uvriježeni izraz poput “opunomoćen za izdavanje fetvi” (*al-ma’dūn bi-’l-iftā*) i sl. Vidi npr. fetvu koju je izdao šejh Ibrahim, “zadužen za fetve u gradu Sarajevu i drugdje”. R 91, list 39b.

¹⁶⁰ Ilustracije radi, navodim fetvu iz Muhibbijeve bilježnice koja se odosi na podjelu ostavštine: “Braća Zejd, Amr, Bekr i Bišr živjela su zajedno. Zejd je umro dok su im i posao i imetak i dobit bili zajednički. Budući da su iza njega ostala mala djeca, kada je trebalo podijeliti imetak koji nasljeđuju djeca postavilo se pitanje uzima li se diobena pristojba samo od dijela koji pripada djeci ili od cjelokupnog imetka. Neka se izvoli dati objašnjenje.

Odgovor: Uzima se od cijelog imetka. Napisao ubogi Ali, muftija u gradu Mostaru, bilo mu oprošteno. Stoga je za sve njih pristojba podjednaka. Tako je u *al-Mabsūtu*.

Jer svrha diobe je ta da svaki od njih uživa svoj dio. Tako je u *al-Mabsūtu*.

Saznali smo da je diobena pristojba nužna jer dioba je određivanje udjela svakog pojedinačno i u tome među njima nema razlike. Tako je također u *al-Mabsūtu*. R 91, list 32a.

¹⁶¹ J. R. Walsh, “Fatwa (Ottoman Empire)”

¹⁶² B. Messick, n. dj., str. 147.

¹⁶³ F. Karčić, n. dj., str. 83.

pitanja ponikla na lokalnoj razini, nastajao korpus tekstova lokalno interpretiranog prava.¹⁶⁴ Budući da su donošene povodom slučajeva koji su se javljali u izmijenjenim životnim okolnostima i za koje raspoloživi fikhski priručnici nisu nudili rješenja, fetve su prvorazredan izvor za poznavanje društvenoga života neke sredine. Ukupnost fetvi jednoga društva u određenome razdoblju pokazuje koji su postupci zahtijevali dodatna tumačenja i koje je novonastale prakse trebalo pravno regulirati. Treba ipak napomenuti da osmanska pravna povijest poznaje i slučajeve izdavanja fetvi povodom posve izmišljenih životnih situacija, kao što pokazuje jedan egipatski narativni izvor iz 18. stoljeća.¹⁶⁵

Muhibbi je imao nekoliko cjelovitih zbornika fetvi. Rukopisom *Fatāwā-i Ahmadiyya ma'a qānūniyya* (Ahmedove fetve s odredbama kanuna),¹⁶⁶ u kojem su skupljena pravna tumačenja poznatoga mostarskog muftije Ahmeda, sina Muhamedova (u. 1776.), očito se često služio, jer na marginama osim bilježaka samoga pisara, Livnjaka Mustafe Paprica-zade, nalazimo i njegove upise. On je uz rub glavnoga teksta zabilježio fetve svojega suvremenika, sarajevskog muftije Mehmeda Šakira Muidovića,¹⁶⁷ zatim fetve Mehmeda Mustafe, također iz Sarajeva,¹⁶⁸ te one što su ih izdali Mustafa iz Gračanice,¹⁶⁹ Tadžuddin iz Prusca,¹⁷⁰ Ali, također iz Prusca,¹⁷¹ i Abdullah, muftija livanjski.¹⁷² To su većinom tumačenja nekih odredaba sultanskih zakona, koje se odnose na prava raspolaganja (obrađivanja, ustupanja, nasljeđivanja) državnim zemljištem. Može se pretpostaviti da ih je Muhibbi posebno izdvojio jer su se ticale slučajeva koje je rješavao u svakodnevnoj praksi. Na marginama je zapisao i izvode iz drugih šerijatskopравnih djela i zbornika kanuna.¹⁷³ Budući da su u tom rukopisu skupljene

¹⁶⁴ B. Messick, n. dj., str. 151.

¹⁶⁵ Vidi: N. Hanna, *In Praise of Books*, str. 163-4.

¹⁶⁶ R 121

¹⁶⁷ R 121, list 42a i 90b

¹⁶⁸ R 121, list 94a

¹⁶⁹ R 121, list 97b

¹⁷⁰ R 121, list 97b

¹⁷¹ R 121, list 103b

¹⁷² R 121, list 103b

¹⁷³ R 121, list 95b-96a

fetve mostarskoga muftije Ahmeda, da ih je prepisao Bosanac, da su marginalije unosili i pisar i vlasnik kodeksa, kadija Muhibbi, te da su to opet većinom fetve drugih bosanskih muftija, on je postao jedinstvenom zbirkom pravnih tumačenja koja su važila za osmansku Bosnu.¹⁷⁴

I drugi Muhibbijevi rukopisi, posebno bilježnica koju je popunjavao u zrelim godinama, kada više nije bio zaokupljen pojedinostima službene stilitike nego rješavanjem posve određenih pravnih slučajeva, pokazuju da je bilježio većinom mišljenja bosanskih muftija.¹⁷⁵ Osim lakše dostupnosti fetvi domaćih pravnih stručnjaka, koje su se mogle prenositi i usmeno i razmjenom rukopisa u krugovima uleme, razlog leži i u jednome od načela izvođenja propisa u hanefijskoj školi. Ta vjerskoppravna škola, naime, uz već spomenuto zaključivanje po analogiji i suglasnost učenjaka, priznaje i lokalno običajno pravo (*örf*). Zbog uključivanja sastavnica zatečenog običajnog prava, uz opće važenje hanefijske škole na cijelome području Osmanskoga Carstva postojale su i regionalne, pa tako i bosanske specifičnosti. Usto, zbornici sultanskih zakona, *kanun-name*, izdavali su se za svaki sandžak Carstva posebno, opet uz uvažavanje običajnog prava, pa je i to razlog zbog kojega se kadija oslanjao na mišljenja pravnih stručnjaka onoga područja u kome je djelovao.

Muhibbijevi zapisi na marginama rukopisa pravnih djela, jednako kao i oni što ih nalazimo u njegovim bilježnicama, većinom su izvodi iz fikhskih tekstova, a ne osobne opaske. Zbog tih pretežito citatnih obilježja, rukopisi ne otvaraju pristup njegovu viđenju pravne prakse. Ne nalazimo u njima nikakvih osobnih osvrta na sporove koje je rješavao, pa ni na tako izniman događaj kakav je zločin iz 1841. godine koji je svojom okrutnošću izazvao sablazan u Sarajevu. Naime, upravo dok je Muhibbi bio na položaju zamjenika suca, u Havadže Kemaludinovoj mahali ubijeni su udovica Merjema i njezina djeca Mehmed i Atija.¹⁷⁶ U sidžilu što ga je Muhibbi tada vodio mogu se pročitati zapisnici o podjeli obiteljske imovine, u kojima stoji da je Merjemin sin Abdullah

¹⁷⁴ Većina fetvi bosanskih muftija i dalje se nalazi samo u rukopisnim zbornicima, u privatnim bilježnicama i na marginama pravnih tekstova.

¹⁷⁵ R 91

¹⁷⁶ Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 993-995.

svojom rukom zaklao majku, dok su njegovi pomagači ubili djecu, te da ga se kao ubojicu lišava nasljedstva.¹⁷⁷ Taj je zločin bio prvi o kojemu se, sukladno tanzimatskim odredbama, raspravljalo u Istanbulu, a ondje je i potvrđena smrtna kazna ubojici; dotad su takve odluke bile u ovlasti bosanskoga namjesnika.¹⁷⁸ Ubojica je pogubljen temeljem fermana koji je iz Istanbula prispio u srpnju 1841. godine, no Muhibbi tada više nije bio na položaju kadije. U njegovim rukopisima nema zapisa o tom događaju, koji bi govorio više od suhog jezika protokola, iako su u vrijeme istrage, sve dok ubojica nije priznao zločin, u njega kao u nadležnog suca morale biti uprte sve oči.

U nedostatku izvora iz kojih bi se dalo sagledati Muhibbijevo viđenje događaja o kojima je izvještavao središnje i pokrajinske vlasti ne može se zaključivati ni o tome na čijoj je strani bio u onodobnim bosanskim previranjima i sukobima. Njegov jedini javni istup zabilježen u izvorima zbio se 1836. godine, u vrijeme pobune bijeljinskoga muteselima Ali-paše Fidahića. Muhibbi je tada službovao u Bijeljini, gdje se Ali-paša utvrdio povlačeći se pred vojskom bosanskoga namjesnika Vedžihi-paše. Tijekom bitke koja je trajala šesnaest sati, na grad se pucalo iz topova i buknu li su požari.¹⁷⁹ Kao posrednik između stanovništva svojega kadiluka i pokrajinskih vlasti, Muhibbi je s ostalim mjesnim prvacima pošao u namjesnikov tabor moliti ga da prestane razarati grad i da poštedi žene i djecu. Vedžihi-paša je uslišao molbu, a pobunjeni Ali-paša naposljetku mu se pokorio.¹⁸⁰

U nemirnim i opasnim vremenima u kojima je Muhibbi proživio svoj vijek bit će da je njemu upravo suzdržanost u političkim podjelama donijela kakvu-takvu sigurnost i sačuvala ga od kazni što su ih iskusili neki istaknutiji pripadnici njegova društvenog sloja. Više od četrdeset godina postojanoga rada na sudu, na položajima kadije i pisara naizmjenice, svojevrsna su potvrda da nije prelazio granice postavljene odanom službeniku Carstva. Ono po čemu je u svojoj sredini bio na glasu nisu javni istupi, nego prije svega učenost.¹⁸¹ Već

¹⁷⁷ Sidžil 78, str. 186-188.

¹⁷⁸ Muvekkit, isto, str. 995, bilj. 289.

¹⁷⁹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, str. 269.

¹⁸⁰ Muvekkit, *Tārih-i diyār-i Bosna*, R 7553, str. 329. Vidi bilj. 43.

¹⁸¹ M. E. Kadić, *Tārih-i Enverī*, sv. 25, list 158.

i sama činjenica da se služio fikhskom literaturom, da je prepisao mnoge dokumente i jedan zbornik sultanskih zakona, da je, dakle, dovoljno dobro vladao turskim i arapskim jezikom, svrstava ga među najobrazovanije ljude njegove sredine. Može se ustvrditi da doista nije bio prosječan kadija svojega vremena, uzme li se makar i približno vjerodostojnom Isevićevo tvrdnja da uz kadije kakvi su na položajima nije moguće provoditi šerijat jer ni jedan od njih tisuću ne otvara knjigu, a ako je i otvara, ne zna čitati, a ako i zna čitati, ne zna kako postupiti.¹⁸² Na Isevićevoj slici bosanske uleme Muhibbija se stoga može vidjeti među onim malobrojnim obrazovanim kadijama koji su uživali ugled, iako ne uvijek i veliku društvenu moć.

Muhibbijeve imovinske prilike

Iako šturi i fragmentarni, izvori za poznavanje Muhibbijeve imovnog stanja dostaju da se zaključi kako je pripadao onome dijelu bosanskoga stanovništva koji je živio i od gradske i od ruralne ekonomije. Imućni stanovnici Sarajeva poput njega stjecali su dobit od zgrada koje su posjedovali u gradu, od kapitala što su ga ulagali u neke poslove i sa seoskih imanja.¹⁸³

Osnovne prihode Muhibbi je stjecao radom u sudnici. Visina plaće što ju je dobivao iz državne riznice ovisila je o stupnju kadiluka i navodila se u ukazu o imenovanju na položaj. Kadiluci u kojima je radio – Jajce, Vlasenica, Bijeljina, Gračanica, Valona – bili su na najnižim stupnjevima zvanima *Eğri*, *Çelebi* i *Çımad*, te su mu donosili i odgovarajuće, manje prihode.¹⁸⁴ U svakodnevnom poslu strankama je naplaćivao i pristojbe za podjele ostavština, sklapanje brakova,

¹⁸² A. S. Aličić, “Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)”, str. 171.

¹⁸³ Y. Nagata, “Introduction”, str. 9. Poznato je da je krajem 18. stoljeća u fojničkoj, sarajevskoj i visočkoj nahiji bilo 912 privatnih posjeda, od kojih su mnogi pripadali sarajevskim uglednicima. Isto, str. 1.

¹⁸⁴ O stupnjevima kadiluka vidi: H. Šabanović, “Popis kadilukâ u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića”; M. İpşirli, “Osmanlı devlet teşkilatı”, str. 263; vidi i tablicu u: İ. Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, str. 77.

sastavljanje ili ovjeru ugovora i njihovo upisivanje u sidžil, te za druge sudske i bilježničke poslove. Visina pristojbe iznosila je propisani postotak vrijednosti sklopljenoga posla, odnosno podijeljenoga imetka, a kretala se od 1,5 do 2,5%.¹⁸⁵ Poznato je također da su kadijama uz plaću i redovite pristojbe dodatni izvor prihoda bili vakufi čiji su rad nadzirali, no malo se zna o tome kako su se mogli okoristiti imovinom vjerskih zaklada, i jesu li zarađivali u dogovoru s njihovim upraviteljima, mutevelijama, ili mimo njih.¹⁸⁶

Na temelju dostupnih izvora ne može se rekonstruirati način na koji se Muhibbi s vremenom obogatio, no oni dostaju da se zaključiti kako se u nekoliko desetljeća od kadijskoga pripravnika koji se povremeno morao i zaduživati prometno u imućnog vlasnika zemljišta i kuća. Naime, sudeći prema podacima o njegovoj službi u sudu, on se u prvih desetak godina prilično mukotrpno probijao prihvaćajući svaku ponuđenu priliku za rad. Dva podrobna popisa dugova iz njegove bilježnice potvrđuju da je katkad morao i platiti da bi dobio namještenje, te da je najamninu otplaćivao u ratama. Tako je 1823. godine od svojega imućnog sugrađanina, kadije Abdullaha Fočića, zakupio mjesto biračkoga naiba.¹⁸⁷ U bilježnicu je zapisao iznos zakupnine, rok otplate i visinu rate. Tomu je pribrojio i cijenu neke robe iz dućana koju je također uzео na kredit.¹⁸⁸ Sljedećih mjeseci otplaćivao je dio po dio svote, uredno

¹⁸⁵ F. Karčić, *Istorija šerijatskog prava*, str. 123.

¹⁸⁶ Nezakonitosti i zloupotrebe u raspolaganju vakufskom imovinom spominje B. Zlatar, "Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka", str. 111.

¹⁸⁷ Abdullah Fočić živio je u Muhibbijevu susjedstvu u Carevoj mahali. Umro je 1842. godine. Tarih (pjesmu s kronostihom) njegove smrti Muhibbi je zapisao u svojoj bilježnici, no ne zna se je li on i autor stihova. R 91, list 17a. Popis Fočićeve ostavštine, u koji su unijete i obveze dužnika, pokazuje da je on naveliko posuđivao novac i muslimanima i nemuslimanima. Iz njega se može vidjeti da mu Muhibbi te, 1842. godine, više ništa nije dugovao. Vidi: Y. Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, str. 54-57.

¹⁸⁸ U tom upisu stoji: "Popis mojih dugova sejidu Abdullah-efendiji Fočiću, u Sarajevu, 17. džumadelaire 1238. godine [1. 3. 1823]" (R 91, list 30b). Svotu koju je Muhibbi trebao otplatiti čine dva dijela. Uz prvi, u iznosu od 99 groša i 22 pare, piše: "Mojim perom u njegovoj bilježnici [defteru] pojedinačno popisana roba iz dućana". Uz drugi dio, koji iznosi 4 320 groša, upisana je namjena transakcije: "Od 1. džumadelaire 1238. [14. 1. 1823.] period mojega nijabeta u Birču, s muraselom" (murasela: pismo o kadijinu imenovanju). Zbroj tih dviju vrijednosti, uz kasnije dodane stavke "opet kava: 13 groša" i "opet roba: 62 groša i 10 para" iznosi 4 494 groša i 32 pare. Sa strane je Muhibbi napisao da će dug otplaćivati u 18 mjesečnih rata po 240 groša, što

bilježeći koliko je novca dao i koliko mu je duga preostalo. Kako je tada boravio u Birču, novac je Fočiću predavao kada bi došao u Sarajevo ili ga je slao po nekome, što sve točno zapisuje: “poslano po Abdullahagi, eminu Birča (...); poslano po mula Ahmedu Spahiću (...); predao kad sam došao iz Birča (...); opet sam predao dok sam bio u Sarajevu (...); posredstvom Ahmed-age Dizdara (...)”. I posljednja isplata: “Dok je spomenuti efendija bio u Istanbulu, mjeseca zulkade, sejid hadži Omer Alemdar predao mu je [novac] i uzeo potvrdu. 11. zulkade 1239. [8. 7. 1824.]”. Zapis o dugovanju Muhibbi s olakšanjem zaključuje riječima: “Hvala Bogu što je završio taj period [zaduženosti]”.¹⁸⁹

Međutim, već poslije nekoliko mjeseci, 21. siječnja 1825., on se opet zadužuje, sada kod mutesarifa Birča,¹⁹⁰ Pljevljaka Abdullaha Hamdizade, kako bi platio namještenje u tom kadiluku.¹⁹¹ Zakupninu je trebao otplatiti u jedanaest mjesečnih rata po 240 groša.¹⁹² O toj je pogodbi sastavljena isprava, *temessük*, a vjerovnik je primitak novca potvrđivao priznanicom ili upisom na poleđini temesuka. Takav se dokument ne spominje u prethodnom slučaju jer je dug zapisan u Fočićev defter.¹⁹³

je ukupno 4 320 groša, a njegova pomno vođena evidencija pokazuje da je vjerovniku isplatio svih 4 494 groša i 32 pare. Svoju prvu pretpostavku, da je “roba iz dućana” zapravo eufemizam za kamatu, odbacila sam jer u ovom slučaju nije posrijedi “gotovinski kredit” na koji se uvijek plaćala kamata, nazvana nekim drugim imenom kako bi se prikrla neusklađenost toga postupka sa šerijatom, nego je to strogo određen iznos zakupa nijabeta. Govori li ovaj upis kako je Muhibbi bio u takvoj oskudici da je uz zakup namještenja i robu iz dućana morao uzimati na otplatu?

¹⁸⁹ R 91, list 30a

¹⁹⁰ mutesarif: upravitelj manje teritorijalne jedinice

¹⁹¹ R 91, list 30a

¹⁹² Muhibbi se nije strogo pridržavao mjesečnog ritma otplate, nego je dug vraćao i u većim iznosima, prema prigodi. Jedan dio je predao Abdullahu Pljevljaku dok su obojica još boravila u Birču, drugi mu je poslao u Pljevlja po posredniku. Treći put platio je putem tzv. *havale*, prijenosom duga na drugu osobu, i to ovako: Abdullah Pljevljak kupio je lan od nekog Hadžića u Novoj Kasabi. Umjesto njega, prodavaču plaća Muhibbi, i taj mu se iznos odbija od svote koju duguje. Ostatak duga je platio tako što je kadiji Abdullahu Fočiću poslao u Sarajevo 889,5 groša, što ovako objašnjava: “Poslao sam pismo [u kojemu stoji] da spomenuti efendija doda preostalih tisuću groša i u potpunosti isplati posjednika [kadijskog] položaja”. R 91, list 30a. U pozadini posljednjeg zapisa očito je nekakav dogovor prema kojemu Fočić preuzima na sebe otplatu dijela Muhibbijeva duga.

¹⁹³ U ostavinskim se ispravama postojanje duga potvrđuje izrazima *bā-temessük* (s temesukom) i sl., a katkad se nađe i formulacija *ber müceb-i defter* (prema defteru).

Od dvadesetih godina 19. stoljeća, kada je Muhibbi bio primoran zakupljivati namještenje, a možda i namirnice uzimati na otplatu, njegove su se prilike u nekoliko godina znatno poboljšale. S vremenom je postao vlasnikom seoskog imanja i drugih nekretnina. Iz 1831. datira zapis koji pokazuje da je u selu Plavug pod planinom Zec, u neretvanskoj nahiji, posjedovao zemljište koje mu je obrađivao kršćanin Jura, sin Dujma Kaleba. Odande je dobivao ječam, sijeno i heljdu.¹⁹⁴ Godine 1834. prodao je to zemljište i pripadajuće gospodarske zgrade nekom Mustafi Šoljiću za 1 210 groša.¹⁹⁵

Sudeći prema jednome zapisu u kojemu su stavke označene kao Jusufov dio i Šakirov dio (*Hisse-i Yūsuf-i makbūzāt; makbūzāt-i Šākir*),¹⁹⁶ a koji bi mogao biti nacrt podjele Muhibbijeva imetka na dvojicu sinova, on je imao i posjede u Tihovićima, Meljinama i Kobiljdolu.¹⁹⁷ Osim kuće u Carevoj mahali u kojoj je stanovao, posjedovao je i druge nekretnine u gradu: dućan u sarajevskoj čizmedžijskoj čaršiji¹⁹⁸ i jedno skladište (*mahzen*),¹⁹⁹ čije mu je iznajmljivanje moglo donositi dodatne prihode.

Vidi npr. Y. Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, str. 103. To znači da je Muhibbijev upis duga u Fočićev defter bio pravno valjan koliko i temesuk.

¹⁹⁴ R 91, list 30a, zapis od nedjelje, 17. zulhidže 1246. (29. 5. 1831.); vidi također: D. Buturović, "Osvrt na nekoliko najvažnijih pitanja iz prošlosti nahije Neretve Kliškog sandžaka", str. 415, bilj. 27.

¹⁹⁵ Prema: D. Buturović, isto.

¹⁹⁶ Zapis na papiru umetnutom u R 138. Ako to nije nacrt Muhibbijeve oporuke, tada je možda Jusufov zapis o tome kako su on i brat podijelili imetak. Što god bio, vrijedan je izvor za poznavanje Muhibbijeva imovnog stanja.

¹⁹⁷ Selo Kobili dol, danas Kobiljdo, nalazi se kod Kasindola, jugozapadno od Sarajeva (vidi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.*, sv. II/1, str. 152); Hmeljine (danas Meljine), selo blizu Knežine koja je u 19. st. bila u Biračkome kadiluku (vidi: A. Bejtić, "Knežina i knežinska nahija u historiji i likovnom stvaralaštvu", str. 59-60, bilj. 35); Tihovići su selo kraj Vogošće. Današnji Muhibbijevi potomci, praunuci njegova sina Jusufa, sjećaju se imanja i kuće u Kobiljdolu koje im je oduzeto poslije II. svjetskog rata. Kako je prema navedenom zapisu to imanje trebalo pripasti Šakiru, moguće je da je Muhibbi nešto izmijenio u diobi imetka, ili da su se sinovi drukčije nagodili.

¹⁹⁸ Vidi kupoprodajni ugovor (hudžet) sklopljen 23. zulkade 1260. (4. 12. 1844.), prema kojemu je Mustafa Muhibbi za 1 333,5 groša od Fatime, kćeri pokojnoga Saliha Sandžaktara, kupio dućan u čizmedžijskoj čaršiji. Sidžil 80, str. 65.

¹⁹⁹ Skladište se spominje u zapisu o podjeli Muhibbijeva imetka, R 138.

Prema tom zapisu o podjeli nasljedstva Muhibbi je sinovima ostavio, ili je kanio ostaviti, dva jednako vrijedna dijela svojega imetka: Jusufu skladište i posjede u Tihovićima i Meljinama, Šakiru kuću, možda upravo onu u Carevoj mahali, i imanje u Kobiljdolu.²⁰⁰ Ukupna vrijednost tih nekretnina iznosila je po njegovu izračunu 61 995,5 groša. Zna li se da je prema odredbama šerijatskoga prava i supruzi, koja ga je nadživjela, morao pripasti dio ostavštine, može se zaključiti da je imetak bio još veći. Bila su tu i pokretna dobra o kojima nema podataka. Popisi ostavština Muhibbijevih suvremenika sličnoga društvenog položaja pokazuju da je ukupna vrijednost pokućstva, odjeće i drugih predmeta svakodnevne upotrebe dosegala nekoliko tisuća groša.²⁰¹ Primjerice, stvari iz kućanstva kadije Abdullaha Fočića procijenjene su na 5 650 groša.²⁰² Nije zanemariva ni materijalna vrijednost Muhibbijeve knjižnice koja je bila među većim privatnim zbirkama rukopisa u onodobnom Sarajevu.²⁰³

Usporedba navedenih podataka s onima iz sačuvanih popisa ostavština dobrostojećih sarajevskih uglednika vodi zaključku da je Mustafa Muhibbi sebi i svojoj obitelji s vremenom uspio priskrbiti znatan

²⁰⁰ Kako se Šakirov dio u tom izračunu pokazao za 5 248 groša i 20 para većim od Jusufova, Muhibbi je taj iznos podijelio napola, računajući vjerojatno da Šakir toliko treba isplatiti bratu.

²⁰¹ Takav popis vjerojatno nije sastavljen poslije Muhibbijeve smrti jer njegova je imovina podijeljena oporučno ili dogovorno. Nije sačuvan ni sidžil iz godine njegove smrti pa se ne može znati je li bilo kakva spora među nasljednicima. Kada bi postojao inventar svega što je Muhibbi posjedovao, bio bi to dragocjen izvor za poznavanje njegova imovinskog stanja i njegove svakodnevice. Međutim, tada vjerojatno ne bi bilo cjelovite knjižnice rukopisa, jer postojanje popisa najčešće znači da je imetak rasprodan na dražbi. Mnogo se rjeđe događalo da se pojedinim predmetima iz ostavštine odredi cijena, i da se zatim ti predmeti, a ne novac, podijele nasljednicima. Vidi jedan takav slučaj u: *Maglajski sidžili*, str. 187.

²⁰² Y. Nagata, n. dj., str. 54. Popisi pokretnog imetka sastavljani poslije smrti muškaraca ne obuhvaćaju sve predmete iz njihovih domova. Popisivale su se samo osobne stvari (odjeća, obuća, oružje) i ono pokućstvo koje je muškarac sâm nabavio, a ne i imetak što ga je žena unijela u brak i na koji je prema šerijatskim odredbama zadržavala pravo. A. Bejtić, "Lični i kućni komfor u Bosni i Hercegovini XVIII vijeka", str. 149.

²⁰³ Primjera radi, devedeset rukopisa imućnog Sarajlije Hajri-zade Ibrahim Edhemefendije (u. 1815.) procijenjeno je na 2 384 groša (Y. Nagata, n. dj., str. 110-11), a spomenuti dućan Muhibbi je kupio za 1 333,5 groša.

imetak. Primjera radi, ukupna vrijednost imovine kadije Abdullaha Fočića, koji je umro 1842. god., procijenjena je na 90 698 groša i 24 pare,²⁰⁴ a ona sarajevskoga trgovca Mehmed-age, sina Ibrahimova, na 87 720 groša.²⁰⁵ Ipak, pri procjeni Muhibbijevih imovinskih prilika na temelju ovako fragmentarnih izvora treba biti oprezan jer nedostaju podaci o tome je li imao dugova. Ostavinski dokumenti, naime, pokazuju da je bilo ljudi koji su za života slovili kao vrlo bogati, ali kada bi umrli, novac dobiven prodajom svega što su posjedovali dostajao bi tek za otplatu dugova. Budući da odredbe šerijatskoga prava nalažu da se iz ostavštine najprije podmire dugovi umrloga, a ono što pretekne da se podijeli nasljednicima, jasno je da su potonji mogli ostati bez ičega.²⁰⁶

Prema jednoj nedovoljno dokumentiranoj tvrdnji, Muhibbi je dio imetka zavještao u vjerske namjene. Navodno je utemeljio vakuf iz kojega se uzdržavala mala džamija u Džanićima, selu 18 km udaljenom od Ostrošca, na lijevoj obali kanjona Neretvice.²⁰⁷ Za taj podatak, zasnovan samo na pripovijedanju jednoga mještanina Džanića, u dostupnim izvorima nema potvrda. Ipak, zna li se da je Muhibbi bio na glasu po svojoj pobožnosti, usto i dovoljno imućan, posve je moguće da je utemeljio takvu vjersku zakladu.

²⁰⁴ Y. Nagata, isto, str. 54-57.

²⁰⁵ Isto, str. 57. Usporedbama Muhibbijevih imovinskih prilika s onima pripadnika njegova društvenog sloja može se dometnuti nekoliko podataka koji ponešto govore o položaju nepriviligiranoga stanovništva. Naime, poslije smrti Muhibbijeve sluškinje Amine Hanke iz Vlasenice, njezina je skromna imovina popisana i novac dobiven na dražbi razdijeljen nasljednicima, kako je zapisano u sidžilu Sarajevskoga suda iz te godine. Ukupna vrijednost tog imetka koji se sastojao od nešto tkanina, rubaca, nove i rabljene odjeće, papuča, ogrlice i malo novca iznosila je 429,5 groša. Na taj je iznos Muhibbi sluškinjinim nasljednicima dodao 250 groša. Bilo je to sve što je preostalo od njezine plaće za četrnaest i pol godina rada u njegovu kućanstvu, nakon što su, kako to piše u sidžilu, odbijeni izdaci koje je Muhibbi imao za njezinu odjeću i druge potrepštine. Sidžil 80, str. 33.

²⁰⁶ Iz popisa ostavštine uglednog sarajevskog trgovca Hadži-Jove Selaka (u. 1810.), kojega su sve do smrti smatrali vrlo bogatim, vidi se da je imao velik imetak, ali je zbroj njegovih dugova premašio ukupnu vrijednost popisane imovine. Vidi: Đ. Mazalić, "Popis zaostavštine i rasulo sarajevske porodice Selaka".

²⁰⁷ H. Hasandedić, "Hadži Muhibijina džamija u Džanićima", str. 662.

Derviš

Provedba šerijata i poštivanje osnovnih vjerskih propisa bili su jedna strana Muhibbijeva življenja u islamskoj vjeri, ona koju je uvriježeno smatrati izvanjskom. Uz pridržavanje slova i duha objavljenog Božjeg zakona u svakodnevnom životu i uz primjenu njegovih odredbi u sudskoj praksi, Muhibbi je usvojio i mističke, sufijske načine očitovanja pobožnosti koji ishode iz potrebe za osobnijim i prisnijim odnosom prema Bogu. Biti mistikom značilo je uz opće vjerničke obveze preuzeti na sebe i dodatne, poput sabrane meditacije nad kuranjskim tekstom i zazivanja Božjega imena, u osami ili skupno, tijekom obreda *zikra*.²⁰⁸ Ta se dva vida življenja u vjeri ne isključuju jer šerijatski propisi, koji potanko uređuju vanjsku stranu života, ostavljaju muslimanu potpunu slobodu unutarnjeg doživljaja božanskog.²⁰⁹ Tako ni Muhibbijeva umješnost u svjetovnim poslovima, koja mu je priskrbila znatan imetak, nije nespojiva s njegovom sufijskom duhovnošću. Islamski nauk naime ne zagovara askezu i odricanje od ovosvjetskih dobara i užitaka; poznata izreka koja se pripisuje poslaniku Muhamedu nalaže vjernicima da ne zanemare ovaj život radi budućega, niti buduću radi ovozemaljskoga.²¹⁰

Muhibbijeve sufijske sklonosti bile su njegovim suvremenicima dobro poznate; autor epitafa nazvao ga je mistikom zaokupljenim onostranim. Te sklonosti otkriva i *mablas* Muhibbi, ime od pera koje se već u najranijim potpisima javlja uz njegovo osobno ime i po kojemu će njegovi potomci nositi prezime Muhibić. *Muhibb* je zaljubljenik, a u metaforičkome jeziku islamskih mistika – onaj koji ljubi Boga; to je i naziv za iskušenika na početnom stupnju inicijacije u derviški red.

²⁰⁸ ar. *dikr*: sjećanje, spominjanje. U sufija je to obred prizivanja Boga, tijekom kojega treba zaboraviti sve što nije Bog, zaboraviti samoga sebe u činu sjećanja, i zatim zaboraviti čin sjećanja u samome činu sjećanja. E. de Vitray-Meyerovitch, *Antologija sufijskih tekstova*, str. 87.

²⁰⁹ A. Baussani, "Sufizam i pravoverje", str. 95.

²¹⁰ "Nije najbolji među vama onaj tko napusti ovaj svijet radi onog, niti onaj radi ovog, nego je najbolji onaj koji uzme i od ovog i od onog svijeta." Nav. prema: J. Memić, *Izbor Poslanikovih hadisa*, str. 309.

Mustafa Muhibbi svakako je pripadao nekom sufijском bratstvu, *tarikatu*. Iako u islamu načelno nema svećenstva i nema posrednika između čovjeka i Boga, mistikom se u onodobnoj Bosni, poslije stoljećâ institucionalnoga razvoja derviških redova, nije moglo biti na način posve samostalan i slobodan od društvenih pravila. Njegovo napredovanje od inicijacije k višim postajama na mističkome putu zacijelo se odvijalo pod duhovnim vodstvom muršida, a kroz skup pomno razrađenih obrednih postupaka svojstvenih nekom sufijском redu. Ne može se, međutim, pouzdano utvrditi kojem je tarikatu pripadao. Neki tragovi vode prema mevlevizmu, ali nema dovoljno čvrstih potvrda u izvorima.²¹¹ Osloncem na obiteljsku predaju prema kojoj njegovi preci potječu iz Konje, kolijevke mevlevizma, te na činjenicu da je u fojničkome kraju, gdje su živjeli kroz više naraštaja, bilo nekoliko mevlevijskih tekija, moglo bi se oprezno pretpostaviti da su u Bosnu doselili iz Anadolije upravo kao derviši, šireći učenje toga tarikata. Ipak, pripadnost predaka nekom bratstvu nije morala utjecati na Muhibbija, jer obiteljska tradicija nije bila presudna pri izboru sufijškoga pravca.²¹² Možemo ga lako vidjeti i među nakšibendijama, kojih je također bilo u fojničkome kraju i kojima je ulema bila sklona zbog izrazite pravovjernosti njihova nauka.

I dobro poznata sinkretičnost učenja i obreda derviških redova nalaže oprez pri zaključivanju o Muhibbijevoj pripadnosti nekom bratstvu. Primjerice, jedno od obilježja nakšibendijskoga tarikata privrženost je liku Ğalāluddīna Rūmija, začetnika mevlevizma,²¹³ dok je način *zikra* nekih bosanskih nakšibendija, a zikr je sukus derviškoga obreda, pretežito kaderijski.²¹⁴ Ni granice između samih redova nisu bile nepropusne. U Osmanskome Carstvu, pa tako i u Bosni, nije bilo neuobičajeno pripadati jednome redu, a u svakodnevnome životu držati se obreda drugoga,²¹⁵ ili pak i formalno prijeći u drugo

²¹¹ Jedan od takvih slabih tragova je Muhibbijev zapis o obredu *ašure*, o kojemu se govori u poglavlju "Jelo, piće i obred". On otkriva mevlevijama svojstveno, a izvorno šijitsko veličanje Muhamedovih unuka Hasana i Huseina, sinova kalifa Alija.

²¹² Na primjer, otac uglednoga sarajevskog mevlevije Fadil-paše Šerifovića bio je nakšibendija. F. Nametak, *Fadil-paša Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne*, str. 14.

²¹³ H. Algar, "Some notes on the Naqshbandi tariqat in Bosnia", str. 174.

²¹⁴ Isto, str. 190.

²¹⁵ Isto, str. 189.

bratstvo.²¹⁶ Potvrda te poroznosti granica ima i u Bašeskijinu *Ljetopisu*; pišući o tome kako je poslije smrti mevlevijskoga šejha njegovo mjesto naumio zauzeti neki kaderija, Bašeskija ne spominje da bi takvo što bilo neprihvatljivo.²¹⁷

Kojem god tarikatu da je pripadao, važno mjesto u Muhibbijevu duhovnom i društvenom životu predstavljala je tekija u kojoj je sudjelovao u derviškome ritualu, bio to mevlevijski ekstatični ples, *sema*, ili mirni, manje teatralni nakšibendijski ili kaderijski obred. Posjet tekiji bio je i svojevrsan društveni događaj; poslije *zikra*, ponavljanja Božjega imena praćenog ritmičkim njihanjem, u kojemu se stapaju osobno mističko iskustvo i osjećaj zajedništva svih pripadnika bratstva, druženje bi se nastavljalo u ozračju pobožnosti. O svjetovnim poslovima nije bilo umjesno govoriti.²¹⁸ Tekija tako nije bila samo prostor za vjerske obrede i dom nekolicine derviša koji su ondje živjeli, nego i mjesto prigodnih okupljanja i druženja širega kruga privrženika.

Biti pripadnikom sufijskoga bratstva u Bosni 19. stoljeća značilo je sudjelovati u jednom vrlo razvijenom vidu društvenoga života u koji su bili uključeni pripadnici svih slojeva. Dvije sastavnice Muhibbijeva svijeta – ulemansku i sufijsku – stoga ne treba promatrati kao oštre opreke javnoga i privatnoga, egzoteričnoga i ezoteričnoga, *šerijata* kao vanjskoga zakona i *hakikata* kao unutarnje istine. Pripadnost ulemi nije se nimalo kosila s privrženošću tarikatu, a derviški i ulemanski krugovi umnogomu su se preklapali.

Mreže društvenih odnosa: (ne)propusnost granica

U Sarajevu, gradu u kome je proveo najveći dio svojega vijeka, Muhibbi je zauzimao položaj koji mu je kao kadiji pripadao u jednom hijerarhijski ustrojenom društvu s jasno određenim ulogama pojedinaca i

²¹⁶ Bašeskija, *Ljetopis*, str. 190.

²¹⁷ Isto, str. 156.

²¹⁸ Vidi npr. Algarov opis tradicionalnog načina druženja u nakšibendijskoj tekiji u Visokom, kojemu je on prisustvovao sedamdesetih godina 20. stoljeća. Ondje se poslije obreda razgovor nastavljao uz kavu i cigarete; pripovijedalo se o zaslužnim ličnostima iz islamske povijesti, o pojedinim kuranskim ajetima ili Poslanikovim izrekama, i pjevale se nabožne pjesme, *ilahije*. H. Algar, n. dj., str. 186.

njihovim mjestom u mreži odnosa. I ondje gdje je samo privremeno radio, uključivao se u sredinu prema svojoj staleškoj pripadnosti. Kretao se u krugovima muslimana, poglavito onih iz redova uleme, u javnim prostorima sudnice, džamije kao mjesta okupljanja i zajedničke molitve, derviške tekije, a svakako i kavane, tada uobičajenoga sastajališta muškaraca.²¹⁹

Malo je u njegovim rukopisima imena i podataka koji bi tako općenito predodžbu učinili životnijom. Zapisi u kojima spominje ljude iz svojega okruženja odveć su šturi da bi se dalo prosuditi jesu li to osobe uz koje ga je vezivalo prijateljstvo, poslovni odnos ili tek poznanstvo; može se samo reći da su to imena sarajevskih uglednika poput Mustafa-age Zildžića, Muhameda Hašim-efendije Šerifovića i kadije Abdullaha Fočića. Muhibbi ih obično spominje kad bilježi od koga je nešto čuo ili prepisao, a nekima od njih pisao je i pjesme. Vjerojatno se redovito sastajao i sa sarajevskim muftijom Mehmedom Šakirovom Muidovićem jer je na njega bio upućen u sudačkome poslu i njegove je fetve zapisivao u bilježnice. Na više mjesta u rukopisima on spominje kadiju i pisara Mehmeda Hasiba,²²⁰ i to u kontekstima koji govore da se njihov odnos nije svodio samo na sudske i notarske poslove. Razmjenjivali su knjige, pa i osobne bilježnice.

Abdullah Fočić, Mehmed Šakir Muidović, Mustafa-aga Zildžić i Mehmed Hasib bili su u političkom životu Sarajeva i Bosne prisutniji od Mustafe Muhibbija. Kada su poslije objavljivanja reformnoga proglašenja iz 1839. godine u pokrajinama ustrojena savjetodavna tijela

²¹⁹ U Istanbulu su prve kavane otvorene 1555. godine, nakon što je iz Arabije, preko Alepa i Damaska, stigla kava. Oko 1609. g. počeo se koristiti i duhan, i otad je spoj kave i duhana postao prepoznatljivim obilježjem osmanske i općenito bliskoistočne kulture, neodvojivim od gostoljubivosti i druženja. D. Quataert, *The Ottoman Empire*, str. 158. Kavane u Sarajevu spominju se još 1592. godine. U njima su, kako piše povjesničar Pečevića, bile strogo odvojene sećije za pripadnike raznih društvenih slojeva. Prema: F. Spaho, "Prve kafane su otvorene u našim krajevima", str. 42.

²²⁰ Mehmed Hasib, sin Ibrahima, zvani Čoko (u. 1850.), završio je visoke škole u Meki i 1800. godine upisan je u mulazemet-defter rumelijskoga kazaskera (I. Kasumović, "Mulazemet defteri kao izvor za proučavanje naše uleme", str. 219). Bio je sarajevski kadija 1834., 1836., 1837-38. i 1840. godine (Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 962, 969, 975-76 i 979). Pisao je pjesme i služio se umjetničkim imenom Hasbi. Poznata je njegova pjesma o Sarajevu, u kojoj posebno hvali ta-mošnjju ulemu. Vidi: M. Handžić, "Sarajevo u turskoj pjesmi".

sastavljena od mjesnih uglednika, pristalica reformi, postali su članovima Vijeća pokrajinskih prvaka (*Meclis-i vücut-h-i vilâyet*) te 1845. osnovanog Upravnog vijeća (*Meclis-i şûrâ*).²²¹ Izvori malo govore o tome kako se Muhibbi držao u ondašnjim zbivanjima, no već i to što njegova imena nema na popisu članova vijeća pokazuje da je, svojom voljom ili ne, ostao izvan krugova u kojima su se donosile političke odluke.

U svakodnevnom životu susretao se s ljudima iz svih slojeva i svih konfesionalnih skupina. Kao jedan od gradskih uglednika, bio je uzvanik na teferičima što su ih s proljeća priređivali esnafi, obrtnički cehovi, povodom promaknuća šegrtu u kalfe, a kalfi u majstore.²²² Teferiči utjecajnih esnafa u Sarajevu su bili veliki i dobro posjećeni društveni događaji.²²³ Izvori nedovoljno govore o tome je li druženje u tim prigodama imalo obilježja veće “demokratičnosti” i koliko su se prelazile granice između slojeva. Kao derviš, Muhibbi je prisustvovao i skupovima u tekiji i izletima u prirodu koje su organizirali pripadnici njegova bratstva. Može se reći da je u tekiji položaj pojedinca u “izvanjskome” društvu bio najmanje važan. Svako derviško bratstvo imalo je vlastitu hijerarhiju u kojoj je riječ kakva obrtnika sposobnog razumjeti i tumačiti sufijski nauk mogla vrijediti više od riječi uglednog pripadnika uleme.²²⁴

Žene

Prostori Muhibbijeva društvenog života bili su gotovo bez iznimke muška sastajališta. Onako kako je dom dobrostojeće muslimanske obitelji bio podijeljen na muški dio, *selamluk*, smješten u prednjem dijelu kuće, i povučeniije, ženske odaje, *haremluk*, u koje nije mogla

²²¹ A. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, str. 57-58.

²²² Taj je obred poznat kao *kušanma*, opasivanje. Naziv je dobio po tome što su se prigodom promaknuća novim kalfama i majstorima pripasivale pregače. H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, str. 67.

²²³ Bašeskija često spominje takva okupljanja i potanko piše o tome koliko je bilo sudionika i uzvanika, koliko je teferič trajao i što se jelo. Tako npr. kaže da je na teferiču čizmedžija bilo tisuću ljudi. *Ljetopis*, str. 155. Vidi također: H. Kreševljaković, n. dj., str. 67-71.

²²⁴ Prema: S. Faroqhi, *Subjects of the Sultan*, str. 203.

stupiti noga stranoga muškarca, cijeli je život u gradu bio ustrojen tako da je muškarac predstavljao izvanjsko društva – ulicu, tržnicu, džamiju, a žene unutrašnjost, ono što se nalazi u kući, skriveno, zaklonjeno koprenom.²²⁵ Ipak, i u tako podijeljenom društvu bilo je prigoda za susrete žena i muškaraca koji nisu u rodbinskim ili bračnim odnosima. Za Muhibbija kao kadiju, to su bile prigode u kojima su se žene obraćale šerijatskome sudu radi rješavanja imovinskih sporova, sklapanja ugovora i drugih pravnih poslova.²²⁶ Ovlasti da presuđuje u slučajevima iz domene bračnih i obiteljskih odnosa davale su mu pristupa i u strogo čuvanu privatnost stanovnika njegova kadiluka. Ponekad su sporovi zadirali u najintimniji život žena, dotičući se djevičanstva, poroda, dojenja ili tjelesnih mana skrivenih odjećom.²²⁷ O tome govori i nekoliko fetvi što ih je Muhibbi zapisao u svojoj bilježnici; one se odnose na slučajeve u kojima žena, koju su udali dok je bila dijete, postavši punoljetnom traži razvod.²²⁸ Islamsko pravo, naime, malodobnima dopušta sklapanje braka, ali ne osobno, nego posredstvom zastupnika. Kada dosegnu zakonom određenu granicu zrelosti, oni pod strogo određenim uvjetima imaju pravo od suda zatražiti poništenje braka.²²⁹ Budući da se u fetvama nikad ne spominju imena stvarnih osoba, ne možemo znati kojim je konkretnim povodom zatraženo pravno tumačenje. Ipak, iz sažetog prikaza spornoga slučaja, koji je sastavni dio fetve, dade se razabrati da je žena koja traži rastavu morala pred kadijom razotkriti pojedinosti svojega bračnog života, reći mu kada su se kod nje pojavili znaci spolne zrelosti i je li između

²²⁵ Prema: B. Messick, *The Calligraphic State*, str. 180. Osmanistička istraživanja u posljednjih su nekoliko desetljeća dovela do spoznaja koje nijansiraju ovakvu predodžbu o položaju žena u Carstvu i donekle relativiziraju tvrdnje o njihovoj isključenosti iz javnog života. Kada su posrijedi žene u gradovima osmanske Bosne, dosad istraženi izvori ne nude uporište za bitno drugačije viđenje njihova mjesta u društvu.

²²⁶ Žene su pristupale sudu osobno, ili su mu se obraćale preko zastupnika.

²²⁷ B. Messick, isto

²²⁸ R 91, list 40a i 44b-45a. Prema odredbama šerijatskoga prava, osoba postaje punoljetnom s navršenom petnaestom godinom života; granica se može i pomaknuti, ovisno o pojavi prvih znakova spolne zrelosti. A. Bušatlić, *Porodično i nasljedno pravo muslimana*, str. 116. U Osmanskom Carstvu granica punoljetstva bila je oko trinaeste godine, što se može vidjeti i iz spomenutog Mestvičinog popisa sarajevskoga stanovništva u kojemu se malodobnima uglavnom nazivaju dječaci mlađi od 13 godina.

²²⁹ A. Bušatlić, isto, str. 18-19.

nje i supruga bilo intimnosti.²³⁰ Svojevrtnim razotkrivanjem intime pred šerijatskim sudom može se smatrati i popisivanje i iznošenje u javnost imovine umrlih osoba oba spola. Imovinu je kadija trebao pregledati, dati je popisati i procijeniti; u ostavinskim zapisnicima sačuvanima u sidžilima tako će se naći pojedinačno pobrojana muška i ženska odjeća, rublje i drugi osobni predmeti.

O mjestu žena u Muhibbijevu privatnom životu ne može se mnogo saznati iz njegovih rukopisa. U zapisima koji, kako je već rečeno, ponajmanje govore o intimi zapisivača, a mnogo više o vanjskim okvirima njegova svijeta, ženama je pripalo zanemarivo malo prostora. Bliske ženske osobe – suprugu, sestru i kćer – on naime spominje samo u nekrolozima.

Međukonfesionalni odnosi

Sudeći samo prema Muhibbijevim rukopisima, reklo bi se da se on družio isključivo s muslimanima; jedino njima je pisao nekrologe i posvećivao pjesme i jedino njih spominje u opaskama o tome od koga je nešto saznao, čuo ili prepisao. Odsutnost imena nemuslimana sama po sebi ne može se smatrati potvrdom njihova marginalnog mjesta u Muhibbijevu svijetu jer u njegovim je zapisima i inače malo izravnog govora o svakodnevicu. O onodobnim međukonfesionalnim odnosima više se doznaje iz Bašeskijina *Ljetopisa* koji je mnogo bogatiji izvor za poznavanje svakodnevnog života sarajevskoga stanovništva. U njemu se katkad spominju nemuslimani, ali ne i druženje i prijateljstvo pripadnika različitih konfesija. Bašeskija doduše iskazuje nezadovoljstvo zbog zlostavljanja nemuslimana kojemu katkad svjedoči. “Mnogi u našem gradu nemaju razbora i ludi su kad svojom dužnošću smatraju ucviliti raj”, piše on. “Koliko je meni poznato, takav postupak se protivi uzvišenom Kuranu.”²³¹ Ni kod njega, međutim, osim tog izraženog osjećaja za pravdu, i jednog iznimnog izraza divljenja sugrađaninu kršćaninu, ne nalazimo traga osobnom odnosu s inovjercima.

²³⁰ O takvim se slučajevima malo može doznati iz šturih formulacija sudskih dokumenata. Oni doduše sadržavaju imena konkretnih osoba, no fetve kakve su i one iz Muhibbijeve bilježnice pružaju više pojedinosti.

²³¹ *Ljetopis*, str. 156; slično i na str. 98. i 100-101.

Nema ni govora o uzajamnom posjećivanju i čašćavanju, čestitanju blagdana i rođenja djece i sličnim međukonfesionalnim susretima o kakvima krajem 19. stoljeća piše Hangi.²³² Teško bi se takvi harmonični odnosi mogli očekivati u Bosni Muhibbijeva doba, kada su se u svakodnevici svih stanovnika prelamale posljedice vojnih i političkih poraza Osmanlija, teritorijalnih gubitaka, presezanja europskih država i njihovih pokušaja da utječu na položaj kršćana, dokidanja povlastica muslimanske elite, nemira i pobuna. Tada je svakako bilo više međukonfesionalnih napetosti negoli u razdobljima veće društvene stabilnosti.

Još je jedan razlog odsutnosti imena nemuslimana u Muhibbijevim rukopisima. Njihovi su sadržaji, naime, pretežito otisak tzv. elitne, visoke kulture.²³³ Muhibbi je pripadao uskome krugu ljudi od pera i knjige koji su stekli tradicionalnu naobrazbu u medresama, islamskim vjerskim školama. Oni s kojima je raspravljao na sijelima i razmjenjivao rukopise ili im posvećivao pjesme, pa ih tim povodima i spominjao, mogli su biti jedino školovani muslimani poput njega. U području elitne, pisane kulture, utemeljene uglavnom na teološkim znanostima, one kulture čije je tekstove Muhibbi čitao, prepisivao, a djelomice i sâm stvarao, međukonfesionalnog prožimanja teško je moglo biti; visoke kulture muslimana i nemuslimana u osmanskoj Bosni nisu se služile istim jezikom ni istim pismom. U duhovnom i intelektualnom smislu, Mustafi Muhibbiju je neki kadija iz Alepa ili Burse bio bliži od obrazovanog sarajevskog kršćaninina ili Židova.²³⁴

²³² A. Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*

²³³ Visokom kulturom bosanskih muslimana osmanskoga doba ovdje se naziva tekstualna kultura obrazovane elite, stvarana i prenošena na trima jezicima arapsko-islamske civilizacije – arapskom, osmanskome turskom i perzijskom. Pučka, pretežito usmena kultura ona je širih, neobrazovanih slojeva stanovništva. U daljem će se tekstu na primjerima iz Muhibbijevih rukopisa pokazati da granice između tih dviju kultura nipošto nisu bile nepropusne, i da u tekstovima učene elite ima nansa pučkih vjerovanja i praksi.

²³⁴ Malo je pisanih izvora koji govore o međusobnim utjecajima visokih kultura muslimana i kršćana u osmanskoj Bosni. Izniman primjer je zbornik bosansko-katolika Nikole Palinića iz 17. st., koji je bosančicom transkribirao osmanske pjesme s arapskoga pisma. Taj se rukopis nalazi u Arhivu HAZU u Zagrebu (sign. Ia 120). Vidi: M. Adamović, *Die türkischen Texte in der Sammlung Palinić*. Svojevrsnim interkulturalnim fenomenom moglo bi se smatrati i djelovanje

Budući da je islam bio ishodište ključnih sastavnica Muhibbijeve identiteta i društvenog položaja, mreže odnosa u koje je bio uključen kao vjernik musliman, kao kadija i kao derviš bile su odijeljene od onih kojima je pripadao njegov susjed kršćanin. Te mreže, stvarne i imaginarne, daleko su nadilazile zemljopisne granice njegova zavičaja. Kao šerijatski sudac, namještenje je mogao dobiti u bilo kojem kadiluku Rumelije, a ondje su načelno vrijedila ista društvena pravila i ista hijerarhija kao u bosanskim gradovima u kojima je službovao. Sufijska pobožnost činila ga je pripadnikom jednoga od ogranaka tarikata proširenih diljem Osmanskoga Carstva, koji su svi gravitirali središnjoj derviškoj loži. Ta pripadnost sufijskome bratstvu pružala mu je onaj osjećaj zajedništva koji Algar, pišući o bosanskim nakšibendijama, ovako izražava: “U bosanskim planinama i u gradovima Hidžaza diše se isti zrak”.²³⁵ U svakodnevici prožetoj religijom, u vjerskome obredu na arapskome jeziku, pri jednoj od pet obveznih molitava tijekom kojih se zajedno s ostalim muslimanima okretao prema Meki, Muhibbi je osjećao pripadnost široj zajednici, islamskoj *ummi*. Vrhunac je toga prekograničnog zajedništva hodočašće u Meku, mjesto okupljanja muslimana iz cijeloga svijeta.

Za Muhibbija je odlazak na hodočašće bio vjerska dužnost, ali i jedinstvena prigoda za upoznavanje stranih zemalja i susrete s istovjercima iz raznih krajeva. Ipak, koliko god daleko stizao, na svojim je putovanjima ostajao unutar prostora koji se u islamskoj podjeli svijeta naziva *dār al-islām*, područje islama. U njegovo je vrijeme malo bosanskih muslimana prelazilo granice prema “nevjerničkim zemljama” nazvanima *dār al-ḥarb*, područje rata, izuzmu li se sudjelovanja u vojnim pohodima i trgovačka putovanja.²³⁶ Muhibbijeve rukopisi pokazuju da nisu bile posrijedi tek zemljopisne i političke, nego i mentalne granice: svijet onkraj njih on tematizira isključivo kao

bosanskih franjevaca koji su sastavljali gramatike turskoga jezika, iako je njihovo zanimanje za izučavanje i naučavanje turskoga bilo vođeno prvenstveno pragmatičnim razlozima; turski je po njihovim riječima bio “jezik vlasti”, a ne jezik kulture. Vidi: E. Čaušević, “A Chronicle of Bosnian Turkology”, str. 247; isti, “Prve gramatike turskoga jezika u Bosni i Hercegovini”.

²³⁵ H. Algar, n. dj., str. 169.

²³⁶ I u trgovini je postojala sklonost da svaka skupina trgovaca posluje sa “svojim” dijelom svijeta. Tako je većina muslimanskih trgovaca iz Bosne bila orijentirana na Istok.

nevjernički i neprijateljski. Neislamska duhovna baština nije u njegovim rukopisima ostavila gotovo nikakva traga.

U svakodnevnom životu Muhibbi se svakako susretao s nemuslimanima, no nema izvora iz kojih bi se moglo prosuđivati jesu li odnosi s njima ostajali na razini službenog komuniciranja ili su zalazili i u njegovu privatnost. Kao kadija koji je u građansko-pravnim i kaznenim postupcima imao nadležnost nad svim društvenim slojevima i pripadnicima svih konfesija, u sudnici je primao i kršćane i Židove. Osim u slučajevima kada su bili obvezni pristupiti šerijatskome sudu, nemuslimani su se kadiji znali obraćati i radi podjele ostavština, posebno kada bi se netko od nasljednika pribojavao da će zbog nepovoljne oporuke biti razbaštinjen. U takvim su slučajevima veću pravičnost osiguravali strogi propisi šerijatskoga prava, koji su jamčili nužan udio svakog nasljednika. Kršćani su se često i vjenčavali kod kadije, jer vjenčanje na šerijatskome sudu nije vjerski čin, nego sklapanje privatno-pravnog ugovora koje se moglo obaviti i preko zastupnika.²³⁷ Obično se to radilo kada je trebalo sklopiti mješoviti brak između osoba pravoslavne i katoličke vjere, kada je netko tko se već vjenčao u crkvi želio zasnovati novi brak, u slučajevima postojanja bliskoga krvnog srodstva između supružnika te poslije "otmice" djevojke.²³⁸ Jedan od motiva za obraćanje nemuslimana šerijatskome sudu bilo je i to što su se njegove odluke lakše provodile negoli one crkvenih vlasti.²³⁹

Muhibbi se s inovjercima vjerojatno susretao i u mahali u kojoj je živio. Stanovništvo Careve mahale, najstarije sarajevske stambene četvrti i svojevrsnoga kulturnog središta grada, bilo je u njegovo vrijeme konfesionalno mješovito. Prema Mestvičinu popisu iz 1841. godine, ondje su živjeli muslimani i kršćani.²⁴⁰ Konfesionalni sastav stanovništva te mahale jedan je od primjera koji opovrgavaju tvrdnju o posvemašnjoj homogenosti i strogoj odijeljenosti stambenih četvrti pripadnika različitih vjerskih zajednica u Osmanskome Carstvu.²⁴¹

²³⁷ Prema: *Maglajski sidžili*, str. 191.

²³⁸ Isto

²³⁹ D. Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, str. 176; R. Gradeva, "The Activities of a Kadi Court in Eighteenth Century Rumeli", str. 189.

²⁴⁰ Vidi: Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*.

²⁴¹ Danas je poznato da je konfesionalne izmiješanosti stanovnika u mahalama bilo u mnogim gradovima Osmanskoga Carstva. S. Faroqhi, "Social life in cities",

Istina, Careva je mahala bila među rijetkim iznimkama, što pokazuje i Mestvičin popis stanovnika ostalih, većinom jednokonfesionalnih sarajevskih četvrti. I vlasti su se trudile suzbiti takvo miješanje te je godine 1852. nemuslimanima zabranjeno kupovati kuće u muslimanskim mahalama, pa i kuće muslimana općenito.²⁴²

Propisi o ustroju stambenih četvrti nisu i jedini kojima je cilj bio strogo odijeliti stanovništvo prema vjerskoj pripadnosti. Kroz čitavu povijest Osmanskoga Carstva, sve do Tanzimata, hijerarhijsko je ustrojstvo društva i razlikovanje sultanovih podanika prema vjeroispovijesti naglašavala i odjeća propisana za svaku društvenu skupinu. Uredbama o odijevanju cilj je bio i vanjštinom podijeliti ljude u zasebne skupine u kojima će svi znati svoje granice i pokazivati poštovanje prema uglednicima.²⁴³ Vlasti su isto strogo zabranjivale odveć raskošno odijevanje i razmetanje nakitom.

U Bosni se gradske nošnje muslimana i nemuslimana gotovo i nisu razlikovale krojem. Pripadnost konfesionalnoj skupini očitovala se ponajprije u obliku kape te u boji odjeće i obuće. Tako je široki čohani ogrtač, *binjiš*, u muslimana bio zelene boje, a u kršćana plav ili smeđ. *Čurdiju*, opravu od baršuna ili čohe podstavljenu krznom, muslimani su nosili zelenu ili crvenu, dok je u ostalih bila plava ili žuta.²⁴⁴ Muslimani različitih društvenih slojeva najviše su se razlikovali po obliku kape. Kao pripadnik uleme, Muhibbi je nosio turban – znak dostojanstva svojega položaja.

str. 581. U Alepu su tako sredinom 18. stoljeća stambene četvrti bile homogene sa stajališta imovinskoga, a ne vjerskoga statusa. D. Quataert, n. dj., str. 178.

²⁴² V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, str. 207.

²⁴³ D. Quataert, n. dj., str. 142.

²⁴⁴ A. Bejtović, "Lični i kućni komfor u Bosni i Hercegovini XVIII vijeka", str. 163. Reklo bi se da stanovništvo nije uvijek poštivalo propise o odijevanju, dočim je središnja vlast morala upućivati fermene kojima ih na to strogo opominje. Jedan od takvih fermana, iz godine 1794., naređuje da muslimani, među njima i janjičari, nose odjeću zelene, bijele, žute i crvene boje, a čizme, ajak-jemenije (plitku obuću) i mestve (duboku obuću od tanke kože, bez potpetica) žute boje. Kršćani su imali nositi modru i crnu čohanu odjeću, crne čizme i ajak-jemenije. Židovima je bilo propisano nositi plave čizme, mestve i papuče, a ostala odjeća imala je biti kao u kršćana. Nemuslimanima koji bi se usudili nositi opravu kakva im nije propisana prijetilo se zatvorom. Prema: Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 722-723.

Kolika se važnost pridavala odjeći i kolika je bila simbolička snaga tih statusnih obilježja pokazale su reakcije bosanskih muslimana na reforme sultana Mahmuda II. Naime, u sklopu preustroja vojske i državnoga činovništva sultan je 1829. godine donio uredbu da svi službenici imaju nositi kapute (*setre*) i hlače europskoga kroja, a namjesto turbana sjevernoafričke fesove. Ulema je bila izuzeta od tog propisa i mogla je zadržati tradicionalnu nošnju, samo je turban trebala zamijeniti *sarukom*, kapom omotanom tankom čalmom. Kao i druge reformne mjere, i ta je u Bosni naišla na žestok otpor. Poznat je slučaj sarajevskoga muftije Mehmeda Šakira Muidovića koji je odbio nositi saruk, i koji se pokorio tek nakon što su ga privremeno smijenili s položaja. Uvođenje "nizamske" odjeće bosanski su muslimani doživjeli kao simbolički prekid s islamskom tradicijom i znak prihvatanja zapadnih običaja i vrijednosti; vladar je u njihovim očima postao "đaur-sultan", sultan nevjernik.²⁴⁵ Tako se dogodilo da su poslije stoljećâ nezadovoljstva nemuslimana nametnutim propisima o odijevanju, od reformi muslimani počeli odbijati novu opravu.²⁴⁶

Mustafa Muhibbi proživio je svoj vijek u društvu čije hijerarhijsko ustrojstvo i podjelu stanovništva prema vjerskoj pripadnosti nisu znatnije narušile ni tanzimatske uredbe, jer u Bosni su sve do Latasova pohoda one provedene tek djelomično i površno. Življenje muslimana i nemuslimana u istome gradu, gdjekad i u istoj mahali, u osmanskoj, predmodernoj Bosni svakako nije imalo obilježja interkulturalnosti u današnjem značenju te riječi. Bilo bi nepovijesno i anakrono na onodobno bosansko društvo projicirati predodžbe o suživotu koje pripadaju nekim kasnijim razdobljima.²⁴⁷ Jednako tako,

²⁴⁵ S vremenom je fes postao toliko uobičajenim dijelom muške gradske nošnje, da su se gotovo stoljeće kasnije protivnici Ataturkovih reformi pobunili protiv njegova zamjenjivanja šeširom, dokazujući navodni islamski značaj fesa jednako gorljivo kao što su ga zagovornici turbana u 19. stoljeću osporavali.

²⁴⁶ "Osmanlija odreko se je svog vjerozakona i kaurinom posto, uzamši njegovu odjeću i uredbe švabske tj. *nizam*", piše Jukić prenoseći ogorčenje bosanskih muslimana. "Putovanje po Bosni godine 1843", str. 47.

²⁴⁷ Takav pristup vodi stvaranju historiografskih mitova kakav je i onaj o idealnom bosanskom suživotu još od doba Mehmeda Osvajača. Usp. D. Lovrenović, "Bosanski mitovi", posebno str. 34. Taj mit nema uporišta u dosad istraženim povijesnim izvorima. Pojedinačni primjeri komunikacije i suradnje muslimana i nemuslimana u svakodnevnom životu ne mogu iz korijena izmijeniti predodžbu o

o onovremenoj toleranciji može se govoriti samo u smislu “trpljenja nečega što ne volimo, ali smo do stanovite granice spremni podnositi”.²⁴⁸ U svakodnevnoj komunikaciji muslimani i nemuslimani doista su dobivali mnoštvo potvrda o istorodnosti svojega porijekla, jezika i pučke kulture, ali su u istoj toj svakodnevici postupali kao pripadnici oštro odijeljenih civilizacijskih i političkih kolektiviteta čije prvo lice je bilo – lice religije.²⁴⁹ Odvojenost sultanovih podanika različitih vjeroispovijesti nije bila samo posljedica stroge primjene zakona jednoga teokratskog carstva posvećenog promicanju islama; prelaženje granica nastojali su osujetiti duhovni vođe i elite svih konfesionalnih skupina.²⁵⁰

bosanske društvu prve polovice 19. stoljeća kao *podijeljenom* društvu. Naravno, dalja ispitivanja izvora mogu donijeti nove spoznaje o čvrstini i propusnosti granica među različitim skupinama stanovništva, a to je smjer kojim se posljednjih nekoliko desetljeća kreću osmanistička istraživanja.

²⁴⁸ N. Močanin, “Predgovor hrvatskom izdanju” u: H. Ćalčik, *Osmansko Carstvo*, str. VII.

²⁴⁹ I. Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, str. 120.

²⁵⁰ Vidi: M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 72

Kultura knjige, čitanje i pisanje

U domeni visoke, učene kulture, Muhibbi je bio posve urođen u arapsko-islamsku civilizacijsku paradigmu. To potvrđuju svi rukopisi njegove knjižnice. Njegovu duhovnost i intelektualne sklonosti oblikovala su djela na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Kao i drugi školovani muslimani osmanske Bosne, bio je višejezičan: uz materinski bosanski, donekle je ovladao trima jezicima arapsko-islamske civilizacije i svakim od njih služio se u odgovarajućem području.

U Muhibbijevoj Bosni obrazovanim je muslimanima materinski jezik bio uglavnom sredstvo usmenoga općenja, izuzmu li se malobrojni alhamijado tekstovi pisani bosanskim jezikom a prilagođenim arapskim pismom, *arebicom*, te rijetki tekstovi pisani bosančicom.²⁵¹ Bosanskim se Muhibbi služio u svakodnevnoj usmenoj i neslužbenoj komunikaciji s pripadnicima svih konfesionalnih skupina. Ta “zavičajna” nit jezičnog identiteta najmanje je prisutna u njegovim rukopisima – očituje se samo u sporadično i nesustavno unošenim, arapskim pismom zabilježenim, riječima bosanskoga jezika.

U onodobnoj Bosni, kao i u cijelome Carstvu, osmanski turski bio je jezik državne uprave, sudstva i službene komunikacije općenito. Od početka školovanja Muhibbi je učio i arapski, jezik Kur’ana i teološke literature. Svi tekstovi kojima se služio kao šerijatski sudac bili su napisani na arapskom i turskom. Budući poklonik osmanskoga pjesništva, i sâm pjesnik, ovladao je i visokim stilom divanske poezije koja obiluje perzijskim leksikom. Sudeći po njegovim rukopisima, perzijski je najslabije poznao i na njemu je napisao svega nekoliko epigrama.

²⁵¹ Do 19. st. arapsko je pismo među muslimanima gotovo posve istisnulo bosančicu. Najduže se zadržala u listinama i privatnim pismima, i to ponajprije u prepisci među ženama; otud i naziv “žensko pismo”. Vidi: M. Hadžijahić, “Građa o posljednjim ostacima bosančice u nas”.

U svoje je vrijeme Muhibbi bio među malobrojnim bosanskim muslimanima koji su doista vladali arapskim i osmanskim turskim. Makar i ograničenim poznavanjem obaju jezika mogli su se pohvaliti samo vrlo obrazovani pripadnici društvene elite. Da je takva naobrazba već u društvu polovici 18. stoljeća bila rijetkost, posredno govori i Bašeskijin *Ljetopis*; povodom smrti nekog od svojih sugrađana ljetopisac je nalazio potrebnim istaknuti: “Znao je čitati knjige turskim jezikom napisane”.²⁵²

Kultura knjige

Govoriti o knjizi u svijetu Mustafe Muhibbija znači govoriti o rukopisnoj knjizi. Muhibbi je živio na izmaku dugoga razdoblja koje se može nazvati epohom “trščanih pera i osobnih pečata, rukopisnih knjiga i profesionalnih prepisivača, kružoka u džamijama i znanja napamet recitiranoga, sudskih presuda na dugim svicima i pisara pognutih nad ukošenim stalcima”.²⁵³ Tiskara utemeljena u Osmanskome Carstvu 1729. godine nije u društvu izazvala ni brze ni korjenite promjene usporedive s utjecajem tiskarstva na europska društva.²⁵⁴ Očuvanju kulture rukopisa pogodovalo je povlašteno mjesto kaligrafije u islamskoj civilizaciji, sumnjičavost prema novotarijama te male naklade i slabo raspačavanje tiskanih knjiga. Sve do duboko u 19. stoljeće tiskane su knjige postupno potiskivale one rukom pisane, no bio je to polagan proces u kojemu se pokazala velika otpornost manuskripta.

Muhibbijeva knjižnica, koju su činili rukopisi te svega nekoliko tiskanih knjiga, bogata je građom za istraživanje vlasnikova odnosa prema kodeksima, putova kolanja knjige i prijenosa znanja. Njegovi upisi, zajedno s onima prijašnjih vlasnika, pokazuju odnos prema rukopisu kakav je bio duboko ukorijenjen u arapsko-islamskoj tradiciji, od načina na koji su sročeni i krasopisom izvedeni ekslibrisi i knjige obilježavane pečatima, do slobodnog raspolaganja praznim stranicama kodeksa za unošenje svakovrsnih bilježaka. U desetljećima, katkad i

²⁵² Bašeskija, *Ljetopis*, str. 183.

²⁵³ B. Messick, *The Calligraphic State*, str. 1.

²⁵⁴ O tiskarstvu u Carstvu i njegovu utjecaju na društvo dovoljno govori podatak da se do 1840. g. u Istanbulu na godinu tiskalo svega jedanaest naslova. D. Quatert, *The Ottoman Empire*, str. 167.

stoljećima koja su Muhibbija dijelila od bivših vlasnika njegovih rukopisa, u islamskoj se kulturi knjige nije ništa bitno promijenilo.

Ekslibrisi

Muhibbi je rukopise redovito obilježavao svojim ekslibrisima. Ti zapisi o posjedovanju, koji se katkad svode na potpis, nalaze se na prvim zaštitnim listovima kodeksa. Većinom su sročeni na arapskome, a ponekad i na osmanskome turskom jeziku. U najkraćima vlasnik navodi samo svoje ime, mahlas i ime oca: "Mustafa Muhibbi, sin Mustafe."²⁵⁵ U opsežnijima bilježi imena daljih predaka, svoje zanimanje i mjesto službovanja: "Kadija Mustafa Muhibbi, sin imama Mustafe, sina imama Ibrahima, sina imama Jusufa, sina imama Huseina";²⁵⁶ "Mustafa Muhibbi, privremeno kadija u Jajcu s Bihorinom";²⁵⁷ "Mustafa Muhibbi, pisar u Sarajevskome sudu."²⁵⁸

U zapisima o posjedovanju bilo je uobičajeno istaknuti vlastitu neznatnost spram Boga. Tako i Muhibbi piše: "Posjedovao ubogi spram Uzvišenoga, hadži Mustafa Muhibbi, pisar u Sarajevskome sudu, bilo mu oprosteno."²⁵⁹ Katkad se poziva i na vjerovjesnika Muhameda: "Postalo vlasništvom roba potrebita zagovora onoga koji se uznio na nebo, [vlasništvom] Mustafe Muhibbija, sina imama Mustafe, Allah im oprostio."²⁶⁰

Ekslibris je mogao biti i pjesnički sročeni: "Posjedovao ubogi rob, najslabiji od slabih, sluga siromaha [derviša], subesjednik stranaca, družbenik pobožnih, Muhibbi Mustafa, kadija u gradu Sarajevu, bilo mu oprosteno."²⁶¹ U nekim je rukopisima Muhibbi uz svoje ime dopisao i epigram na

²⁵⁵ R 10, list 1a

²⁵⁶ R 82, list 1a

²⁵⁷ R 3, list 1a

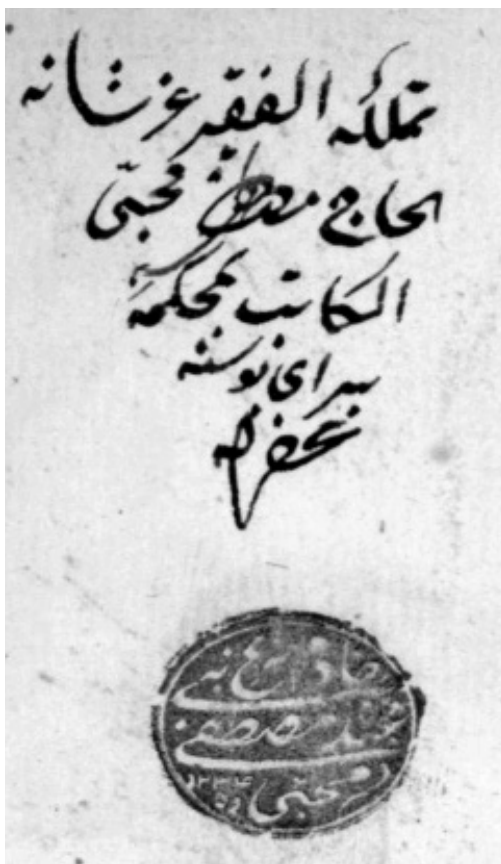
²⁵⁸ R 14, list 1a

²⁵⁹ R 84, list 1a

²⁶⁰ R 49, list 1a

²⁶¹ *Tamallakahu al-'abd al-faqīr ad'af ad-du'afā' / ḥādim al-fuqarā' ḡalīs al-ḡurabā' anīs al-budalā' / Muhibbī Muṣṭafā al-qādī bi-madīnat Sarāy Būsna.* R 113, list 1a. Vrlo sličan potpis nalazimo i u kolofonu rukopisa koji se čuva u Bošnjačkom institutu u Sarajevu (vidi: F. Nametak i S. Trako, *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*, sv. II, str. 283-284), i to uz

osmanskom turskom, koji u slobodnom prijevodu glasi: “Kako se može naći vjernost kad je u svijetu toliko nevjernih / odani Muhibbi bolji je nekome od svih njegovih bližnjih.”²⁶² Sadržaj jedne od Muhibbijevih najstarijih bilježnica otkriva da je u mladosti s pomnjom usavršavao kaligrafsku izvedbu svojega potpisa i formulacije prigodnih izreka.²⁶³

Muhibbijev ekslibris i otisak pečata
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 84, list Ia

ime Mustafe Muhibbija, kadije u Šapcu. Istovjetnost imena, mahlasa i zanimanja navodila je na pretpostavku da je posrijedi ista osoba, no usporedba duktusa to je opovrgnula: slova šabačkoga kadije manje su zaobljena i nagnuta su ulijevo u odnosu na ona u Sarajlije Muhibbija.

²⁶² *Ne mümkindir vefā okumak cihānın bī-vefāsından, Muhibbī sādiki yegtir kişinin akrabāsından.* R 113, list Ia; R 145, list II a.

²⁶³ R 139

Pečat, kalem, divit i peštahta

Uz zapise o vlasništvu mjestimice se na zaštitnim listovima rukopisa nalaze i otisci jednoga od Muhibbijevih pečata, *muhura*.²⁶⁴ Posjedovanje osobnog pečata bilo je uvriježeno u svim, a napose u višim slojevima; bio je to i ukras i predmet svakodnevene upotrebe, a njegov otisak je na ispravama zamjenjivao potpis. Izrađen od mjedi, bikova roga, ahata ili kojeg drugog poludragog kamena, mogao je biti na držaču ili na prstenu.²⁶⁵ Neki su bili trostrani, pričvršćeni za držač tako da ih se po potrebi može okretati, a na svakoj je strani bila drukčija inskripcija. Prema pisanju Adolfa Strausza, koji je Bosnom putovao osamdesetih godina 19. stoljeća, imućni su muslimani običavali nositi o vratu dva zlatna lanca: na jednome je bio sat, a na drugome pečat kojim su ovjeravali isprave ili pisma što su im sastavljali javni pisari.²⁶⁶

Velicina pečata ovisila je o društvenom položaju vlasnika. Najveće su imali veziri, nešto manje sandžakbezi, a kadijski je bio još manji, promjera oko 1,5 cm. Na njemu je uz osobno ime obično bila ugravirana i godina izrade, te kakva pobožna izreka.²⁶⁷ I tu je izreku bilo uobičajeno sročiti isticanjem vlasnikove poniznosti i neznatnosti spram Boga. Čak je i Sinan-paša, koji je pet puta bio veliki vezir, dao na pečat urezati ovaj skromni upis: "O, Ti koji si pun milosrđa, oprosti ubogom Sinanu, sinu Alijevu."²⁶⁸

Radeći kao kadija, Muhibbi se za ovjeravanje sudskih isprava služio osobnim pečatom jer sudnice tada nisu imale posebnih, institucijskih pečata. Otisnuo ga je na više mjesta u sidžilu Sarajevskoga suda i u nekim svojim rukopisima.²⁶⁹ Bio je to ovalan pečat dimenzija 1,4×1,6 cm, i na njemu je arapskim jezikom bilo napisano: "Sluga Poslanikova šerijata, Njegov rob Mustafa Muhibbi, 1234."²⁷⁰

²⁶⁴ U jednom rukopisu otisnuo je čak četiri različita pečata. R 112, list 1a.

²⁶⁵ Z. Janc, *Islamski rukopisi iz jugoslovenskih kolekcija*, str. 9; J. Matasović, *Fojnič-ka regesta*, str. 85.

²⁶⁶ A. Strausz, "Bosna: zemlja i ljudi", str. 38.

²⁶⁷ J. Matasović, isto

²⁶⁸ J. Allan, "Khatam", str. 923.

²⁶⁹ Sidžil 78, list 197; R 84, list Ia; R 124, list Ia

²⁷⁰ *Hādim šar' nabī 'abduhu Muṣṭafā Muhibbi*

Na drugom, osmerokutnom pečatu koji nije koristio u sudnici, stoji: “Mustafa Muhibbi, 1229”;²⁷¹ na jednom ovalnom i jednom okruglom jednak je upis: “Njegov rob Mustafa”,²⁷² a u okruglom pečatu s cvjetnim uzorkom urezano je samo ime, Mustafa.²⁷³

Osim pečata s vlasnikovim imenom, koristili su se i oni talismanski na kojima nema osobnog imena. Na njima su obično bile urezane molitve ili zaštitni znaci poput šesterokrake zvijezde poznate kao Sulejmanovo (Salamonovo) slovo.²⁷⁴ Muhibbi je imao veliki talismanski pečat s tekstem molitve na arapskome.²⁷⁵ Takvi su pečati služili kao sredstva za općenitu zaštitu; njihovi otisci, jednako kao i talismanska riječ *kebikeč* koja se često viđa na stranicama orijentalnih rukopisa, trebali su čuvati knjigu od propadanja.²⁷⁶

Uz pečat, vlasnik je mogao nositi sa sobom i osnovni pisači pribor. Tršćana pera, *kalemi*, čuvala su se skupa s pererezom u *divitu*, duguljastoj spremnici uz koju je bila pričvršćena tintarnica. Izrađen od drva ili metala – mjedi, bakra ili čelika, divit je u imućnijih ljudi bio i bogato ukrašen.²⁷⁷ Nosili su ga zadjenutog za širok kožni pojas s pregradama, *bensilah*. Pisaćem priboru pripadala je i zdjelica s pijeskom ili kristalnim prahom za sušenje tinte. U Muhibbijevim se rukopisima takva sjajna zrnca viđaju na kaligrafskim ispisima odabranih izreka, stihova ili ajeta. Tintu se spravljalo kod kuće pa se zato recepti za njezinu izradu često nalaze u onodobnim rukopisima. U Muhibbijevim bilježnicama nalazimo nekoliko uputa za spravljanje tinte raznih boja,²⁷⁸ te jedan recept za izradu sredstva kojim se tinta briše s papira.²⁷⁹

²⁷¹ R 39, list 1a i list 19a

²⁷² R 112, list 1a

²⁷³ R 89, list 1a

²⁷⁴ U nekim je rukopisima takva zaštitna zvijezda nacrtana uz Muhibbijev ekslibris. Vidi npr. R 25, list 1a.

²⁷⁵ R 91, list 9b; R 27, list 1a

²⁷⁶ Vidi npr. R 79, list 1a

²⁷⁷ Opis divita prema: A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, str. 220. O pisaćem priboru vidi opširnije u: T. Muftić, *Arapsko pismo*, str. 128-132. Fotografija jednog umjetnički izrađenog divita reproducirana je i na naslovnici ove knjige.

²⁷⁸ R 91, list 9a

²⁷⁹ R 91, list 47b

Iz nekih izvora koji govore o kulturi pisanja u osmanskoj Bosni stječe se dojam da su pisari papir držali na dlanu, bez ikakva drugog oslonca. Tako kaže i Strausz u spomenutom putopisu: "Specifičan je način na koji muslimani pišu. Budući da nemaju stola, sve pišu na dlanu. Zanimljivo je gledati kako Bošnjak nešto piše. Tintarnicu i papir uzme u jednu ruku, a pero u drugu. Papir položi na ravnu ruku tako da mu kažiprst, koji pravo ispruži, istovremeno sačinjava i liniju; začuđujuće je kako umiju lijepo pisati u tom neudobnom položaju, jer turski je način pisanja ionako strahovito težak."²⁸⁰ Reklo bi se da je Strausz promatrao samo ulične, javne pisare. Njegov se prikaz ne može smatrati slikom onodobne kulture pisanja koja bi vrijedila za sve slojeve stanovništva i sve prigode.

Sa zadržkom treba uzeti i Matasovićev opis rada u sudnicama osmanske Bosne; po njemu, kadija diktira, a pisar čuči i trščanim perom piše po papiru koji drži na koljenu.²⁸¹ Ne zna se iz kojeg izvora i iz kojeg razdoblja potječe taj Matasovićev prikaz, no on zacijelo ne odslikava način pisanja u sudnici Muhibbijeva vremena. Iz Bašeskijina je *Ljetopisa* naime poznato da su se kadije i sudski pisari još u 18. stoljeću služili *peštahtom*, niskim ukošenim drvenim stalkom na koji bi položili sidžil ili papir,²⁸² a pisali su sjedeći na podu. Ostavinske isprave pokazuju da su peštahte imali i imućni stanovnici Sarajeva koji su, poput Muhibbija, običavali pisati kod kuće.²⁸³ U domovima bosanskih muslimana do sredine 19. stoljeća nije bilo pokućstva europskoga tipa, pa tako ni pisaćeg stola.²⁸⁴ Sve do 1867. godine nije bilo ni plinskih svjetiljki; pisalo se pri svjetlosti lojanica.²⁸⁵

²⁸⁰ A. Strausz, n. dj., str. 38.

²⁸¹ J. Matasović, n. dj., str. 71.

²⁸² Bašeskija bilježi da je godine 1187. (1773/74.) izgorjela sudnica te da su u njoj izgorjele i "peštahte katiba". *Ljetopis*, str. 122.

²⁸³ Primjerice, u popisu ostavštine imućnog Sarajlije Hajri-zade Ibrahim Edhem-efendije, koji je posjedovao i veliku knjižnicu, spominje se i nekoliko peštahta, od kojih je jedna bila ukrašena sedefom, a usto i divit i osobni pečat. Vidi: Y. Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, str. 109-118.

²⁸⁴ U popisima ostavština stanovnika Sarajeva iz 18. st. spominju se niski stolci (skemlije); to su prvi, a zadugo i jedini dijelovi pokućstva koji pokazuju približavanje europskome načinu uređenja domova. A. Bejtić, "Lični i kućni komfor u Bosni i Hercegovini XVIII vijeka", str. 165.

²⁸⁵ A. Bejtić, isto, str. 163.

Kolanje knjige

Iz Muhibbijevih zapisa o tome gdje je i na koji način nabavio pojedini rukopis mogu se očitati putovi kolanja knjige u njegovo vrijeme. Neki od takvih zapisa vrlo su precizni, poput onoga u kojemu stoji “Kupio na Sahaflaru u Istanbulu, 1241”,²⁸⁶ no češći su uopćeni izrazi u kojima samo kaže da je knjigu “stekao zakonitom kupnjom”.²⁸⁷ Osim kod knjižara, rukopise je nabavljao i na javnim dražbama.²⁸⁸ O tome govore ovako sročeni zapisi: “Kupio Mustafa Muhibbi, sin Mustafe, sina Ibrahima, na dražbi ostavštine hadži Muhameda Emin-efendije Muzaferije”;²⁸⁹ “Kupio na dražbi ostavštine ponosa muderisâ, Muhamed-efendije Muzaferije, a ja sam Mustafa Muhibbi, sin Mustafe, pisar u Sarajevskome sudu, godine 1237”;²⁹⁰ “Kupio na dražbi ostavštine Muhamed-efendije, muderisa Gazi Husrev-begove medrese, 1269”.²⁹¹

Zapisi o vlasništvu pokazuju da su neki rukopisi prešli dug put prije no što su dospjeli u Muhibbijevu knjižnicu. Od pisara koji je prepisao tekst i knjigoveže koji je listove uvezao davši im oblik kodeksa, prošli su kroz mnoge ruke. Izrađeni u Istanbulu, Ohridu, Livnu, Počitelju, Vlasenici ili Sarajevu, do Muhibbija su stizali noseći tragove prijašnjih vlasnika: ekslibrise, otiske osobnih pečata, marginalije i mnoge uzgredne bilješke iz kojih se očitava povijest rukopisa.²⁹² Ti zapisi

²⁸⁶ R 83, list 1a; Sahaflar (knjižari), uličica u trgovačkom dijelu istanbulske četvrti Bejazit, u kojoj se i danas prodaju knjige.

²⁸⁷ R 58, list 1a

²⁸⁸ Kada bi tko umro ne ostavivši oporuku, a nasljednici se ne bi uspjeli dogovoriti o podjeli imetka, nego bi se obratili sudu, kadija bi uz pomoć sudskoga pisara predmet po predmet popisao ostavštinu i ona bi bila prodana na javnoj dražbi. Dobiveni novac razdijelio bi se nasljednicima prema odredbama šerijatskoga prava. Knjige su se popisivale pojedinačno, a u ostavinske dokumente unosili su se njihovi skraćeni naslovi i postignuta cijena. A. Bejtić, n. dj., str. 149. Radeći kao kadija i pisar, Muhibbi je tako bio u prilici prije dražbe pregledati, a možda i za sebe odabrati, rukopise iz nekih privatnih knjižnica.

²⁸⁹ R 73, list 1a

²⁹⁰ R 124, list 1a

²⁹¹ R 47, list 1a

²⁹² Na zapise o vlasništvu koji pokazuju putove prenošenja knjige ukazuje M. Ždralović u knjizi *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, str. 44-45. i 48.

također pokazuju da su se načini formuliranja i kaligrafske izvedbe ekslibrisa usvajali uglédanjem, podražavanjem; to se ponajbolje vidi ondje gdje jedan uz drugi nalazimo zapis bivšega vlasnika i gotovo istovjetan, samo promijenjena imena, zapis Mustafe Muhibbija.²⁹³

Nerijetko se upisi susljednih vlasnika ulančavaju, vezujući se jedan uz drugi uvriježenim arapskim izrazima poput: *tumma dahala fi mulk...* (zatim je [knjiga] došla u posjed...).²⁹⁴ Takav način obilježavanja putova knjige može se promatrati u širim okvirima arapsko-islamske intelektualne tradicije koja posebnu važnost pridaje lancu prenositelja znanja, odnosno slijedu učenjaka koji su jedan za drugim tumačili neko djelo. Brižljivim povezivanjem ekslibrisa novi vlasnik naglašava svoje mjesto na kraju niza osoba koje su posjedovale kodeks. Primjer takva ulančavanja nalazimo na zaštitnim listovima Muhibbijeva rukopisa *al-Muqaddima al-Ġazariyya fi at-taġwīd* (Džezzerijev uvod u tedžvid).²⁹⁵ Prvi zapis u nizu glasi: "Vlasnik [knjige], Ali Šejh-zade, primljen je u hanikah,²⁹⁶ a [ovo] napisa njegov brat Ahmed-efendija". Sljedeći vlasnik domeće: "Zatim je došla u posjed kadije Mustafe Ediba, sina Ibrahimova, poznatog kao Sarajlija Kučuk-zade". U trećem zapisu stoji: "Zatim je postala vlasništvom kadije Mustafe Muhibbija, sina imama Mustafe, privremeno u Jajačkome kadiluku, 1229. godine". Poslije Muhibbijeve smrti, njegov sin Jusuf i unuk Mustafa Hilmi običavali su na isti način pridruživati svoja imena nizu prijašnjih vlasnika, uz napomenu da su knjigu "zakonito naslijedili".

Osim rukopisa koji su prošli kroz više ruku, ima i onih koji su Muhibbijevim vlasništvom postali nedugo nakon što su izrađeni. To upućuje na mogućnost da je on osobno naručio prijepis nekog teksta. Dobar je primjer rukopis osmanskoga medicinskoga djela *Manāfi' an-nās* (Dobrobit ljudima),²⁹⁷ koji je 9. rebiulevela hidžretske 1227. godine (23. ožujka 1812.) prepisao Salih Rassasi Kalajdžić, a iste je godine Muhibbi u njega unio svoj ekslibris. U prilog pretpostavci da je doista

²⁹³ R 84, list Ia

²⁹⁴ Takve nizove ekslibrisa iz rukopisa bugarskih muslimana osmanskoga doba donosi S. Kenderova u knjizi *Knjige, biblioteke i čitateljski interesi sred Samokovskite musulmani*, str. 176-178.

²⁹⁵ R 24

²⁹⁶ hanikah: derviški internat

²⁹⁷ R 113

naručio taj rukopis govore i mnogi drugi pokazatelji njegova zanimanja za medicinu: liječnički savjeti, recepti i popisi ljekovitog bilja koje je zapisao u bilježnicama i na rubnicama nekoliko kodeksa.

Prijenos znanja

Pored ekslibrisa, tragom kojih se može pratiti put kodeksa od ruku pisara do Muhibbijeve knjižnice, ima u rukopisima i bilježaka koje govore o načinu prijenosa znanja među obrazovanim bosanskim muslimanima. Primjerice, zapisavši u bilježnicu različite načine *hamda*, slavljenja Boga, Muhibbi domeće: “Tako sam vidio u medžmui Mehmeda Hasib-efendije.”²⁹⁸ Takve opaske pokazuju da je među poznanicima bilo uobičajeno razmjenjivati rukopise, pa i osobne bilježnice, medžmue. I mnoštvo citata što ih je Muhibbi preuzeo iz tekstova čije primjerke nije imao upućuje na zaključak da ih je zapisivao čitajući iz posuđenih knjiga.

O usmenom prijenosu znanja Muhibbijevi rukopisi govore uglavnom kroz štire bilješke poput: “Tako sam čuo od Mustafa-age Zildžića”²⁹⁹ ili “Tako sam čuo od Sulejman-age”.³⁰⁰ Više o tome može se saznati iz drugih izvora i literature. Poznato je naime da su se u kućama bosanskih muslimana održavala večernja sijela uz halvu, na kojima se učio Kur’an i zajednički se čitalo iz drugih knjiga.³⁰¹ Uvaženi stručnjaci držali su javna predavanja, *dersove*, u Gazi Husrev-begovoj medresi i drugim obrazovnim ustanovama. Astronomiju je, među ostalima, predavao i kadija Muhibbi, koji je među suvremenicima slovio kao znalac te discipline.³⁰² Poznato je također da se od početka širenja islamske kulture u Bosni i Hercegovini po tekijama, u džamijama, na skupovima derviša i u privatnim kućama čitalo, naučavalo i tumačilo perzijsko klasično, napose sufijsko pjesništvo. Sarajevo, Mostar i neki drugi bosanski gradovi poznaju dugu tradiciju takvih kružoka posvećenih tumačenju samo jednoga djela: Rūmijeva filozofsko-mističkog spjeva *Mesnevije*.³⁰³

²⁹⁸ R 91, list 39a

²⁹⁹ R 91, list 11b

³⁰⁰ R 91, list 42a

³⁰¹ Bašeskija, *Ljetopis*, str. 174-75.

³⁰² O tome više u poglavlju “Vrijeme obreda i vrijeme mehaničkoga sata”.

³⁰³ B. Džaka, “Interes za sufijsku poeziju kod bosanske uleme”, str. 380-381.

O usmenom prijenosu znanja vrlo rječito govori jedan zapis iz Muhibbijeve primjerka zbirke molitava i blagoslova za vjerovjesnika Muhameda, *Dalā'il al-ḥayrāt*. Na stranici iza kolofona arapskim je jezikom napisan tekst *idžaze*, svojevrsne svjedodžbe i dozvole za čitanje toga djela, koju je izdao hadži Derviš Husein.³⁰⁴ Iako u njoj nema imena osobe kojoj se dodjeljuje, to je po svoj prilici bio upravo Muhibbi, jer svjedodžba je upisana 1836/37. godine kada je kodeks već bio njegovo vlasništvo.³⁰⁵ Tekst *idžaze*, uz koji je otisnut i pečat Derviša Huseina, glasi:

Ovaj čisti, iskreni brat koji teži ispravnom djelovanju zatražio je od mene [dozvolu] za čitanje Dalā'il al-ḥayrāt, te sam mu dao potpunu i općevažeću idžazu onako kao što su i meni dali moji profesori i dopustio sam mu da i on daje dozvolu kome želi i da čita kako god odluči i kako mu se sviđi. [Niz učenjaka koji su mi prethodili] završava zaslužnim i savršenim šejhom Sulaymānom al-Ġazūlijem. Bože naš, obdari nas njihovim blagoslovima. Usliši, o Ti koji se odazivaš moliteljima, uz svetu zaštitu [sura] Taha i Jasin. [Napisano] godine 1252., a ja sam ubogi siromah hadži Derviš Husein, sin hadži Ibrahima Berbera.³⁰⁶

Svjedodžba govori da je Mustafa Muhibbi kod Derviša Huseina pristupovao nastavi pravilnog čitanja teksta *Dalā'il al-ḥayrāt*, te da mu je bilo dopušteno dalje prenositi primljeno znanje. Takvo je poučavanje moglo biti individualno ili skupno; učenik bi čitao iz svojega primjerka djela, a predavač bi mu po završetku poduke u njega upisao *idžazu*. Način prijenosa znanja o kojemu taj zapis govori predstavlja sukus metode naučavanja još od klasičnoga doba islamske civilizacije. U njoj se posebna važnost pridaje osobnom odnosu učitelja i učenika, te izravnom i usmenom predavanju znanja. Čitanjem i proučavanjem tekstova nije se bavilo u osami; bili su to društveni događaji.³⁰⁷

³⁰⁴ R 10, list 153a. Više o takvim svjedodžbama i njihovoj važnosti u arapsko-islamskoj intelektualnoj tradiciji vidi u: J. J. Witkam, "The human element between text and reader: the *ijaza* in Arabic manuscripts"; J. Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*, str. 31-33; G. Vajda, "Idjaza".

³⁰⁵ U tom je rukopisu Muhibbi nacrtao čarobne kvadrate, *vefkove*, za zaštitu članova svoje obitelji. Budući da su oni umrli 1814. godine, posve je sigurno da je rukopis u vrijeme kada je u njega upisana *idžaza* već više od dva desetljeća bio njegov.

³⁰⁶ R 10, list 153a

³⁰⁷ J. J. Witkam, n. dj., str. 125. Treba ipak napomenuti da su *idžaze*, koje u idealnom slučaju svjedoče o osobnom odnosu profesora i učenika, dijelile sudbinu

Prepisivanje

U doba rukopisne knjige, umnažanjem tekstova nisu se bavili samo profesionalni pisari i kaligrafi. Među prepisivačima arabičkih rukopisa bilo je ljudi iz svih slojeva, od onih jedva pismenih, čiji radovi vrve ortografskim greškama, do obrazovane uleme i feudalaca.³⁰⁸ I Muhibbi se okušao u prepisivanju cjelovitih tekstova. Na to ga je mogla potaknuti želja da ima vlastiti primjerak nekog djela, a motiv mu je zacijelo bio i užitak pisanja, ona ljubav prema kaligrafiji kao visoko cijenjenoj islamskoj umjetnosti, o kojoj svjedoče krasopisom izvedene izreke i molitve u njegovim bilježnicama. Tako je sastavio jedan zbornik djela iz medicine i prava, prepisavši ga čitkim i lijepim duktusom prema svim pravilima pisarskoga zanata, s pregledno označenim poglavljima i važnim riječima istaknutim crvenom tintom. Završetak prvoga teksta u zborniku, osmanske ljekaruše *Mā ḥaḍar*, uobličio je u trokutasti kolofon, a bilješku u prepisivaču sročio na uvriježeni način:

*Napisao ubogi, potrebit milosti svojega svemoćnog Gospodara, Mustafa Muhibbi, sin Mustafe, sina Ibrahima, sina Jusufa, sina Huseina, pisar u Sarajevskome sudu, oprostio Allah njima i njihovim roditeljima i svim vjernicima i vjericama. Prvoga dana mjeseca džumadelahire godine 1238. [13. veljače 1823].*³⁰⁹

Na prvom zaštitnom listu istoga kodeksa Muhibbi je zabilježio arapske stihove kakve su pisari običavali unositi u svoje primjerke, stihove koji govore o čovjekovoj želji da sačini djelo koje će ga nadživjeti.

svih drugih vrsta diploma. S vremenom su ih kao kakve statusne simbole počeli naručivati i dijeliti preko posrednika; očevi su ih uzimali za svoju nedoraslu, pa i za nerođenu djecu. G. Vajda, n. dj.; J. Berkey, n. dj., str. 31-33. U slučaju Mustafe Muhibbija nema nikakva razloga za sumnju u valjanost njegove idžaze koju je stekao u zrelim godinama, kada je već bio vrlo dobro obrazovan.

³⁰⁸ Vidi: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, str. 234-270.

³⁰⁹ R 27, list 43b

بر کجی هم دفع اوله سیاه خودی عدد اودن براغری اوزر کله
 تختی براغری دخی صفاق بوجله سخی بدیغ اولند قد نضکتله کلاب
 ایران مثال خمیرا و لئوب بدنبه اوزرینه وضع ایده لر اندن
 صکتله کجی ایله کوزی اوزرینه باقو ایده لر غایت نافع اولوب
 اغری سخی و قانی کسر خردر فصل باش اغری سخی چون خردر
 مرصافی ن سخی ایدوب کلاب ایله یا خود سرکه ایله ازوب
 بعد التراسی باش سوره لر خردر فصل انجفوقه غایت
 نافعدر غایت ایله ککین سرکه ن بر جو ملک انجفوقه
 حصیه تین اول سرکه یا چون قیوب نیم ساعت مقداری حور
 بعدن سه تعالی دفع اوله یا خود بور ن طومران آدمه ن غایت
 نافعدر قان آقوب دکنه سه بویله ایده لر فصل صاریق ایون
 سوکوت اغاجنک یا براغن صباح بر رابکیشر قاشق انجوره لر
 بر قاشق کته ایده لر غایت خردر فصل سنجو ایون تورخ
 قیونعی بر مقدار رازیانه بر مقدار انیسون بر مقدار انجبه
 بو مجموعنی قینا هوب سبجاق سبجاق صوبین ایچره لر نافعدر
 تمت الکلام فی هذا المقام کتبه الفقیر المحتاج الی رحمة
 ربه القدير مصطفی حبی بن مصطفی بن ابراهیم
 بن یوسف بن حسین الکاتب بحکم مدینه
 سرای بورسه عفره لهام ولوالدی هام
 و جمیع المؤمنین و المؤمنات
 فی عمده شهر جمادی الاخری
 سنه ثمان و ثلثین
 و کاتبین والف

مطبخ
 باش اغری سخی
 انجفوقه دفع ایون
 صاریق ایون
 سنجو ایون

متن

Muhibbijev kolofon

Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 27, list 43b

*Nakon što umrem, moj će rukopis ostati u knjizi,
ali ruka će strunuti u zemlji.*

*Ah, kad bi bar onaj koji će čitati knjigu
izmolio za spas moje duše od muka.³¹⁰*

Čitanje i pisanje

Pregled naslova djela iz Muhibbijeve knjižnice pokazuje da je u njoj najveći udio šerijatskopравnih tekstova i tekstova iz fikhu bliskih disciplina: kuranske egzegeze, *tefsira*, i znanosti *hadisa*, predaje vjerovjesnika Muhameda. To je na prvi pogled i razumljivo zna li se da je privatna knjižnica plod osobna odabira; Muhibbijeve zrcali intelektualna i profesionalna zanimanja svojega vlasnika koji je radni vijek proveo na položajima kadije i sudskoga pisara. Usporedba njegove knjižnice s onom šejha Abdurrahmana Sirrija, sufijskoga pjesnika i pročelnika nakšibendijske tekije, pokazuje očekivanu razliku: u Sirrijevoj je najviše rukopisa djela islamskoga misticizma.³¹¹

Ipak, Muhibbijeve upućenost na teološke i pravne tekstove u svakodnevnome poslu nije i jedini razlog njihova tako velikog udjela u knjižnome fondu. Zbog već spomenutog središnjeg položaja šerijatskoga prava u muslimanskome društvu i u životu pojedinca, njegova važnost daleko nadilazi profesionalno zanimanje jednoga kadije; ono prožima ukupni duhovni i praktični život vjernika muslimana. Sadržaj bilo kojeg fikhskog priručnika zorno pokazuje svu obuhvatnost islamskoga prava koje uređuje odnose između Boga i čovjeka, odnos čovjeka prema samome sebi te odnose među ljudima.³¹² Ne mogu se stoga oštro odvojiti djela što ih je Muhibbi nabavljao, čitao i citirao

³¹⁰ R 27, list Ia

³¹¹ Veći dio Sirrijeve knjižnice uništen je u Drugome svjetskom ratu, a o tome koje je rukopise sadržavala doznaje se iz popisa šejhove ostavštine sačuvanoga u sidžilu. Vidi: Z. Fajić, "Biblioteka Šejha 'Abdurrahmana Sirrije sa Oglavka".

³¹² Kao ilustracija može poslužiti uobičajeni sadržaj većine osnovnih fikhskih priručnika. Oni počinju propisima o islamskome obredu (*Tahāra* (obredna čistoća), *Šalāt* (obredna molitva), *Zakāt* (vjerski porez), *Šawm* (post), *Hağğ* (hodočašće) i dr.); slijede propisi o braku, skrbništvu, prisegama, kaznama, kupoprodaji i slično, te naposljetku pitanja oporučivanja i diobe nasljedstva.

kao kadija koji usavršava poznavanje vjerskopравnih propisa, od onih koja je čitao kao vjernik zainteresiran za pojedinosti islamskoga nauka i obreda.³¹³ O središnjem mjestu teologije i vjerskoga prava u intelektualnom životu bosanskih muslimana osmanskoga doba govori i podatak da većina prozних djela bosanskih autora pripada upravo tim disciplinama,³¹⁴ te činjenica da su se u Bosni šerijatskopравni tekstovi prepisivali više od svih drugih.³¹⁵

Ostali rukopisi Muhibbijeve knjižnice sadržavaju djela iz raznih područja arapsko-islamskih znanosti i književnosti. Taj svestrano obrazovani kadija, pjesnik i mistik prikupljao je uređene pjesničke zbirke (divane) i antologije stihova osmanskih, među njima i bosanskih pjesnika, djela iz arapske gramatike, stilistike i metrike, logike i filozofije. Primjerci matematičkih, geografskih, astronomskih i medicinskih djela potvrđuju da ga je zanimalo i prirodoslovlje. U mnogima od tih disciplina i sâm se okušao, o čemu govore raznovrsni upisi u bilježnicama i na marginama rukopisa.

Iz Muhibbijeve rukopisa – onih koje je čitao i onih koje je sam ispisivao – doznajemo o načinima i dosezima intelektualnog djelovanja jednog naobraženog pripadnika uleme u osmanskoj Bosni. Ne treba pritom u njegovim zapisima očekivati naročitu originalnost jer u 19. stoljeću bilo je malo izvornih i istinski novih prinosa i u samome kulturnom središtu Carstva, Istanbulu. Duhovni život Mustafe Muhibbija bio je u svim svojim vidovima omeđen krutim okvirima tradicije koja je tada bila na izmaku. U rukopisima njegove knjižnice ta

³¹³ Dobar je primjer jedan priručnik o obredu hadža, *Mufid al-qāsidin bayt rabb al-‘alamin*, u kojemu je Muhibbi na prvome listu, uz svoj ekslibris i otisak pečata, zabilježio: “Deveto poglavlje je o tome što čini onaj koji otprema bedela, a što onaj koji ide kao bedel”. R 90, list 1a. (Bedel je osoba koja obavlja hodočašće za drugoga.) U istom je rukopisu zapisao i molitve koje treba izgovoriti onaj tko polazi na hadž u tuđe ime: “Bože moj, želim hodočastiti za Ajšu, kćer Abdullahovu, pa joj podari uspjeh u tome i prihvati takav hadž od nje...”. R 90, list 1a. Ne može se dakako znati je li Muhibbi izdvajao šerijatske odredbe o bedelu zato što je on sâm išao u Meku kao zamjenik, ili zato što je netko hodočastio za njega; možda ih je označio i prepisao stoga što su mu se kao znalcu fikhskih propisa obratili s upitom o tome kako postupiti.

³¹⁴ Prema: A. Ljubović, “Uvod” u: *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, str. 18.

³¹⁵ Prema: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, str. 177.

se tradicija prepoznaje i u već rečenim pokazateljima odnosa vlasnika prema kodeksu i u sadržaju i načinima strukturiranja tekstova. Uvriježene uvodne formulacije, postupak unošenja naslova i imena autora, upisivanje komentara linearno, nastavljanjem na osnovni tekst, i interlinearno, između redaka komentiranoga teksta, ili pak pisanje glosa i komentara kao gotovo samostalnih djela na marginama glavnoga teksta, te grafičko i tekstualno uobličjenje kolofona – sva su se ta obilježja stoljećima prenosila diljem islamskoga svijeta bez većih izmjena, i sve ih nalazimo u Muhibbijevoj lektiri i u pokušajima da se okuša kao prepisivač i kao pisac.

Opaska o stagnaciji islamske pravne znanosti, dana u poglavlju o Muhibbijevoj kadijskoj službi, primjenjiva je i na druga područja onodobnoga intelektualnog života. Osmanska kultura Muhibbijeva vremena usporediva je po svojoj zatvorenosti s kulturom europskoga srednjovjekovlja; intelektualna djelatnost svodila se na obraćanje prošlosti i upućenost – kroz komentare i citate – na djela ranijih autoriteta.³¹⁶ Onako kako se u Europi srednjega vijeka izvornim tekstovima više nije utjecalo izravno, nego posredstvom prethodnih komentara, a rasprava se odvijala isključivo preko već postojećih rasprava, dok naposljetku to gomilanje nije zapriječilo bilo kakav intelektualni pomak,³¹⁷ i osmanskom je kulturom, napose onom poznoga razdoblja, vladao duh tradicionalizma, oponašanja i sistematiziranja. Polemički i disonantni tonovi bili su rijetkost, a autori komentara i preradbi uglavnom su težili pokazati vlastito razumijevanje osnovnoga teksta i poznavanje drugih tekstova iz iste discipline.³¹⁸ Priručnici namijenjeni polaznicima medresa, u kojima se znanje stjecalo pretežito učenjem naizust, bili su posebno sažeti. Krajnji ishod takva sažimanja bili su do nerazumljivosti “zgnusnuti” tekstovi od kojih se moralo krenuti suprotnim smjerom, k proširenju i pojašnjavanju kompendija novim komentarima.³¹⁹ Znatan dio Muhibbijeve lektire činila su upravo djela kojima je u naslovu prva riječ *šarḥ* (komentar), *ḥāšiya* (glosa) ili *muḥtaṣar* (kompendij).

³¹⁶ S. Grozdanić, “Jezikoslovlje, historiografija i lijepa književnost” u: A. Ljubović i S. Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, str. 114.

³¹⁷ P. Chaunu, *Vrijeme reformi*, str. 13.

³¹⁸ E. Duraković, “Arapaska stilistika kao zasvođena znanost”, str. 17-21.

³¹⁹ Isto, str. 22-23.

Takav odnos prema kanonu svojstven je zrelim i starim kulturama sa strogom hijerarhijom vrijednosti, takozvanim vertikalnim kulturama, u kojima se tradicija shvaća kao “dragocjena riznica (thesaurus) iz koje samo treba uzimati vrijedne antologijske odlomke, s poštovanjem ih preuzimati i citatno oponašati u vlastitomu tekstu”.³²⁰ U arapsko-islamskoj kulturi tekst najvišeg autoriteta je Kur’an, Božja riječ nesravnjiva s bilo kojim čovjekovim djelom, tekst koji se ne može i ne smije oponašati, ali se može citatno preuzimati. Ne samo u teološkim i vjerskopравnim djelima, nego i u ukupnoj literaturi islamskoga svijeta, Kur’an i uz njega Vjerovjesnikovi hadisi paradigmatički su tekstovi. Ta se literatura “hrani religijskom misli, tako da u svakom trenutku nailazimo na filigran kuranskoga teksta ili Prorokove riječi u tekstovima koji naizgled nemaju vjersko značenje i koji nisu napisani u tom duhu. Postoji ‘jezik’ koji se svagdje pojavljuje, u Iranu, Afganistanu, Pakistanu, odnosno u svim zemljama koje je obilježio islam”.³²¹ Kur’an je onakav prototekst kakav je za europsko srednjovjekovlje bila Biblija: “apsolutna citatna riznica za sva pitanja života i smrti”.³²² Navesti naslove djela čije je primjerke Muhibbi imao u svojoj knjižnici, a u kojima se očituje ta *paradigmatska konstanta*³²³ Kur’ana, značilo bi pobrojiti većinu njegova knjižnog fonda.

Utoliko prije začuđuje to što danas među Muhibbijevim rukopisima nema ni jednog primjerka *mushafa*, cjelovitog teksta Kur’ana. Sačuvan je samo *Anām*, zbornik odabranih sura koji je služio i kao molitvenik. Budući vjernik, usto i ljubitelj krasopisa i lijepo opremljene knjige, Muhibbi je zacijelo imao neki kaligrafski izrađen primjerak Kur’ana koji je u njegovu domu bio pohranjen na posebnom, povišenom mjestu kakvo u muslimanskim kućama tradicionalno pripada Svetoj knjizi. Moguće je da je taj rukopis pri diobi ostavštine pripao njegovu mlađem sinu Šakiru; zna se da je Šakir naslijeđenu polovicu očeve knjižnice prodao bratu Jusufu, no posve je očekivano da je *mushaf* zadržao za sebe.

³²⁰ D. Oraić Tolić, *Teorija citatnosti*, str. 41.

³²¹ E. de Vitray-Meyerovitch, “*Poetika*” *islama*, str. 195.

³²² D. Oraić Tolić, n. dj., str. 58.

³²³ E. Karić, *Hermeneutika Kur’ana*, str. 27.

Marginalije i medžmue

Pisanje se u Muhibbija, kao i u većine obrazovanih bosanskih muslimana njegova doba, svodilo na popunjavanje privatnih bilježnica i upisivanje marginalija uz tekstove što ih je čitao. Bila je to pretežito skupljačka i prepisivačka, reproduktivna djelatnost, kroz čije se tragove Muhibbija upoznaje kao svestranog i radoznalog čitatelja, a znatno manje kao pisca. Njegove su bilješke na marginama rijetko kad osobne opaske. Ono što je već rečeno o marginalijama u rukopisima fikshskih djela vrijedi i za upise uz tekstove iz ostalih disciplina: većinom su to citati koji dopunjuju ili pojašnjavaju osnovni tekst. Oni pokazuju da su djela koja je Muhibbi čitao s posebnom pomnjom, koja su ga poticala na komentiranje i glosiranje, većinom bila s područja šerijatskoga prava, medicine i astronomije. Osim tog uvida, iz marginalnih se bilježaka zbog njihove šturosti i međusobne nepovezanosti malo doznaje o njegovu intelektualnom životu. Takvi slabi izvori postaju govornijima tek promatraju li se zajedno s drugim sadržajima rukopisa s kojima se dopunjavaju.

Najbrojniji i najraznovrsniji Muhibbijevi zapisi nalaze se među koricama njegovih osobnih bilježnica, medžmua, ponajprije onih koje nazivamo svaštarama. Medžmue-svaštare svojevrstne su privatne zbirke citata, pabiraka i vlasnikovih autorskih zapisa, umnogomu nalik florilegijima europskoga srednjovjekovlja. Može se reći da pripadaju i najšire pojmljenoj dnevničkoj literaturi koja obuhvaća i trgovačke knjige računa, radne bilježnice arhitekata ili obrtnika, brodske dnevnike te obične bilježnice.³²⁴ Razlika između nesustavnih upisa koji tvore njihov sadržaj, i pravoga dnevnika kako ga određuje Jürgensen, leži u tome što dnevničkome samoprikazivanju bitno pripada refleksija, fikcionalno oblikovanje "ja".³²⁵ U medžmui gotovo i nema zapisivačeva govora o sebi; nema ni dojma o zaokruženosti nečijeg života, o cjelovitom i dohvatljivom identitetu kakav nam, primjerice, svojim retoričkim sredstvima pružaju autobiografije.³²⁶ Predodžba o osobi

³²⁴ O dnevničkoj literaturi vidi primjerice: M. Jürgensen, "Dnevnik: Uvod"; o nemogućnosti precizna razgraničenja autobiografskog i neautobiografskog, memoara i kronika, dnevnika i pisama: M. Velčić, *Otisak priče*, str. 31-32.

³²⁵ M. Jürgensen, n. dj., str. 233.

³²⁶ Prema: M. Velčić, n. dj., str. 28.

koja se može steći iz takvih bilježnica konstrukcija je istraživača koji njihovim sadržajima postavlja pitanja o onome tko ih je zapisivao. Sadržaj gledana u cijelosti, međimue će govoriti o intelektualnim sklonostima sastavljača; popunjavana tijekom čitanja, upućivat će na njegovu lekturu; pjesme i drugi tekstovi što ih je sam sročio pokazat će na koji se način okušao kao pisac, a citatne oznake ocrtat će putove prijenosa znanja u krugovima kojima je pripadao. Ako se vlasnik međimue u njoj i potpisao, te ako je usto ponešto zabilježio o događajima iz osobnoga i obiteljskog života, takav se rukopis nadaje i kao izvor za njegovu, makar i nepotpunu, biografiju.

Uza svu neponovljivost i jedinstvenost svake međimue, može se reći da je udio osobnoga pisma u većini njih razmjerno malen. Usporedba Muhibbijevih bilježnica s onima drugih bosanskih muslimana osmanskoga doba pokazuje da su neki zapisi, poput molitava, hadisa, savjeta za liječenje ili godina ustoličenja sultana, gotovo neizostavan sadržaj većine takvih rukopisa.³²⁷ Međimue je bila uvriježeni okvir u kojemu se izražavala sklonost pisanju, a prilično uvriježen bio je i odabir unosaka. Reklo bi se da su Muhibbi i njegovi suvremenici arhitektoniku i sadržaje međimue usvajali onako kao što je on, radeći u sudnici, učio službenu stilistiku ili usavršavao formulacije i kaligrafsku izvedbu ekslibrisa i sentencija: uglédanjem i prepisivanjem.

Većina međimue-svaštara ostavlja dojam nepreglednosti i nesustavnosti. U njih se često upisivalo bez reda, na brzu ruku, vodoravno, okomito ili ukoso. Neki su zapisi jedva čitljivi, drugi su kaligrafski uobličeni. Mnoge započete cjeline, u Muhibbija primjerice rječnik, ostale su nedovršene. Na istoj su stranici katkad tematski posve različiti tekstovi, a šarolikosti pridonosi i to što se jedni uz druge znaju naći zapisi na arapskom, turskom i perzijskom, katkad i na bosanskom jeziku.

³²⁷ O tome što su sve sadržavale takve bilježnice može se saznati iz brojnih objavljenih radova o međimueama nastalima u Bosni i Hercegovini osmanskoga doba. Neki autori daju samo regista sadržaja odabranih međimuea, drugi se zadržavaju na jednome od tekstova bilježnice. Vidi npr. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, sv. I, str. 107-112; isti, "Međimuea Abdulkerima, tešanjskog kadije iz XIX stoljeća"; R. Hajdarović, "Dvije međimue iz prve polovine XIX stoljeća"; isti, "Rukopisne međimue"; isti, "Međimuea Mula Mustafe Firakije"; S. Trako, "Međimuea pjesnika Šakira"; L. Gazić i S. Trako, "Međimuea sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejlije Guranije".

Bilježnica koju je Muhibbi počeo ispisivati dvadesetih godina 19. stoljeća pokazuje svu raznovrsnost sadržaja takve vrste rukopisa.³²⁸ U njoj su nekrolozi, ljetopisne bilješke, recepti i savjeti za liječenje i zaštitu, pjesme, među njima i njegove, izreke, popisi dugova, kriptografske probe (tajno pismo), prijepis velikog dijela neke osmanske biljaruše, tekstovi fermana, bujruhdija i drugih isprava, molitve, fetve, te kratki izvodi iz vjerskopравnih i teoloških djela. Već i letimičan pregled sadržaja pokazuje prevagu citata nad autorskim pismom. Djela s različitih područja znanosti i književnosti, stvarana kroz dvanaest stoljeća islamske povijesti, tvorila su riznicu iz koje je Muhibbi zahvaćao ispisujući svoje medžmue. Mnoge od tih citata zacijelo je znao napamet jer je zalihu upamćenih tekstova i razrađene mnemotehničke vještine ponio još iz medrese u kojoj se znanje tradicionalno usvajalo učenjem naizust. U kulturi kojoj je pripadao, ljudi su naobraženost pokazivali i umješnim impregniranjem svojega govora kuranskim ajetima, Poslanikovim hadisima, poslovicama i stihovima. Zapisivanje odabranih izvoda iz lektire uvećavalo je tu raspoloživu zalihu citata i bilo potpora pamćenju.

Citatnost kao prevladajuće obilježje Muhibbijevih medžmua ne očituje se samo u prisutnosti cjelovitih tuđih tekstova – sadržaja isprava, pjesama ili molitava, nego i u načinu na koji su sročeni neki njegovi autorski zapisi. Primjerice, bilježeći smrt bližnjih on poseže za uvriježenim formulacijama nekrologa, za eufemizmima poput “preseliti u Kuću vječnosti”, “preseliti iz Prolaznoga svijeta u Kuću zadovoljstva”, te prigodnim kuranskim stavicima: “Vrati se, dušo smirena, svomemu gospodaru” ili “Od Allaha smo i Njemu se vraćamo”. Takvi nam uobičajeni zapisi ne govore ništa o tome što je proživljavao gledajući kako mu u svega nekoliko mjeseci 1814. godine umiru žena, sin, kći i sestra. Bestrasni izričaj nekrologa i odsutnost bilo kakvog osobnijeg izraza tuge može se promatrati i u svjetlu odnosa vjernika muslimana prema smrti; za njega je to ona “pripitomljena smrt” (Ariès) s kojom se suživio i za čiji je dolazak u svakom trenutku pripravan. Religija ga je opskrbila načinima ovladavanja strahom i prihvaćanja iskustva smrti, a tradicija mu dala gotove obrasce kojima će to iskustvo izraziti.³²⁹

³²⁸ R 91

³²⁹ Nekrolozi u medžmuama malokad sadrže išta više od pokojnikova imena i datuma smrti, te uvriježenih izreka. U osmanskoj se dnevničkoj literaturi jedan izniman

Umiranja bližnjih nisu jedine prigode u kojima se očituje štuost Muhibbijeva govora o sebi; rijetki su upisi koji kazuju nešto o intimnom ili obiteljskom životu. Nema ni samoprikazivanja, izuzmu li se one izreke i epigrami što ih domeće potpisima. U njegovim se međžmuama ni na koji način ne odvaja govor o javnom od govora o privatnom svijetu; jedni uz druge stoje upisi o sinovljevoj smrti, o smrti sluškinje, o dolasku novoga vezira i borbama nadomak Sarajeva.³³⁰ To prožimanje javnog i privatnog obilježje je i nekih drugih djela osmanskoga doba koja mnogo više od Muhibbijevih međžmuana likuju pravome dnevniku.³³¹

Iako se u literaturi nailazi na tvrdnje da su vlasnici međžmuana pisali “za svoju dušu”, nema dvojbe da je u samome činu pisanja bila prisutna misao o nekome tko će bilježnicu držati u rukama jednom kad zapisivača ne bude, a možda još i za njegova života. Svatko tko je imao međžmuu znao je da bi jednoga dana mogla biti prodana na dražbi njegove ostavštine, skupa s ostalom imovinom. Tako je i Muhibbi neke osobne bilježnice kupio na dražbama ostavština i nastavio ih popunjavati.³³² Ako i ne bi dospjela u nepoznate ruke, međžmuana bi pripala pokojnikovim nasljednicima. Na stranicama Muhibbijeve bilježnice tako se našlo nekoliko zapisa njegova sina Jusufa i unuka Mustafe Hilmija.³³³

primjer emotivnog govora o umiranju bližnjega može naći u dnevniku istanbulskog derviša Seyyida Hasana iz 17. stoljeća. Pišući o smrti svoje žene, Seyyid Hasan pripovijeda o tome kako je čitavu noć probdio uz pokojnicu i kako ga je sutradan, dok su odnosili njezino tijelo, obuzela neizreciva tuga. Prema: C. Kafadar, “Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth-Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature”, str. 144. I sarajevski ljetopisac Bašeskija osjećajno govori o smrti svoje kćeri: “Moja mala curica ležala je nekoliko dana od bolesti ospica. Mnogo sam se brinuo što će s njom biti, pa sam jedne noći u snu vidio kako je vuk šćepao glavu moga djeteta i dijete ubrzo umre.” *Ljetopis*, str. 407.

³³⁰ R 91, list 1a

³³¹ Jedan od rijetkih danas poznatih dnevnika osmanskoga doba, onaj Mustafe Telhisija, “pun je javnih zbivanja poput neprijateljstava s Rusijom, smrti ili važnih imenovanja uglednika, aktivnosti sultana, a prilično redovito i prinčeva”. C. Kafadar, n. dj., str. 129.

³³² R 61, R 71 i R 118

³³³ R 91

Ima u međmuama i implicitnih i eksplicitnih pokazatelja da su sastavljači imali na umu buduće čitatelje. U bilježnici što ju je Muhibbi kupio već napola popunjenu, bivši je vlasnik 1217. (1802/3.) godine zapis o gladi u Bosanskom ejaletu završio riječima “Neka se ne zaboravi”, očito upućenima nekome tko bi to mogao čitati u budućnosti.³³⁴ Bašeskijin *Ljetopis* jedinstven je primjer međmuae koja je i izrijekom bila namijenjena čitanju. To je također bilježnica raznorodna sadržaja, iako neuobičajeno pregledna, s tematski grupiranim upisima.³³⁵ Manirom samosvjesna pripovjedača, kakva se u međmuama rijetko viđa, ljetopisac ovim riječima iskazuje nakanu pisanja za druge: “Sada ću ukratko opisati učene ljude, ulemu našeg šehera u ovom vremenu, da bi se oni koji budu gledali ovu zbirku nakon mene malo zabavili i ovim okoristili”.³³⁶

Iako se u rukopisima nađe savjeta što opominju na oprez, poput onoga koji zapisuje Muhibbijev suvremenik Mula Mustafa Firaki: “Ne daj međmuu ni obrazovanima ni nezalicama”,³³⁷ poznato je da su se bilježnice posuđivale poznanicima. To pokazuju i ranije navedene citatne oznake kojima Muhibbi upućuje na to da je neke tekstove prepisao iz tuđih bilježnica. Vlasnici su međmuae znali nositi kamo god pošli, na sijela ili u kavanu, kako bi zabilježili nešto što ondje čuju, kakvu izreku, pjesmu ili savjet. Prijepisi fermana, bujruhdija i drugih isprava što ih nalazimo u Muhibbijevim međmuama potvrđuju da je neku od njih redovito imao uza se u sudnici.

Zna li se da su međmuae napuštale prostore koje nazivamo privatnima, prostore zaštićenosti, opuštenosti i oslobođenosti od stega koje vladaju u javnoj domeni,³³⁸ ne treba ni očekivati da će se u njima naći skrovite i intimne pojedinosti iz zapisivačeva života. Mehanizmi cenzure i samokontrole prisutni u javnom životu morali su djelovati i u trenucima pisanja. Teško je zamisliti da bi netko povjerio kakvu tajnu rukopisu koji lako može dospjeti u tuđe ruke, i stoga nije očekivano da

³³⁴ R 61, list 66a

³³⁵ K. Filan, “O opisima likova u Ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije”, str. 170.

³³⁶ Bašeskija, *Ljetopis*, str. 184. Na rečenice koje otkrivaju Bašeskijinu nakanu pisanja za druge upućuje i K. Filan, n. dj., str. 171. i 177.

³³⁷ Prema: R. Hajdarović, “Međmua Mula Mustafe Firakije”, str. 307-308.

³³⁸ Tako područje privatnoga određuje G. Duby, “Foreword to A History of Private Life”, str. viii.

će međmua pokazati naličje javne osobe. Reklo bi se također da je uz oprez što ga nameće pomisao na ljudski sud bio prisutan i strah od Božjega, na koji opominju arapski stihovi iz Muhibbijeve bilježnice:

*Svaki će pisac na Sudnji dan čitati
što je svojom rukom napisao,
zato piši samo ono
što bi na dan Suda rado vidio.*³³⁹

Pjesništvo

U duhu onodobne osmanske kulture koja je visoko cijenila pjesničko umijeće, i Muhibbi je o svom svijetu najviše govorio u stihovima. O tome da je sebe doživljavao pjesnikom svjedoči i to što u potpisima uvijek navodi i *mahlas*, ime od pera. U Osmanskom je Carstvu među mladićima koji su se okušali u književnosti bilo uobičajeno odabrati umjetničko ime oko petnaeste godine života, na pragu punoljetstva; taj je čin imao gotovo obredno značenje prijelaza iz dječaka u odraslu dob.³⁴⁰ Mahlas je bio način da pisci koji tek stasavaju postanu prepoznatljivi u književnim krugovima.

U Muhibbijevim se rukopisima ne mogu uvijek pouzdano odvojiti njegove od tuđih pjesma pa je autorstvo mnogih ostalo pod upitnikom. Bilo bi logično pretpostaviti da je on autor svih pjesama zapisanih njegovom rukom, u kojima posljednji dvostih sadržava mahlas Muhibbi. Mogle bi im se pridodati i one iznad kojih piše “od ubogog zapisivača”, a još pouzdanije stoji li izraz “od zapisivača Muhibbija”. Uz nužan mu se oprez mogu pripisati i pjesme koje su, sudeći po prekrizanim ili naknadno umetnutim riječima, njegovi nedoradeni koncepti.

³³⁹ R 91, list 3a

³⁴⁰ Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, str. 24. Ponekad bi dječaku dali mahlas odmah po rođenju, pa je tako, primjerice, osmanskome pjesniku Vehbiju (18/19. st.) otac nadjenuo mahlas u čast svojega bivšeg nadređenog, alepskoga kadije. Prema: J. Schmidt, “Sünbülzâde Vehbî's *Şevk-engîz*, an Ottoman Pornographic Poem”, str. 11.

Sámo pjesničko ime, međutim, može zavarati i potaknuti na ishitreno zaključivanje o autorstvu. Povijest osmanske divanske književnosti poznaje više stvaralaca koji su nosili mahlas Muhibbi; jedan od njih bio je i sultan Sulejman Veličanstveni. Nekolicina pjesnika koji su se služili tim mahlasom živjela je na prostoru Bosanskoga ejaleta upravo u vrijeme kadije Muhibbija. Neki su imali i isto osobno ime, Mustafa. Poteškoće pri atribuiranju stihova prouzročuje i to što u arapskome pismu nema velikih i malih slova, te se ne može pouzdano znati je li riječ upotrijebljena kao opća imenica, pridjev ili vlastito ime. Muhibbi tako može biti pseudonim, ali u pjesmama se nalazi i u značenjima derviš, mistik, privrženik i zaljubljeni.³⁴¹

³⁴¹ Jedan primjer iz Muhibbijeva rukopisa dobro pokazuje koliko je uza sav oprez lako pogriješiti pri utvrđivanju autorstva. To je pjesma o turskom osvojenju Loznice, koju je on zapisao u svojoj bilježnici (R 6, list 156a). U posljednjem je dvostihu mahlas Muhibbi prema kojemu bi se olako moglo zaključiti da je autor stihova sâm zapisivač. Međutim, M. E. Kadić pripisuje ih suvremeniku i imenjaku sarajevskoga kadije Muhibbija, zborničkome muftiji Mustafi Muhibbiju. Kadić je tu pjesmu zapisao na margini svojega prijepisa Muvekkitova djela *Tarih-i diyâr-i Bosna*, a objavljena je u: Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 810., te u: L. Hadžiosmanović i S. Trako, *Tragom poezije bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, str. 52-53. Možda ipak ne treba posve odbaciti mogućnost da ju je on pogrešno pripisao zborničkome muftiji Muhibbiju, koji mu je kao pjesnik možda bio poznatiji od Sarajlije Muhibbija.

Ima i drugih primjera koji pokazuju kako podudaranje imena i mahlasa može zavarati. U rukopisu br. 573 Orijentalne zbirke Arhiva HAZU (OZHA) u Zagrebu, uz prijepis al-Muṭarrizijeva komentara Ḥarīrijeva djela *al-Maqāmāt* nalazimo marginalije nekog Muhibbija; u rukopisu 597 iste zbirke zapisani su stihovi nekog Muhibbija u pohvalu djelu *Šar‘at al-islām*, a i u rukopisima 611 i 690 ima stihova čiji se autor potpisuje kao Muhibbi. Da se kojim slučajem neki od tih kodeksa našao u knjižnici Mustafe Muhibbija iz Sarajeva, upisi uz koje stoji “zabilježio Muhibbi”, “napisao ubogi Muhibbi” bez velike bi se dvojbe pripisali samome vlasniku. Posebno bi mogao zavarati rukopis 690, prijepis djela *Nawādir al-uṣūl*, u kojemu neki Muhibbi na zadnjem listu (228b) uz svoja tri dvostiha domeće da je djelo proučavao “u danima dokolice, u vrijeme sukoba i sudara vojski kao morskih valova, između nevjernika Smedereva i bosanskih vojnika”. Vidi: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. II, str. 307. Uz veliku sličnost duktusa, na pomisao da je to upravo zapis kadije Muhibbija navodila bi i činjenica da je on autor pjesme naslovljene *Tarih razgraničenja sa Smederevskim sandžakom, što ga je silom izborio podli Miloš, tobožnji knez srpskoga naroda*. R 27, list 110b. Zahvaljujem M. Ždraloviću koji mi je skrenuo pažnju na te rukopise OZHA.

Pjesničko je stvaranje još jedan vid Muhibbijeva duhovnog života koji oprimjeruje već rečenu krutost postklasične tradicije. On je naime većinom pisao u maniri visoke, divanske osmanske poezije, koju su u Bosni stvarali poglavito pripadnici uleme obrazovani na visokim medresama Carstva, gdje su se upoznali s djelima perzijskih klasika i vrhunskih osmanskih pjesnika.³⁴² U svojem je postklasičnom razdoblju divanska poezija i u najizvrsnijih stvaralaca bila imitativna, a kreativnost se svodila na odabir i raspoređivanje ustaljenih pjesničkih slika.³⁴³

Muhibbi se okušao u raznim pjesničkim vrstama; pisao je prigodne kaside povodom nekih suvremenih događaja, ispovjedne pjesme (*hasb-i hāl*), kaside s kronostihovima (*tarihe*), gazele i epigrame. Većina mu je pjesama na osmanskom turskom jeziku; na arapskom je napisao samo jednu mističko-ljubavnu pjesmu, na perzijskome tek pokoji epigram. U duhu divanske poezije, u kojoj se cijenilo pjesnikovo ugledanje na slavne prethodnike i izravno citatno preuzimanje njihovih stihova, napisao je i jedan *terbī'* na Nerkesijevu gazelu,³⁴⁴ tako što je na svaki Nerkesijev dvostih, *bejt*, dodao po jedan vlastiti, gradeći strofe od po dva dvostiha, četverce. Pisao je i mističke pjesme koje se zbog naglašene metaforičnosti može dvojako tumačiti: kao izraze ljubavi prema Bogu i kao izraze svjetovne ljubavi.

Po umjetničkoj sv vrijednosti Muhibbijeve pjesme nejednaka doseg. Ima gazela i kasida u kojima se strogo pridržavao versifikacijskih pravila, druge su tek nabačaji kakve se može i očekivati u rukopisima koji nisu uređene pjesničke zbirke, nego svaštare čije stranice "trpe sve". Izvori ne govore o tome je li Muhibbi među suvremenicima bio na glasu kao pjesnik. Može se pretpostaviti da je svoje stihove čitao na sijelima i skupovima, kako je to bilo uobičajeno, te da su ih njegovi poznanici prepisivali. Takvom zaključku ide u prilog i to što pjesmu koju je sastavio povodom smrti svojega susjeda Sulejmana Uzunića nekoliko desetljeća kasnije nalazimo u rukopisu M. E. Kadića.³⁴⁵

³⁴² O temama i motivima divanskoga pjesništva, te o društvenim krugovima u kojima se stvaralo vidi: F. Nametak, *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća*.

³⁴³ V. Boškov, "Pogled na srednjevjekovnu tursku književnost", str. 536-537.

³⁴⁴ R 118, list 53a. Muhamed Nerkesi je sarajevski pjesnik s kraja 16. i poč. 17. st. O *terbī'u* kao pjesničkoj vrsti vidi: F. Nametak, n. dj., str. 26.

³⁴⁵ Vidi bilj. 388.

U ovoj se studiji Muhibbijevim pjesmama pristupa ponajprije kao izvorima za poznavanje kulture u kojoj su nastale i životnog svijeta njihova autora. Kulturološko čitanje znači da će se nekim umjetnički manje vrijednim pjesmama, kao i onima koje su sačuvane u nedorađenu obliku, zbog njihove dokumentarne vrijednosti posvetiti veća pozornost negoli drugim, možda i uspelijim ostvarenjima. Pjesme pripadaju onim vrelima koja Le Goff naziva “povlašćenim svjedočanstvima” povijesti imaginarnog.³⁴⁶ Među izvorima za istraživanje svijeta Mustafe Muhibbija one doista zauzimaju povlašćeno mjesto jer, iako sastavljene prema uzusima divanske poezije, izraza ograničena raspoloživom zalihom pjesničkih slika, rječitije od većine drugih zapisa govore o njegovu iskustvu svijeta. Te su pjesme vrijedni izvori i stoga što se u njima katkad sačuvao jedini spomen na neke osobe i događaje, onako kao što je tužbalica koju je Muhibbi sastavio povodom smrti sina Ahmeda jedini zapis o Ahmedu u njegovim rukopisima.

³⁴⁶ J. Le Goff, *Srednjovjekovni imaginarij*, str. 9.

Muhibbijeve zapisi, Muhibbijev svijet

Bosna: nemiri, borbe i porazi

O zbivanjima u Bosni i Hercegovini svojega vremena Muhibbi je ponešto zapisao u bilježnicama i na praznim stranicama drugih rukopisa. Iako ima naznaka da je nekrologe i zapise o bitkama, smaknućima, pobunama te imenovanjima namjesnika kanio unositi sustavno, jer ih na prvome listu njegove svaštare nalazimo uredno poredanima u tri stupca,³⁴⁷ drugdje su to većinom razbacani upisi, zabilježeni ondje gdje se našlo mjesta. Ni naknadno poredani vremenskim slijedom oni ne tvore značajan korpus izvora o onodobnim zbivanjima u Bosni.³⁴⁸

Muhibbijeve zapisi znatno su šturiji od onih iz nešto starijega Bašeskijina *Ljetopisa*. Dok u Bašeskije nalazimo duže narativne cjeline, Muhibbijev je izraz gotovo posve lišen pripovjednosti, i to odsustvo narativiziranja čini njegove bilješke pravim ljetopisom kao najnižom vrstom povijesnog prikaza.³⁴⁹ Bašeskija na svoj način pokušava povezati uzroke i posljedice događaja i domeće vlastite, nerijetko vrlo oštroumne komentare; Muhibbi pak malokad izriječkom izražava odnos prema zbivanjima o kojima govori. Uspoređujući dvojicu ljetopisaca, možemo se zapitati ograničava li Muhibbija upravo položaj kadije, državnoga službenika, koji nameće jaču stegu i nalaže veći oprez negoli Bašeskijino slobodnije zanimanje javnog pisara.

Dobar je primjer Muhibbijev zapis o slomu Gradašćevićeva pokreta za autonomiju Bosne; nema u njemu nikakvih komentara, niti naznaka zapisivačeve svijesti o prijelomnoj važnosti toga događaja. Kao što to već biva pri čitanju ljetopisnih zapisa, iz kasnije se perspektive doima gotovo

³⁴⁷ R 91, list 1a

³⁴⁸ Muhibbijeve ljetopisne zapise i nekrolozi, prevedeni s osmanskog turskog i arapskog i kronološki poredani, dani su u Prilogu I.

³⁴⁹ H. White, "Vrijednost pripovijedanja u predstavljanju zbilje", str. 132.

začudnom ekonomičnost s kojom je zabilježen događaj toliko nabijen budućim implikacijama.³⁵⁰

Poraz Husein-kapetana i borba bosanskih vojnika nadomak Sarajeva s bosanskim namjesnikom Mahmudom Hamdi-pašom. Pašin ulazak u Sarajevo i raspoređivanje njegove vojske na Sarajevskom polju. U utorak, 5. muharema 1248. [4. 6. 1832.].³⁵¹

Jednako lapidarno Muhibbi je nekoliko godina ranije pisao i o počecima desetodnevnih sukoba sarajevskoga stanovništva s novim namjesnikom Abdurrahman-pašom, zvanim i Abdurrahim-paša, čiji su dolazak bosanski muslimani doživjeli kao kazneni pohod.

Čudna zbivanja u Sarajevu i borba s Abdurrahim-pašom. U petak, 6. zulhidže 1243. [19. 6. 1828.].³⁵²

Ni ovdje nema komentara niti stava prema spomenutom događaju, iako su vezirovi vojnici pucali na stanovnike Sarajeva čak i s minareta Careve džamije, u mahali u kojoj je Muhibbi živio.³⁵³ O zapisivačevu doživljaju ponešto govori jedino to što neka zbivanja naziva čudnima (*garīb*). Drugdje se o strahu od iznenadne nesreće može zaključivati po dometnutim molitvama i izrazima kojima se zapisivač utječe Božjem milosrđu. Bilješku o udaru groma u skladište streljiva u Sarajevu Muhibbi ovako završava:

Zbog beznađa strašne vijesti o tome da je grom pogodio barutanu, i uzvika smetenosti, ostali smo zatečeni. Bože moj, ne ubij nas svojim gnjevom i ne uništi nas svojom kaznom! Od Allaha smo i Njemu se vraćamo. Njegova je mudrost i Njemu se vraćate.³⁵⁴

U zapisu o pogubljenju Ahmeda Alemdara, Muhibbijev se stav odčitava iz načina na koji govori o osuđeniku. Ako je suditi prema službenim izvorima, bio je to razbojnik koji je pijan i ničim izazvan napadao ljude

³⁵⁰ Usp: H. White, isto, str. 137.

³⁵¹ R 91, list 1a

³⁵² R 91, list 1a

³⁵³ Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 899-901.

³⁵⁴ R 139, list 55a

na sarajevskim ulicama. U narodu je, međutim, bio vrlo omiljen; prema Muvekkitovim riječima, smatrali su ga junakom poput Rustem-i Zala,³⁵⁵ nepobjedivim i odvažnim.³⁵⁶ Upravo takvom stajalištu blisko je ono što ga izražava Muhibbi zapisujući: "Stanovnik Sarajeva, čiz-medžija Ahmed Alemdar,³⁵⁷ sin Huseina Alemdara, *naočit mladić na glasu po svojoj odvažnosti* (kurziv moj), zadavljen je u sarajevskoj tvrđavi u subotu noću, 26. muharema 1238. [13. 10. 1822.]"³⁵⁸

O suvremenim zbivanjima Muhibbi rječitije govori u stihovima. U nenaslovljenoj domoljubnoj pjesmi on gorljivo slavi Bosnu kao uporište vjere.³⁵⁹

*Uljem nevjerništva bosanska svjetiljka plamti,
što god se zbililo, ognjište vjere kutak je Bosne svaki.*

*Poput lavova junaci jurišaju s čistoga tla,
Bosanska je jazbina leglo lavova i zmajeva.*

*Leopardi, tigrovi i pantere u svakom su hrastu njezinu,
I vuk i nevjernik zađoše u svako bosansko brdo i planinu.*

*Njezino se tlo od iskona s krvlju gazija³⁶⁰ miješalo,
Iz osam rajskih vrtova Bosnu je svjetlo obasjalo.*

*To vrt vjere sada ruža iz ružičnjaka postaje,
Neka ostane svjež, Gospode, nek' ne uvene,
ovo bosansko ognjište.³⁶¹*

Budući da se u pjesmi ne spominju određeni događaji, niti ima datuma kada je napisana, ne može se pouzdano znati kojim ju je povodom sastavio. Vrijeme se približno može odrediti prema zapisima s iste stranice rukopisa, datiranim između 1828. i 1831. godine. U Bosni je tada otpor središnjoj vlasti bio na vrhuncu i vrlo je vjerovatno

³⁵⁵ Rustem-i Zal: legendarni perzijski junak

³⁵⁶ Muvekkit, n. dj., str. 844-45.

³⁵⁷ alemdar: barjaktar, zastavnik

³⁵⁸ R 103, list 41b

³⁵⁹ U toj pjesmi nema Muhibbijeva imena, ali ispravci i prekrizene riječi kakve ne nalazimo kada prepisuje tuđe stihove upućuju na zaključak da je njegov.

³⁶⁰ gazija < tur. *gazi* < ar. *gāzī*: osvajač, ratnik; borac za islamsku vjeru

³⁶¹ R 91, list 36a

da je upravo Gradašćevićev pokret nadahnuo Muhibbija da opjeva borbenost bosanskih ratnika. Tome u prilog ide i naglašena zavičajna, a ne osmanska dimenzija domoljublja. Usto, pjesnik borbu za domovinu prikazuje neodvojivom od borbe za islam, a Bosnu naziva ognjištem vjere. Ta tijesna povezanost domoljublja s vjerskim žarom također upućuje prema pokretu za bosansku samostalnost kao mogućem poticaju, jer njegovi su pristaše isticali vlastitu pravovjernost u opreci spram navodno neislamskoga značaja novoga osmanskog porretka, *nizama*.

Svega nekoliko godina kasnije nestat će iz Muhibbijevih stihova borbenosti koja daje osnovni ton ovoj kasidi, a pjesnikov polet prometnut će se u bespomoćno zdvajanje nad sudbinom zemlje. Godine 1247. (1833/34.) on sastavlja kasidu s tarihom, kronostihom, i zapisuje je u dvama rukopisima, pod različitim naslovima i s malim razlikama u tekstu. Sudeći prema naslovima, datumu i sadržaju, spjevao ju je povodom odluke Porte da Srbima u Smederevskome sandžaku ustupi bosanske teritorije. Ta je odluka objavljena carskim fermanom iz prve trećine šabana 1249. godine (14. - 23. 12. 1833.), za kojim je uslijedilo i službeno obilježavanje novih granica.³⁶² Bio je to za Bosnu nepovoljan rasplet krize poznate kao pitanje “šest nahija”, odnosno područja što ih je Osmansko Carstvo prema Jedrenskome mirovnom sporazumu iz 1829. trebalo predati Srbiji; dvije od tih nahija, Jadar i Rađevina, pripadale su Bosanskom ejaletu. Muhibbijeva pjesma govori o tome kako su takav ishod doživjeli Bošnjaci muslimani, koji su kao vojnici odlazili braniti Carstvo na dalekim perzijskim i ruskim ratištima, dok je Porta dijelove bosanskoga teritorija ustupala “nevjerskoj strani”. I sam naslov pokazuje da se pjesnik teško mirio s takvim stanjem; Miloša Obrenovića, kojega je Porta još 1815. priznala srpskim knezom, on naziva “tobožnjim knezom”.

³⁶² Muvekkit, isto, str. 953-957.

*Tarih razgraničenja sa srpskim nevjernicima na rijeci Drini*³⁶³
(*Tarih razgraničenja sa Smederevskim sandžakom što ga je silom izborio podli Miloš, tobožnji knez srpskoga naroda*)³⁶⁴

*Kako da oči ne budu pune suza od plača stalnoga,
kako da se srca ne ispune čemerom od boli i jada.*

*Avaj, nema više onih u kojima vjerski zanos plamti,
sada valja život dati, žalovanje zavrijediti.*

*Uništena je osmanska čast, razmetnuta na očigled i iščezla,
toliko zemalja, toliko polja i sela, a sva su nevjerniku otišla.*

*Časom otrova napojio nas je peharnik vremena,
neka se Mehdi pojavi i na tu ranu privije melema.*

*Srpski knez Miloš vremenu čovječanstva svršetak će donijeti,
suznoga oka Muhibbi tome tarih izreče: "doba žalosti".*

*Godine 1247.*³⁶⁵ [1833/34.]

Za razliku od pjesme napisane nekoliko godina ranije u ozračju obrane Bosne i obrane vjere, u kojoj Muhibbi bosanske borce prisposobljuje lavovima i tigrovima, ova svjedoči o iskustvu poraza i gubitka. Više nego iz bilo kojeg drugog Muhibbijevog zapisa iz nje se odčitava osjećaj da se svijet kakav je poznao urušava. Tom svršetku svijeta on pridaje i eshatološku, apokaliptičnu dimenziju: srpski će knez kao kakav Dedžal (Dağğāl, lik koji u muslimanskoj predaji donekle odgovara Antikristu) označiti kraj čovječanstva. Pjesnik zato priziva Mehdiya, skrivenoga imama, koji će se prema legendi pojaviti na koncu vremena da uništi Dedžala i proširi pravdu svijetom dotad preplavljenim nepravdom.

Na istoj stranici bilježnice, uz kasidu o razgraničenju sa Smederevskim sandžakom, možda i u isto vrijeme, Muhibbi piše i ispovjednu lirsku pjesmu vrste *hasb-i hal*. I u njoj lamentira nad sudbinom, vjerojatno istim povodom kao u prethodnim stihovima, no sada s pomirenošću mistika koji se utječe Bogu, povlačeći se od svijeta u derviški spokoj.

³⁶³ Naslov u R 91, list 12a

³⁶⁴ Naslov iste pjesme u R 27, list 110b

³⁶⁵ R 91, list 12a

Ispovijest ubogog pisca

*Takvo je vrijeme došlo, pa zašto da odgovorni budemo,
Čemu da se od nas nadaju, osim "Bog nam je dovoljan" da kažemo.*

*Ne treba odbacivati ljubavno sjedinjenje jer ćemo na gubitku biti,
Da li ipak u misli i promišljanje sada utonuti?*

*Derviši uzaman plaču, o žalosti velike, suze im zalud poteškoše,
kako da se sjedinimo, kad trnje i korov posvud iznikoše?*

*U moru briga i tuge, znanje i pokornost se utopili,
ta pustimo iskrenost i odanost, zašto bismo o tome brinuli?*

*Od iskona sudbina je zacrtana nama svima,
Zadovoljni smo, htjeli - ne htjeli, stvoreni smo takvima.*

*Znajući koliko je dervišima vrijeme nevažno,
da li da se i mi poput ljudi ovoga doba katkad prepustimo?*

*Ta bila tvoja riječ i uzvišeni stih, a pjesma nalik Nabijevoj gazeli,³⁶⁶
tko god čitao, tko god slušao, Muhibbi, zašto bismo dužili?³⁶⁷*

Praznici dvora, svetkovine puka

*U srijedu navečer, 24. zulhidže 1233. [25. 10. 1818.], rodio se
princ Sulejman, sin sultana Mahmud-hana.³⁶⁸*

*U utorak, 11. šabana 1238. [23. 4. 1823.], rodio se princ Ab-
dulmedžid, sin sultana Gazi Mahmuda.³⁶⁹*

*U petak navečer, 1. rebiulahira 1239. [5. 12. 1823.], rodila se
princeza Atija, kći sultana Gazi Mahmud-hana.³⁷⁰*

Zapisi o rođenjima sultanove djece, poput ovih Muhibbijevih, česti su u bosanskim medžmuama. U njima su zabilježeni događaji koji su se naoko

³⁶⁶ Nābī, osmanski pjesnik iz 17/18. stoljeća

³⁶⁷ R 91, list 12a

³⁶⁸ R 103, list 41b

³⁶⁹ R 103, list 41b

³⁷⁰ R 103, list 41b

malo doticali života podanika, pa i jednoga kadije u provinciji. Zna li se, međutim, da su praznici dvora bili i narodne svetkovine, jasno je da zapis o događaju u životnom ciklusu osmanske dinastije govori i o jednome vidu svakodnevice puka.

Proslave rođenja sultanove djece, obrezanja prinčeva i vjenčanja princeza pripadaju nizu simboličkih praksi kojima se legitimirala monarhova vlast, kao što je to bilo i otiskivanje njegova kaligrafski izvedenog potpisa, *tugre*, na novcu ili podizanje javnih građevina po nalogu članova dinastije.³⁷¹ Osmanski sultan nosio je i naslov kalifa, vrhovnog vjerskog poglavara muslimana, i njegovo se ime, također simbolično, spominjalo u propovijedi (*hutbi*) petkom u džamijama diljem Carstva. Odanost podanika sultanu kao vladaru neodvojiva je od one koju su mu vjernici iskazivali kao nasljedniku (ar. *halifa*) poslanika Muhameda na čelu islamske zajednice, *umme*.

Rođenja prinčeva u prijestolnici su se proslavljala višednevnim raskošnim gozbama, vatrometom i svečanim mimohodom predstavnika svih slojeva osmanskoga društva.³⁷² Od središta Carstva prema pokrajinama vijest je prenosio ferman koji se čitao javno, na trgu ili u džamiji. On je obznanjivao sretan događaj i naređivao da se obilježi topovskom paljbom tripit na dan i sedmodnevnim slavljem. Proslave u pokrajinama po svemu su bile tek daleki odjek raskošnih istanbulskih svetkovina. Prema Bašeskiji, u Sarajevu se u tim prigodama uređivalo i kitilo trgovačko središte grada, čaršija, a na Musali³⁷³ se zajednički molilo za novo-rođeno dijete.³⁷⁴ Ljetopisac govori i o tome kako je on sâm sudjelovao u slavlju: “Povodom spomenute proslave iznajmio sam jednu sliku, koja je predstavljala odlazak na vojnu jednog janjičarskog alaja, pa sam je stavio u dućan. Osim toga, na jednom velikom papiru bilo je još zanimljivih i čudnovatih slika koje su bile tako izrezane kao da će od sebe progovoriti. Ukratko, za vrijeme proslave svi građani promatrahu moj dućan”.³⁷⁵ Razlika između proslava u prijestolnici i njihovih skromnih provincijskih inačica vidi se i u onodobnim rukopisima: svetkovine priređivane

³⁷¹ D. Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, str. 93.

³⁷² O proslavama važnih događaja u životu dinastije vidi: S. Faroqhi, *Subjects of the Sultan*, str. 164-179; ista, “Symbols of Power and Legitimation”, str. 612-616.

³⁷³ musala: otvoreni prostor na kojemu muslimani cijeloga grada zajednički mole

³⁷⁴ *Ljetopis*, str. 144.

³⁷⁵ Isto

povodom rođenja sultanove djece ili ceremonijalnog obrezanja prinčeva našle su likovnog izraza u raskošnim iluminacijama koje su se izrađivale u Istanbulu; u Bosni o tome govore tek službene isprave i lapidarne bilješke poput onih iz Muhibbijevih međžmua.

Prva stranica Muhibbijeve međžmue
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 91, list 1a

Dolasci namjesnika

*Bosanski namjesnik Kamil Mehmed-paša stigao je u Travnik u srijedu, 5. zulhidže 1259. godine [27. 12. 1843].*³⁷⁶

Bilješkom o imenovanju i dolasku novoga vezira Muhibbi upisuje svečanost, ali i neizvjesnost toga događaja, jer Bosna je u prvoj polovici 19. stoljeća upoznala i nekolicinu samovoljnih i okrutnih namjesnika kakav je bio i spomenuti Abdurrahman-paša. Iako su bosanski veziri u Muhibbijevo vrijeme stolovali u Travniku, uz iznimku razdoblja od 1833. do 1841., i poslije, od 1850. godine, uvijek bi prošli kroz Sarajevo i u njemu odsjeli nekoliko dana.

Vezirov dolazak u grad bila je svečanost u kojoj su sudjelovali svi slojevi stanovništva. Tom prigodom novi bi namjesnik raskošnim ogrtačima darivao sarajevske uglednike.³⁷⁷ Kao pripadnik uleme, Muhibbi je imao posebno mjesto u ceremonijalu dočeka. Na čelu povorke koja je veziru izlazila u susret bio je kadija grada Sarajeva, odnosno bosanski mula, za njim su išli ostali kadije, muderisi i druga ulema, a iza njih softe (učenici medresa), spahije, janjičari (prije no što je njihov korpus ukinut), i na kraju predstavnici obrtničkih cehova, esnafa.³⁷⁸

Dolazak vezira Muhibbi je znao popratiti i kakvom prigodnom pjesmom. Povodom imenovanja Selim-paše Sirrija namjesnikom Bosanskoga ejaleta, 1822. godine, on svoju odanost izražava kratkim epigramom kojim veliča vezirovu pobožnost i privrženost mevlevizmu.

*Iskrena srca stoji na vratima pouzdanja u Boga,
Od Mevlanine tajne Sirri [Tajni] Selim pomoć traži.*³⁷⁹

Vijest o upućivanju Sulejman-paše Skopljaka u Bosnu Muhibbi je popratio prigodnim hvalospjevom:

³⁷⁶ R 91, list 1a

³⁷⁷ Prema: V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, str. 132-33; Bašeskija, *Ljetopis*, str. 179.

³⁷⁸ Prema: A. Gadžo, "Veza esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru", str. 113, bilj. 18.

³⁷⁹ R 91, list 2a

*Uz zahvalu Bogu stiže blagoslov i dar ugodni,
blizak dobroti Stvoritelja što uzvišeni je i slavljeni.*

*Imenovanje njegovo za cijelu Bosnu vesela vijest postade,
neka je sretan i nek' mu Bog veliku radost dade.*

*Njemu, znalcu zakona što u svijetu premca nema,
njemu, čija je borba svima poznata, u legendama opjevana.*

*U pravičnosti i provođenju šerijata on je uspješan,
jedini mu je cilj da u njegovoj sjeni svatko bude zadovoljan.*

*Ova Bosna što zaboravljena bijaše, bez zaštite ni časka da ne ostane,
zbog imenovanja zaštitnika svima se oči radošću pune.*

*Molitvu za sreću uputio sam, nek' bude bez grešaka,
četvorici pravovjernih kalifa uvijek preporuči, Bože, tog čovjeka.*

*Mnogo je mojih mana, al' ovo činim iskreno, iz duše i srca,
no kako se njega može opisati, kad on nema granica?*

*Jedino što se ovim stihovima željelo jest molitvu vašega sluge uputiti,
a ne pokazati umijeće i pohvalu znalaca dobiti.*

*Neugledni Muhibbi tarih izgovori ispustivši dvjesto,
Sulejman-paši neka su blagoslovi, čitavoj Bosni dobročinstvo.³⁸⁰*

Ova kasida je sastavljena prema svim pravilima pisanja pohvalnice. U njoj Muhibbi nadugačko nabraja vezirove vrline, a pretkraj unosi i topos skromnosti, govoreći da mu nije želja pokazati vlastito umijeće. Dakako, u prigodnim pjesmama doista je bilo važno pokazati se umješnim hvaleći drugoga, a završni stih sročiti tako da daje godinu u kojoj se zbilo opjevani događaj. Na osnovi konvencionalnih pjesama poput ove kaside ne može se zaključivati o tome je li Muhibbijevo divljenje veziru bilo iskreno, ili mu je njegov dolazak bio tek povod za iskušavanje vlastitih stihotvoračkih sposobnosti. Zna li se usto da su pjesnici u nekim prigodama javno govorili svoje stihove, te da su ih drugi prepisivali iz njihovih medžmua, hvalospjeve moćnicima može se smatrati uobičajenim načinom iskazivanja odanosti carstvu i carskim namjesnicima, pa i dodvoravanja.

³⁸⁰ R 85, list 96a

Sarajevski uglednici

Muhibbi je običavao ponešto zapisati i o događajima iz života svojih sugrađana. Tako je bilježio vijesti o putovanjima nekih poznanika, o smrtnim slučajevima ili rođenjima djece.

Adžemović Mehmed-efendija pošao je iz Gradačca u Istanbul u ponedjeljak, 22. rebiulahira 1251. [17. 8. 1835].³⁸¹

Ahmed Esad-beg efendija otišao je u Istanbul u četvrtak, 14. redžeba 1251. [5. 11. 1835].³⁸²

Abdullah, sin hadži Mustafe Skake, ubijen je u svojoj kući u utorak noću, 7. safera 1260. [27. 2. 1844].³⁸³

Neki takvi događaji Muhibbiju su također bili povod za sastavljanje prigodnih tariha. Ne zna se jesu li oni ostajali samo na stranicama njegovih bilježnica, ili su nalazili puta do ljudi kojima su bili posvećeni. Evo pjesme kojom je Muhibbi popratio rođenje kćeri jednoga sarajevskog uglednika:

*Tarih [rođenja] kćeri Muhameda Hašim-efendije Šerifovića³⁸⁴
koja je svojim dolaskom počastila ovaj svijet*

*Neka je slava i hvala Gospodaru uzvišenom,
što dveri sreće otvorio je tom biću veličanstvenom.*

*Gospod je obdario Šerifović Muhameda Hašima,
rodila mu se kći ljupka što srca osvaja.*

*Dolazak je njezin sreća i silna radost prijateljima,
a iznenadna nevolja, žalost, čemer i bol neprijateljima.*

³⁸¹ R 91, list 1a

³⁸² R 91, list 1a

³⁸³ R 91, list 1a

³⁸⁴ Muhamed Hašim, sin Fejzullah-ef. Šerifovića, bio je iz ugledne sarajevske obitelji koja je pripadala *šerifima*, potomcima vjerovjesnika Muhameda preko loze njegova unuka Hasana. F. Nametak, *Fadil-paša Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne*, str. 56., bilj. 3 i str. 59., bilj. 12. Šerifovići su po drugoj lozi bili i *sejidi*, potomci drugog Muhamedova unuka Huseina. Zato će Muhibbi u jednom stihu kćer Muhameda Hašima nazvati *sejidom*.

*Neka je Allah Uzvišeni blagoslovi dugim životom i srećom,
molitva sada je dužnost svakome, i uglednom i neznatnom.*

*Nek' vodi ugodan život u blagostanju i sreći, kako poželi,
toj sejidi, Gospode plemeniti, dugovječnost podari.*

*Na čestitanje majci plemenite gospođe u povorkama hitaju,
i anđeli na nebesima tomu se pridružuju.*

*Neka su za nju spremni i mladi sluga i dadilja,
bude li joj podvorba dadilje i sluge potrebna.*

*Jedan za drugim prijatelji i druzi svakako će na čestitanje doći,
Muhibbi se usteže, zbog praznoga džepa se srameći.*

*Čestitajući rođenje tajni glas tarih izreče:
mladak je sretno ušao u predivno zviježđe.
Godine 1244. [1828/29].³⁸⁵*

U istome rukopisu Muhibbi je napisao i tarih smrti Muhameda Hašima Šerifovića.

*Ostavi ovaj prolazni svijet i ode,
boravište neka mu dženetski perivoj bude.*

*Šerifović Muhamed Hašim-efendi
tako se u najviši rajski vrt zaputi.³⁸⁶*

*Jesu li ga željno dočekali,
dvore li ga rajski mladići i hurije?*

*Od prijatelja on se odijelio,
precima se sada pridružio.*

*Tajni glas molitvu izgovori i tarih mu izreče,
Muhamedu Hašimu neka se Istiniti smiluje.
Godine 1255. [1839].³⁸⁷*

³⁸⁵ R 91, list 10b

³⁸⁶ u pjesmi: *firdevs*, najviši rajski vrt

³⁸⁷ R 91, list 18b. Godina smrti Muhameda Hašima iz Muhibbijeva rukopisa odgovara onoj koju bilježi Kadić, a prenosi F. Nametak, n. dj., str. 59., bilj. 12.

I povodom smrti svojega susjeda iz Careve mahale, Sulejmana Uzunića, koji je noću bolestan i u vrućici izašao iz kuće i utopio se u Miljacki, Muhibbi je sastavio prigodne stihove:

*Sulejman-efendija Uzuni-zade
Ne uzevši ništa, s ovoga svijeta ode.*

*Napusti ga u cvijetu mladosti, on, brat najstariji,
S ovoga svijeta prolaznog u raj se preseli.*

*S uzdahom Muhibbi mu tarih izreče:
"Ispi smrtni napitak iz vode Miljacke."
Godine 1259. [1843/44.].³⁸⁸*

Na dan dolaska Abdurrahmana Selanikli Nekib-zade na položaj sarajevskoga kadije, 2. rebiulahira 1250. godine (8. 8. 1834.) Muhibbi mu je izradio horoskop i napisao ovu pjesmu:

*Bijaše vrijeme kad među prijateljima omiljen sam bio,
poput liječnika bol srca sam liječio.
Ne plativši, na visoki sam se položaj uspeo,
koliko li je puta mene Nekib pohodio.³⁸⁹*

³⁸⁸ Tu Muhibbijevu pjesmu, koju ne nalazimo u njegovim sačuvanim rukopisima, zabilježio je Kadić na marginama svojega prijepisa Muvekkitove *Tarih-i diyār-i Bosna*. S osmanskog turskog preveli su je L. Hadžiosmanović i S. Trako i objavili u knjizi *Tragom poezije bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku* (str. 93); njihov prijevod ovdje donosim s manjim preinakama. Pjesma je kasnije objavljena i u: Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 1003, bilj. 293. L. Hadžiosmanović i S. Trako prenose i Kadićevu bilješku o autoru, a na 96. str. objavljuju Muhibbijev epitaf, te Kadićevu opasku o pokojniku kojemu je sastavljen. Sudeći prema imenskom kazalu u knjizi, oni te odvojene podatke ne povezuju s istom osobom, što je i razumljivo imamo li na umu da istraživači tada gotovo ništa nisu znali o kadiji Muhibbiju. Primjer je to stvaranja tzv. fantomskih osoba, koje nastaju povezivanjem podataka koji se odnose na dvojicu ljudi ili razdvajanjem podataka iz biografije jednoga čovjeka. O pogreškama pri utvrđivanju autorstva vidi: A. Ljubović, "Uvod" u: A. Ljubović i S. Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, str. 17.

³⁸⁹ R 118, list 38b

Meraki, nespokojni prijatelj

Sudeći prema jednom omanjem ciklusu pjesama, povlašteno mjesto u Muhibbijevu svijetu pripadalo je čovjeku o kojemu znamo samo to da je nosio umjetničko ime Meraki.³⁹⁰ Muhibbi je naime na nekoliko stranica svoje medžmue jedne uz druge zapisivao vlastite stihove i one u kojima se pojavljuje taj mahlas.³⁹¹ Ako je suditi po ostalim, datiranim upisima iz istog rukopisa, svi su stihovi zabilježeni oko 1250. (1834/35.) godine.

Ne zna se koji je Muhibbijev suvremenik nosio pjesničko ime Meraki; tim mahlasom nije se služio nijedan od danas poznatih bosanskih pjesnika osmanskoga doba. Mogućnost da je Muhibbi imao dva imena od pera kojima se naizmjenice potpisivao, što uopće ne bi bilo neuobičajeno, otklanjaju Merakijevi stihovi u kojima on spominje Muhibbija, te jedna njegova pjesma izrijeком posvećena Mustafa-efendiji. Iako vrlo nalik jedne drugima, njihove se pjesme, osim po mahlasu, može razlikovati i po tome što je Meraki bio skloniji perzijskim riječima i kitnjastim izrazima, dok je Muhibbijev stil jednostavniji. Gledane kao cjelina, doimaju se poput stihovane prepiske dvojice vrlo prisnih ljudi. Evo stihova kojima se ta naklonost iskazuje:

*Imam prijatelja, zavoljeh ga srcem i dušom, ne znam zašto,
Da ne ostane mojom tajnom, otkrih je tom prijatelju, ne znam zašto.*

*Pogledajući na sve strane hoće li moj dragi doći,
Meraki, pridoh tvojoj vatri goreći, ne znam zašto.*³⁹²

Merakijevi stihovi iznad kojih piše “Mustafa-efendiji” sročeni su kao hvalospjev prijatelju o čijim vrlinama pjesnik govori služeći se astrološkim motivima uobičajenima u divanskoj poeziji. Prema Merakijevim riječima, darovitost Muhibbi duguje Djevici (“Sudbinu mu određuje zviježđe Djevice, / sva umijeća u njemu se vide”), a pravičnost i podobnost za položaj kadije Jupiteru (“Na prvi je pogled očit pečat Jupitera / znali su njegovu sposobnost oni koji su ga sucem učinili”); Saturn ga je obdario dugovječnošću, Merkur pak mudrošću i veselom naravi.³⁹³

³⁹⁰ *merāqī* (ar.-tur.): nespokojan, zabrinut, ljubopitljiv

³⁹¹ R 118

³⁹² R 118, list 36a

³⁹³ R 118, list 10a

U Merakijevim i Muhibbijevevim pjesmama mnoštvo je izraza uzajamne naklonosti, privrženosti i ljubavi, ali i naznaka burnoga razlaza praćenog osjećajima iznevjerenosti i razočaranja. Evo pomalo neproničnih stihova u kojima Meraki pjeva o tome kako odbacuje Muhibbija i odlazi s drugim prijateljem:

*Ah, bolne li vijesti! Ljepotan reče, idem uživati,
ostavi Muhibbija, danas ću drugamo krenuti.*³⁹⁴

*Veseli, sretni i radosni moji su puti,
s prijateljem odoh gospodinu jer bez njega ne mogu biti...*³⁹⁵

Na istoj je stranici i pjesma sastavljena preuzimanjem stalnih motiva mističke poezije – ašik (zaljubljenik, mistik), leptir, svijeća – koja završava stihovima: “Kaže li Meraki: trpio sam bol, dosta je bilo prijateljeve okrutnosti / njegovim se lažljivim riječima ne vjeruje, njegovu patnju treba gledati.”³⁹⁶

Pjesma koja slijedi može se čitati kao svojevrsan odgovor na odbacivanje. Napisana je uz jednu Merakijevu gazelu, a u bliskome okruženju drugih Muhibbijevevih i Merakijevih pjesama koje tematiziraju odnos s prijateljem. Pjesnik u završne stihove nije unio svoje umjetničko ime, pa je ni jednome od njih dvojice ne možemo pouzdanost pripisati.

*Što li se to zbilo, nasilje zovu običajem,
danas mi dođe da se do sita isplačem.*

*Nek' zemlja propadne od zuluma i nepravde,
čini se kao da se staklenka duše raspade.*

*Do dana današnjeg prijatelja od neprijatelja nisam razlikovao,
mnoštvo ih je u moru neprijateljstva, da u njemu tonem, nisam znao.*

*S lošom nakanom prijatelji o meni glasine šire,
i svakom svojom riječju oni me potvore.*

³⁹⁴ Imenicu *muhibbī* u ovome stihu čitam kao umjetničko ime osobe o kojoj pjesnik govori – Mustafe Muhibbija. Ostaje otvorenom i mogućnost čitanja te riječi kao opće imenice u značenju zaljubljenik, mistik.

³⁹⁵ R 118, list 39b

³⁹⁶ R 118, list 39b

*Tako je udešeno, a nema toga što zlotvoru nisam učinio,
u praznoj kući bijah sam, nitko mi nije dolazio.*

*Koliko god sam prijatelja imao, svakome je prenio,
čini se da prijetvorno gleda na sve što sam govorio.*

*Ne bi imao mira ako ne bi slagao,
objasnio je da se među nama tako razgovaralo.*

*Svima je pričao da sam njegov subesjednik,
to znamem, ta najdraži sam mu družbenik.*

*Toliko toga znam što je govorio, ali kazat' neću,
Odan sam, iznevjerit' ga neću.*

*Dušmane je na okup pozvao i stranu im držao,
prijatelje spriječio da pozdravljaju koliko god je mogao.*

*Nekoliko laskavaca, lupeža i otpadnika je stvorio,
i kao da je neprijateljsko držanje poželjnim učinio.*

*Prostora je dušmanskome skupu pružio,
s mnoštvom pomagača neprijateljstvo obznanio.*

*Rodbinu i prijatelje zlonamjernima učinio,
pazili su da pomoć niotkoga ne bih dobio.³⁹⁷*

Na osnovi pjesama kao jedinih raspoloživih izvora ne može se zaključivati o Muhibbijevu intimnom životu i naravi njegova odnosa s Merakijem, jer osjećaji lirskoga subjekta ne smiju se bez zadržke pripisati samome pjesniku. Tumačenje ljubavnih pjesama na osmanskom turskom otežava i nepostojanje gramatičkog roda, i stoga se treba odlučiti za jedno od mogućih čitanja stihova o dragoj/dragome. Izabere li se muški rod, opet se otvaraju mogućnosti tumačenja pjesme kao izraza ljubavi prema Bogu ili kao očitovanja profane ljubavi. Te dvije opreke unekoliko izmiruje shvaćanje samih divanskih pjesnika da je ovozemaljska ljubav most prema božanskoj i da se divljenjem lijepome mladiću slavi božanska ljepota.³⁹⁸ Upravo zbog te ambivalentnosti divanske ljubavne poezije, i hotimične metaforičnosti njezina mističko-erotskog izraza, katkad je teško razlučiti stihove u kojima

³⁹⁷ R 118, list 36b

³⁹⁸ V. Boškov, "Pogled u srednjevjekovnu tursku književnost", str. 540.

Muhibbi i Meraki opijevaju žudnju mistika za sjedinjenjem s božanskim objektom ljubavi, od stihova o posve ljudskim odnosima. Lijep primjer te dvostruke kodiranosti nalazimo u ovim stihovima: “Dragi reče: ostavljam te, idem onomu što mi srce otima / jedan mi je prijatelj, drugi je tu uz mene, duša mi izgara u dva plama”.³⁹⁹

Pri tumačenju Muhibbijeve i Merakijeve pjesama mogu se otkloniti dvojbe oko roda lirskoga subjekta i objekta njegove ljubavi, jer oba su mahlasa umjetnička imena muškaraca. Neke od pjesama ne ostavljaju mjesta nagađanju ni o naravi objekta ljubavi; odnosi o kojima govore navedeni stihovi iznevjerenoga prijatelja toliko su profani i toliko ljudski, da izmiču svakoj mogućnosti čitanja u metaforičkome ključu. Ipak, pri daljem zaključivanju valja imati na umu da tako opjevani odnosi mogu biti i posve artifičijelni.

Muhibbijeve i Merakijeve pjesme treba čitati na podlozi osmanske pjesničke tradicije, i to kao očitovanje svojevrzne *semantike ljubavi* (Luhmann) s jasno utvrđenim kodovima. Stihovi koji bi se bez poznavanja toposâ osmanske visoke poezije mogli shvatiti kao izrazi osobnog i autentičnog iskustva, zapravo su sročeni prema dotad stoljećima variranome obrascu. To su tipične divanske pjesme koje tematiziraju takozvanu “otmjenu ljubav”, onu rođenu iz duhovne bliskosti dvojice muškaraca. Ljubav prema djevojci, omiljenu temu narodne poezije, divanski pjesnici nisu smatrali dostojnom pera;⁴⁰⁰ kada bi u svoje stihove unijeli ime voljenoga, to je bez iznimke bilo muško ime.⁴⁰¹

Ljubav je u divanskih pjesnika umijeće, artifičijelan odnos s pomno razrađenim slijedom zbivanja i utvrđenim ulogama voljenoga i zaljubljenoga; za potonjeg, ona je uvijek patnja i trpljenje.⁴⁰² Upravo o takvom poimanju ljubavnoga odnosa, o takvome kodeksu, svjedoče Muhibbijeve i Merakijeve stihovi. U njima se prepoznaje nekoliko općih mjesta divanske ljubavne poezije. Prvo je odavanje ljubavne tajne; nju otkriva zaljubljeni (“da ne ostane mojom tajnom, otkrih je tom prijatelju”), a dalje je razglašava voljeni. Drugi je topos okrutnosti i bešćutnosti voljenoga prema

³⁹⁹ R 118, list 39b

⁴⁰⁰ V. Boškov, isto; također: J. Schmidt, “Sünbülzâde Vehbî’s *Şevk-engîz*, an Ottoman Pornographic Poem”, str. 13.

⁴⁰¹ V. Boškov, “Konceptija ljubavi u divanskoj poeziji”, str. 187.

⁴⁰² O divanskom ljubavnom pjesništvu, posebno o kodeksu ljubavi u njemu, vidi u navedenim radovima V. Boškova.

zaljubljenome: on ga ponižava i odbacuje, i javno mu se izruguje. Upadljiv je pritom nesklad između ljepote lika ljubljenoga, koji se najčešće prisposobljuje mjesecu, i njegove odbojne naravi.⁴⁰³ Za odbacivanjem i izrugivanjem slijede stihovi zaljubljenoga koji pati, ali i dalje ustrajava u ljubavi. Tako i naš pjesnik predbacuje prijatelju to što ga je ponizio, no ipak mu ne želi uzvratiti istom mjerom i obvezuje se da neće razglasiti ono što o njemu zna. U divanskoj je poeziji bilo uvriježeno spomenuti i suparnika, obično nekog zajedničkog poznanika kojemu voljeni otvoreno pokazuje naklonost. Na takav bi odnos mogli upućivati stihovi u kojima se pjesnik jada zbog toga što mu prijatelj odlazi zabavljati se s drugima. Može se samo nagađati je li ulogu trećega u tom svojevrsnom pjesničkom ciklusu imao netko od onih kojima su posvećeni ostali stihovi iz istoga rukopisa: Lebib,⁴⁰⁴ Abdullah⁴⁰⁵ ili Nekib-efendija.⁴⁰⁶

Sva ta opća mjesta divanske poezije upućuju na zaključak da se na osnovi pjesama ne može pouzdano odrediti mjesto “nespokojnoga prijatelja” u Muhibbijevu svijetu, niti suditi o pravoj naravi toga odnosa.⁴⁰⁷ Protiv tumačenja stihova kao čvrstih izvora za poznavanje njegova intimnog života govori i već iznesena tvrdnja o nezaštićenosti osobnih bilježnica. Teško je naime zamisliti da bi jedan pedesetogodišnjak, sarajevski uglednik, suvremenici i nasljednicima pružio tako izravan pogled u svoju intimu i gotovo javno obznanio da ga razdiru ljubavni jadi. Stoga se zasad može reći samo to da je između Mustafe Muhibbija i zagonetnog nam Merakija zacijelo bilo neke prisnosti koja ih je poticala da jedan drugome upućuju stihove.

Kada je posrijedi prisnost između obrazovanih ljudi pjesničkih sklonosti, jasno je da se u Bosni Muhibbijeva doba ona teško mogla razviti između muškarca i žene. Iz prostora muškoga druženja, sa sijela i kružoka na kojima su se rađali prijateljstvo i bliskost, pa i ona “otmjena” ljubav, žene su bile isključene. Zasad nema spoznaja o njihovu kreativnom prinosu kulturi koju su usvojili, a donekle i stvarali, Muhibbi i

⁴⁰³ V. Boškov, “Konceptija ljubavi u divanskoj poeziji”, str. 182.

⁴⁰⁴ R 118, list 56a

⁴⁰⁵ R 118, list 54a

⁴⁰⁶ R 118, list 55b

⁴⁰⁷ J. Schmidt upozorava na to da osmanskim ljubavno-erotskim pjesmama ne treba pristupati kao djelima realističke književnosti i izvorima za poznavanje onodobnih običaja i navada. N. dj., str. 34.

drugi pripadnici muslimanske intelektualne elite – visokoj kulturi učeh. ⁴⁰⁸ U Sarajevu Muhibbijeva vremena nije bilo sloboda što su ih tada već uživale žene u Istanbulu, poput manje strogo odijevanja i zajedničkih okupljanja s muškarcima u tekijama i privatnim kućama. Zna se da je u osmanskoj Bosni bilo žena koje su pripadale derviškim redovima i da ih je u tarikatu mogao uvesti muškarac, ⁴⁰⁹ no zasad nema spoznaja o tome da je ijedna nje govala onako snažan duhovni odnos s muškarcem kakav se u 17. stoljeću razvio između Asiye Hatun iz Skopja i njezina šejha s kojim je vodila prepisku o svojim snovima. ⁴¹⁰

Žudnja derviša

Ima među Muhibbijevim stihovima i onih za koje se pouzdanije može reći da su mistički; takva je i njegova jedina pjesma napisana na arapskome. Nije joj dao konačan oblik, ona je samo nacrt s mnogo dopuna koje narušavaju metar i rimu, i ovdje je prevedena bez pokušaja da se ublaže nedotjeranosti izvornika. ⁴¹¹

*Zar me kore što ne mogu istrpjeti nedaće ljubavne strasti,
A znaju da zaljubljeni nemaju izbora
u ljubavnim grijesima koje su obznanili.*

⁴⁰⁸ O odsutnosti žena iz krugova ljudi od pera dovoljno govori podatak da je među 2 200 osmanskih divanskih pjesnika, koliko ih je u 19. st. pobrojio orijentalist J. von Hammer, bilo svega dvanaest žena. Prema: V. Boškov, "Pogled na srednjovjekovnu tursku književnost", str. 545. U Bosni nije bilo ni jedne zapažene divanske pjesnikinje. U Muhibbijevu vrijeme bosanske se muslimanke nisu školovale u medresama i nisu stjecale naobrazbu potrebnu za razumijevanje i stvaranje divanske poezije. Može se spomenuti i to da je među nekoliko tisuća imena prepisivača arabičkih rukopisa, što ih je M. Ždralović prikupio u knjizi *Bosansko-hercegovački prepisivači*, sv. II., i u kasnijim istraživanjima, svega nekoliko ženskih imena. A posrijedi je tek pisarska, umnogomu reproduktivna djelatnost, za koju nije bila potrebna posebna naobrazba.

⁴⁰⁹ O ženama u derviškim redovima vidi: M. Hadžijahić, "Badžijanije u Sarajevu i Bosni".

⁴¹⁰ O pismima Asiye Hatun vidi: C. Kafadar, "Mütereddit bir mutasavvif"; S. Faroqi, *Subjects of the Sultan*, str. 115-116.

⁴¹¹ Ta pjesma ostavlja dojam da je nastala slaganjem odnekud preuzetih stihova i izraza. Mjestimična stilistička objašnjenja i interpolirane leksičke alternative upućuju na to da ju je Muhibbi pisao vježbajući arapsku versifikaciju.

*Žudnja je došla u bezdan mojega srca dok u njemu ničega nije bilo
osim njegove ljubavi, i ondje se smjestila i ugnijezdila.
Možda se on smiluje mojoj tuzi i rasprši mi brige
te ću biti obdaren sjedinjenjem i oči više neće liti suza.
Neka vas ne čudi to što je moje srce zastalo na njegovu putu,
Jer on je pun vrlina, a nadasve dobrote, želje,
milosrđa i prijaznosti prema onome
koji pred njegovim visokim vratima moli.
Tražio sam i nisam mu sreće ravna po dobroti, sjaju i plemenitosti,
on dobro poznaje med mojega srca,
i nasrće na njega da otjera napadače kao muhe.
Zar napušta pravog prijatelja uza svu njegovu dobrotu,
a bijaše bodež što raspolutio je sve što je bilo prije.
Zavrjeđujem dobiti sve čemu se nadam na njegovim vratima
jer on odgovara onomu koji pred njegovim dverima moli.
Kakav li je samo strah od rastanka
dok izražavaš svoju želju pred visokim dverima plemenitoga.
Neprijatelji vele da te on kani napustiti
bez ikakva tvojega grijeha, no ti se lijepo strpi,
a ako te nekim drugim nepravedno zamijeni,
ta Allah ti je dovoljan i divan je On gospodar!
Koliko je samo značenja napisano na stranici mojega srca,
premda bijah poput knjige šutljiv.⁴¹²*

Onaj za čijom ljubavlju lirski subjekt žudi ni u ovoj pjesmi nije Bog nego čovjek, što postaje jasnim u drugome dijelu, počevši od stiha “Neprijatelji vele da te on kani napustiti”⁴¹³ I tu nalazimo patnju, trpljenje, nadanja i molbe, ali ne i one gotovo banalne pojedinosti odnosa među ljudima kakvih ima u stihovima iz Merakijeva ciklusa. Izrazi poput “visoke dveri plemenitoga” i stihovi “zavrjeđujem dobiti sve čemu se nadam na njegovim vratima / jer on odgovara onomu koji pred njegovim dverima moli” mogli bi upućivati na sufijski odnos, na podložnost iskušenika svomju šejhu o kome govori s ljubavlju, poštovanjem i žudnjom da bude primljen u njegovo okrilje. Sufijska je i završna metafora srca/knjige; u islamskoj je filozofskoj tradiciji, napose onoj sufijskoj, srce sjedište uma i njime se

⁴¹² R 68, list 76b

⁴¹³ Budući da arapski jezik razlikuje muški i ženski rod, ovdje je jasno da je objekt žudnje muškarac.

stječe jedina istinska spoznaja.⁴¹⁴ Čovjek stalno uza se ima “knjigu” znana sastavljena od neispisanih riječi, onakvu o kakvoj mistički pjesnik i filozof Rūmī govori stihovima: “Knjigu sufija ne čine crne linije i riječi / ona nije drugo doli bijelo srce što je poput snijega”.⁴¹⁵

Jelo, piće i obred

Čini se suvišnim napominjati da je u osmanskoj Bosni svakodnevno kuhanje bilo posao žena, a kuhinja tradicionalno ženski prostor. Ipak, u nekim prigodama, posebice pri spravljanju jela za vjerske obrede i društvene skupove, u taj su prostor imali pristupa i muškarci. O važnosti zajedničkih objeda u društvenom životu govore dvije Muhibbijeve pjesme i nekoliko kraćih zapisa. Tako on u stihovima koje je sročio kao poziv prijateljima i pohvalu vlastitoj gostoljubivosti govori o piću i jelu što ih u svome domu nudi posjetiteljima.⁴¹⁶

*Punu čašu smréke iskapi,⁴¹⁷
poželiš li, u srcu ti ne ostaje nimalo boli.*

*Svako jutro zarana Muhibbiju dođi,
ondje ćeš fine smréke naći.*

*Krasno je to piće, doista,
ne ostavlja u duši nimalo čemera.*

*Izjutra i navečer ubogom Muhibbiju dođi,
iz kristalne čaše jednom-dvaput ispij.*

*Zatim se posluži, uzmi pečenog pilića,
trbuh hitro napuni, poput guske ili pačića.⁴¹⁸*

⁴¹⁴ O srcu kao sjedištu spoznaje vidi: S. H. Nasr, “Oral Transmission and the Book in Islamic Education”, str. 64-65; L. Gardet, “Kalb”.

⁴¹⁵ Nav. prema: S. H. Nasr, n. dj., str. 64.

⁴¹⁶ Pjesma nije datirana, no može se pretpostaviti da ju je Muhibbi napisao oko 1238. (1822/23.) godine jer su iz toga vremena ljetopisne bilješke s iste stranice međzmue.

⁴¹⁷ smréka: sok od smrekovih bobica, vode, limuna i šećera ili meda. I danas se u Bosni spravlja kao osvježavajuće piće i kao diuretik.

⁴¹⁸ Na ovom je mjestu Muhibbi očito tražio riječ koja se rimuje s *pilić* (pilić, slavenska riječ koja je ušla u turski), te je upotrijebio bosansku riječ *pačić*. Unošenje bosanskih riječi u pjesmu na turskome nije bilo uobičajeno u visokoj, divanskoj

*Jednom, dvaput, triput zahvatiš i ukaže se
prazna bačva i u njoj bobice smrekove.*⁴¹⁹

Ovi stihovi male umjetničke vrijednosti napisani su bez pomnje i skrbi za ljepotu izraza; reklo bi se da su gotovo spontano sročeni. Izričaj je u njima blizak govornome jeziku, što pokazuje i bosanska riječ *pa-čič* slobodno umetnuta u turski tekst.

S još više pojedinosti Muhibbi o jelu i piću govori u pjesmi što ju je sastavio tijekom priprema za proljetni izlet. Ni u njoj nije odveć mario za versifikacijska pravila; to je, uostalom, tek koncept koji je trebao dotjerati. Vrijednost je tih stihova prije svega dokumentarna jer se u njima sačuvao jedan isječak njegova društvenog života.

*Koncept stihova koji će biti poslani prema dogovoru o tome
što koga zapada kada čisti prijatelji*⁴²⁰ *u proljeće pođu na izlet*

*Svi čisti prijatelji sada planiraju
sa svojim šejhom na izlet poći, noseći baklavu.*

*Uz dogovor, ovako su prijatelji rekli složno,
od vas neka dođe pečeno janje nadjeveno.*

*Uokolo pilava slasnog što na kube sličī,*⁴²¹
sjatili se prijatelji i na koncu odlučili.

*Svakoga tko dođe lijepo prihvatimo,
brigu za sutrašnjicu pustimo.*

*Svakako na okupljanje dođite,
ali zerde*⁴²² *donesite.*

*Ništa drugo ne želimo, odmah sve je oprošteno,
čimbur*⁴²³ *s octom jelo je od četrdeset jaja pripravljeno.*

poeziji odnjegovana izraza, no u ovakvim stihovima koji gotovo pučki razigrano govore o svakodnevicu to i nije neočekivano.

⁴¹⁹ R 91, list 2a

⁴²⁰ U rukopisu stoji *yārān-i safā*: čisti prijatelji, ovdje najvjerojatnije u značenju: derviši.

⁴²¹ Pjesnik prisposodbljuje kupolasto uobličen pilav kupoli (*kubbe*) islamske bogomolje.

⁴²² zerde: kuhana riža sa šećerom i cimetom. Opis jela što ih Muhibbi spominje u pjesmi dajem prema: A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*.

⁴²³ čimbur (u Bosni i čilbur): jelo od pirjanog luka ili poriluka i mesa, kojima se na kraju dodaju jaja

*Svi prijatelji željno i žudno sada čekaju vas,
hoće da i vi dođete i donesete prisnac.⁴²⁴*

*Čitav svijet uz dobrotu Božju sada spokojan je,
šejh nam časni plemeniti veliko paluze⁴²⁵ daje.*

*A kako je udio svih derviša utanačen,
cijeli svijet pita tu je, vama je namijenjen.*

*Neka vas nitko ne zaboravi u molitvama,
no ni vi ne budite zaboravni prema nama.*

*Proletni su dani stigli, najedrao svijet je sav,
od šejha nije prispjelo mnogo, tek sutlijaš obilan.⁴²⁶*

*A kad nam se vrijeme primakne kraju,
šejhovu će iznijet' muhalebiju.⁴²⁷*

*Kako nam je efendija piće zabranio,
za nuždu je kompot odobrio.*

*Jedna po jedna trešnja hašlama,⁴²⁸
deset oka daj, ne inati se nama.⁴²⁹*

Iz sadržaja se vidi da je Muhibbi tu pjesmu sastavio uoči nekog izleta kakvi su se priređivali u proljeće, poput teferiča esnafa ili derviških bratstava. Pritom se uvijek priređivala gozba za sudionike i uzvanike. Bašeskija u *Ljetopisu* često spominje takva okupljanja, posebno se osvrćući na to koliko je ponuda jela bila bogata i raznovrsna i kako su priređivači teferiča ugostili uzvanike. Sudeći po Muhibbijevoj pjesmi, na izlet za koji se spremao nosilo se mnogo više od velikog pilava što ga je, kako čitamo kod Bašeskije, bilo uobičajeno ponuditi prisutnima.⁴³⁰

Muhibbi je pjesmu zacijelo napisao povodom okupljanja derviša, jer izraz *yārān-i safā*, čisti prijatelji, označuje derviško bratstvo, a riječ *hazret* (uzvišeni, poštovani) u tom kontekstu može se odnositi jedino na

⁴²⁴ opet bosanska riječ u turskome tekstu: prisnac (vrsta zeljanice)

⁴²⁵ paluze: drhtalica od voća

⁴²⁶ sutlijaš: riža na mlijeku

⁴²⁷ muhalebija: slastica od rižinog brašna, mlijeka i šećera

⁴²⁸ hašlama, ašlama: kalemljena trešnja

⁴²⁹ R 91, list 41a

⁴³⁰ Bašeskija, *Ljetopis*, str. 167.

šejha. Poznato je da su u Sarajevu pripadnici mevlevijskoga tarikata tradicionalno u svibnju i lipnju odlazili pokloniti se sjenama svojih šejhova na Šehovoj Koriji, gdje je bila ljetna tekija. Ondje bi se uz vjerske obrede jelo i pilo i pekla se halva za sve uzvanike i siromaha.⁴³¹ Bit će da se u Muhibbijevoj pjesmi među slasticama koje treba ponijeti halva ne spominje upravo stoga što su je sudionici teferiča zajednički pripravljali.

Halvi je inače pripadalo važno mjesto i u večernjim druženjima, sijelima, koja su se održavala u domovima;⁴³² otud i naziv *sohbet halva*.⁴³³ Gosti su na takve skupove halvu mogli donijeti od kuće, ili je zajedno pripremati. Taj se običaj smatra svjetovnom inačicom izvorno mističkoga obreda koji se prvi put spominje u djelima Ćalāluddīna Rūmīja, začetnika mevlevizma.⁴³⁴

Obredni značaj halve vezuje se uz neke predaje iz rane islamske povijesti. Prema jednoj od njih, poslanik Muhamed je kratko prije smrti okupio članove obitelji i najbliže sljedbenike i počastio ih halvom. Druga predaja govori kako su dvojica obrtnika spasila Poslanikova unuka od sigurne smrti, ali je pritom jedan od njih žrtvovao vlastita sina. Pretpostavlja se da upravo iz te pripovijesti ishodi važnost halve u obredima inicijacije u obrtničko-mistička bratstva, *futuuvve*, kao i običaj spravljanja halve za duše umrlih.⁴³⁵

Muhibbi je u svoju bilježnicu zapisao recept za halvu od pšeničnog i rižinog brašna, pšeničnog škroba, meda, masla i mlijeka.⁴³⁶ Iz tog se zapisa ne može zaključivati o tome je li za njega priprema halve bila samo uobičajeni dio društvenoga života, ili joj je kao mistik pridavao onu važnost koja joj pripada u sufijskoj tradiciji. Poznata je naime simbolika hrane, napose slastica, u stihovima Ćalāluddīna Rūmīja i drugih sufijskih pjesnika. U mevlevijskoj je tradiciji priprema hrane obredni čin, a kuhinji pripada posvećeno mjesto – ona je “ognjište svetosti” u kojemu se prema pomno utvrđenim pravilima odvija inicijacija mladih iskušjenika.⁴³⁷

⁴³¹ Dž. Ćehajić, *Derviški redovi u jugoslavenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, str. 30.

⁴³² Vidi: Bašeskija, n. dj., str. 130 i 174-175.

⁴³³ *sohbet* (tur.): druženje, razgovor, ćaskanje

⁴³⁴ O porijeklu obreda halve prema: S. Faroqhi, *Subjects of the Sultan*, str. 212.

⁴³⁵ S. Faroqhi, isto.

⁴³⁶ R 91, list 50b

⁴³⁷ Vidi podroban opis inicijacije u: T. Yazıcı, “Mawlawiyya” u: *EP*²

Osim o halvi, Muhibbi još piše o sastojcima *ašure*, vrste kompota od žitarica i voća koji se pripravlja desetoga dana lunarnog mjeseca muharema. U bosanskih muslimana obred *ašure*, kojega je priprema istoimene slastice samo dio, ima korijene u dvjema različitim predajama. Prema jednom tumačenju, *ašure* se spravlja u spomen na dan kada se poslanik Nuh, starozavjetni Noa, spasio od potopa i pripremio objed od sastojaka koji su se našli na njegovoj lađi. Druga je predaja i na njoj zasnovana praksa izvorno šijitska: desetoga muharema obilježuje se pogibija Muhamedova unuka, Alijeva i Fatimina sina Huseina, na Kerbeli.⁴³⁸ *Ašure* podsjeća na posljednji obrok koji su članovi Muhamedove obitelji uoči bitke pripremili od sastojaka koje su uspjeli prikupiti.⁴³⁹ Tako pojmljen obred *ašure* u sunitskoj Bosni njegovali su, a njeguju i danas, pripadnici derviških redova u čijim sinkretičkim vjerovanjima i praksama ima šijitskih nanosa, i koji iskazuju posebno poštovanje članovima Poslanikove obitelji.

U derviša cjelovit obred *ašure* počinje strogim postom od prvoga dana mjeseca muharema; to je prvi dan islamske godine i dan početka bitke na Kerbeli.⁴⁴⁰ Taj je post neobvezan, a stroži je i od ramazanskoga. Za one koji ga provode, prvih deset dana muharema vrijeme je dubokog žalovanja (*matem*) za Huseinom, tijekom kojega se odriču svih užitaka i preuzimaju na sebe neke mučne i tegobne obveze, poput spavanja na neudobnoj i tvrdoj postelji i ispijanja gorkih čajeva ili zemljom zaprljane vode.⁴⁴¹ Takvi postupci, kojih je svrha postići suživljenost s patnjama Huseina i njegovih pristaša na Kerbeli, vidovi su šijitskoga kulta mučeništva kakav sunitiski islam ne poznaje.

Muhibbi se držao upravo ovog potonjeg, derviškog načina izvođenja obreda *ašure*. To potvrđuje zapis u kojemu nabraja sastojke za pripremu jela – datulje, grožđice, smokve, rižu, med, cimet, grah, suhe šljive, jabuke, trnjine, orahe, čistu vodu, pšenicu i klinčić – te dodaje: “Ovo je sastav *ašure* onako kako ga spravljaју ašici⁴⁴² i derviši. Prema sufijским načelima, ono krijepi i razgaljuje srce, ozdravljuje dušu. Onima koji ga jedu za ljubav

⁴³⁸ otud i arapski naziv *‘ašūrā’*, odn. *‘ašūr*, od korijena ‘-š-r koji nosi značenje “deset”.

⁴³⁹ A. Schimmel, *Odgonetanje Božijih znakova*, str. 132.

⁴⁴⁰ Opis obreda *ašure* na derviški način prema: A. Busuladžić, “O vjerskim običajima *ašure* kod balkanskih muslimana”.

⁴⁴¹ A. Busuladžić, isto, str. 277.

⁴⁴² jedn. ašik < tur. *âşik* < ar. *‘ašiq*, ovdje u značenju: zaljubljenik, mistik

imama Hasana i imama Huseina, lijek je za patnje”.⁴⁴³ Radi pojašnjenja ovoga navoda treba spomenuti da se u šijitskim i sufijским obredima kojima se obilježuju događaji na Kerbeli nerijetko uz Huseina spominje i njegov brat Hasan, iako je povijesna činjenica da on nije poginuo u toj bitci, nego je umro, možda otrovan, jedanaest godina prije.⁴⁴⁴ Ima u Muhibbijevim rukopisima i drugih zapisa u kojima se tu dvojicu Muhamedovih unuka naziva “mučenicima s Kerbele”,⁴⁴⁵ istodobnost povijesno udaljenih događaja moguća je, naravno, jedino u mitskom vremenu.

Muhibbijeve pjesme i recepti pokazuju da je najveću važnost pridavao jelima koja su neodvojiv dio obreda i društvenih okupljanja, napose u krugovima derviša. Od pića spominje samo sok od smrekovih bobica. O pijenju alkohola, koje je u Bosni njegova vremena unatoč strogim vjerskim zabranama bilo prilično raširena, iako pokudna navada,⁴⁴⁶ ništa ne govori, a u pjesmi o derviškome izletu i izriječkom kaže: “kako nam je efendija piće zabranio / za nuždu je kompot odobrio”.

O kavi i duhanu ima u Muhibbija jedna arapska izreka koja se često viđa u bosanskim međžmuama: “Kava bez duhana – k’o spavanje bez jorgana”. Na prvome listu jednog medicinskog rukopisa našao se i ovaj njegov zapis: “Prestao sam pušiti u srijedu, 3. muharema 1231. [ili 1236].”⁴⁴⁷ S istom će pomnjom njegov unuk Mustafa Hilmi stotinjak godina kasnije zabilježiti: “Dana 22. tišrīn-i sānija 1905., [odnosno] 23. šabana 1323. [22. 10. 1905.], ostavio sam se pića koje mi je šesnaest godina bilo navikom”.⁴⁴⁸

⁴⁴³ Zapisano na papiru umetnutom u R 143

⁴⁴⁴ A. Schimmel, n. dj., str. 133.

⁴⁴⁵ R 27, list 111a

⁴⁴⁶ Vidi: M. Mujić, “Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića u Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću”.

⁴⁴⁷ R 113, list 1a

⁴⁴⁸ R 123, list 104b

Vrijeme obreda i vrijeme mehaničkoga sata

Muhibbijevi zapisi pokazuju da su u njegovu svijetu supostojali različiti načini određivanja vremena: tradicionalni, prema prirodnim ciklusima i muslimanskim obrednim molitvama i blagdanima, te oni egzaktni, koji su u bosansko društvo počeli ulaziti sa sve širom uporabom mehaničkoga sata.⁴⁴⁹ Događaje o kojima piše on datira prema lunarnome, islamskom kalendaru, a mjestimice bilježi i odgovarajuće datume julijanskoga kalendara kojim su se bosanski muslimani također služili. Katkad umjesto određenoga dana navodi samo u kojoj se dekadi mjeseca zbio neki događaj, onako kako je bilo uvriježeno i u osmanskim ispravama: “u trećoj dekadi mjeseca zulhidže 1237”.⁴⁵⁰ Umjesto znamenkama ili riječima, datum ponekad iskazuje jednom riječju iz koje se godina dobiva zbrajanjem brojčanih vrijednosti slova.⁴⁵¹ To je u arapsko-islamskoj tradiciji bio uobičajen način datiranja, posebno usavršen u već spominjanim prigodnim kronostihovima.

Vrijeme događaja Muhibbi određuje i prema prirodnim godišnjim ciklusima, pa tako piše da se nešto zbililo “trideset četvrtoga dana zemherije”,⁴⁵² dakle potkraj četrdesetodnevnoga razdoblja najveće studeni koje završava zimskim solsticijem.⁴⁵³ Orijentiri su mu i muslimanske molitve i blagdani: “u utorak navečer, poslije akšama”,⁴⁵⁴ “u petak poslije ikindije”,⁴⁵⁵ “u petak, tri četvrt sata prije akšamskoga ezana”,⁴⁵⁶ “na dan arefe”.⁴⁵⁷ On nikada ne koristi narodne nazive

⁴⁴⁹ Na ispitivanje Muhibbijeva odnosa prema vremenu najviše su me potaknule Le Goffove medijevističke studije. U interpretacijskom okviru što ga pruža *Srednjovjekovni imaginarij*, naoko “obični” zapisi, kakvi se često viđaju u međžmuama, zadočili su nova značenja i pokazali se vrijednim izvorima za poznavanje nekih vidova društveno imaginarnog u Bosni Muhibbijeva doba.

⁴⁵⁰ R 103, list 42a

⁴⁵¹ Ekslibris u R 135, list Ia

⁴⁵² R 91, list 2a

⁴⁵³ Prema: J. T. Zenker, *Dictionnaire turc-arabe-persian*, str. 481.

⁴⁵⁴ R 91, list 35b

⁴⁵⁵ R 91, list 1a

⁴⁵⁶ R 145, unutarinja strana prednje korice

⁴⁵⁷ R 91, list 1a. *Arefe* (ar. *arafā*) naziv je 9. dana lunarnoga mjeseca zulhidže, uoči Kurban-bajrama, kada svi hodočasnici stoje na Arafatu, visoravni nadomak Meke.

mjeseci, onako kako je to činio Bašeskija, niti kršćanske blagdane koji su, budući vezani uz solarnu godinu i poljodjelske radove, bosanskim muslimanima također služili kao orijentiri.

Veću točnost i odmak od tradicionalnog i obrednog poimanja vremena pokazuju zapisi u kojima Muhibbi navodi sat i minutu kada se nešto dogodilo. Dnevno vrijeme on većinom određuje na način koji će se od austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine nazivati *a la turka*, različito od srednjoeuropskoga – *a la franka*. Po tom “turskom” računanju, dan kao cjelina dana i noći počinje zalaskom sunca i podijeljen je u dva dijela po 12 sati.⁴⁵⁸ Dakako, nije to izvorno turski način mjerenja dnevnoga vremena; Arapi su još prije pojave islama smatrali da novi dan nastupa trenutkom sunčeva zalaska. Korijen je takva računanja u načinu određivanja početka novoga mjeseca: mjesec počinje kada se na nebu ukaže mlađak, dakle u suton. Podjela na dvadeset četiri sata vjerojatno je grčkoga porijekla.⁴⁵⁹

Budući da se trenutak sunčeva zalaska iz dana u dan pomalo pomiče, to je i ure trebalo svakodnevno podešavati. Da bi se izračunalo srednjoeuropsko vrijeme nekog događaja, na *a la turka* određen sat treba dodati *a la franka* vrijeme zalaska sunca; ako je zbroj veći od 12, treba oduzeti 12 sati.⁴⁶⁰ Kada Muhibbi zapisuje da se nešto dogodilo u tri sata noću, to znači da se događaj zbio u tri sata poslije sutona.⁴⁶¹

Svojom se preciznošću Muhibbijevi zapisi razlikuju od nekoliko desetljeća ranijih Bašeskijinih. Bašeskija, naime, malokad bilježi sate i minute, iako je dućan u kome je radio kao javni pisar bio pod *sahat-kulom*, a usto i godine 1773. piše da je za osam i pol groša kupio *čalar sahat*, uru koja otkucava.⁴⁶² U Muhibbija se opaža onakva sklonost egzaktnom određivanju vremena kakvu Attali zamjećuje u Europi 16. stoljeća, na pragu epohe mehaničkoga sata. Primjeri što ih Attali navodi

⁴⁵⁸ A. Strausz razliku između europskog i “turskog” vremena očito smatra posljedicom nehajnog odnosa muslimana prema točnosti; on piše da imućni muslimani nose na lancu oko vrata “turski sat” koji “kasni i po pet sati”. “Bosna: zemlja i ljudi”, str. 38.

⁴⁵⁹ Prema: W. Hartner, “Zamān”, str. 1211.

⁴⁶⁰ Prema: J. Mulaomerović, “Muvekkithane, muvekkiti i mjerenje vremena”, str. 276.

⁴⁶¹ Vrijeme iz Muhibbijevih zapisa ne može se točno preračunati u srednjoeuropsko ako se ne zna kada je određenoga dana zašlo sunce.

⁴⁶² Bašeskija, *Ljetopis*, str. 117.

iz onodobne dnevničke i memoarske literature, zapisi poput “živjela je svega četiri godine, devet mjeseci i dva dana, dvadeset dva i pol sata”,⁴⁶³ sročeni u prenaplašenoj želji da se svaki događaj precizno smjesti u vrijeme, vrlo su nalik ovima iz Muhibbijevih rukopisa:

*U četvrtak, 2. rebiulahira 1250. [8. 8. 1834.], u 3 sata i 56 minuta Selanikli Nekib-zade došao je u Sarajevski sud.*⁴⁶⁴

*U nedjelju obdan, 7. rebiulahira 1238. godine [22. 12. 1822.], (...) u 5 sati i 41 minutu u Sarajevu se dogodio potres.*⁴⁶⁵

*Moj sin Jusuf rodio se u petak 24. šabana 1247. [28. 1. 1832.] u 10 sati i 4 minute.*⁴⁶⁶

Na osnovi razlike između Muhibbijeva i Bašeskijina načina određivanja vremena ne treba izvoditi zaključak da su se u kratkome razdoblju koje dijeli dvojicu ljetopisaca mehanički satovi počeli više koristiti u svakodnevnom životu.⁴⁶⁷ Zna se da je upotreba kućnih satova svojevrsan pokazatelj građanske točnosti, no takve točnosti u bosanskoj svakodnevnici nije bilo sve do austrougarske okupacije. Vlasnici satova običavali su nositi ih na uočljivom mjestu kao statusne simbole, no život je neometano protjecao ritmom vjerskih obreda. Autoritet ezana kao vremenskog orijentira nije bio narušen i susreti među bosanskim muslimanima dogovarali su se prema molitvama, a ne u minutu točno. Zbog svega toga, Muhibbijevu naglašenu preciznost treba promatrati ponajprije kao izraz njegove osobne fascinacije satom,

⁴⁶³ J. Attali, *Povijest vremena*, str. 155.

⁴⁶⁴ R 118, list 38b

⁴⁶⁵ R 91, list 1b

⁴⁶⁶ R 91, list 35b

⁴⁶⁷ Popisi ostavština pokazuju da je i u 18. i u 19. st. svaka dobrostojeća obitelj imala makar jedan sat. Y. Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, str. 61, 88, 90, 97, 116. i 125. Sarajevski trgovac Hadži-Jovo Selak (u. 1810.) imao je čak sedam ura: zidne, džepne, i one s lancem. Đ. Mazalić, “Popis zaostavštine i rasulo sarajevske porodice Selaka”, str. 226-228. O tome da se u 19. st. satovi nisu upotrebljavali mnogo više nego u prethodnom stoljeću govori i podatak da je broj obrtnika urara u 18. i u 19. st. bio isti. Prema: J. Mulaomerović, *Mjerenje vremena u doba turske uprave u Bosni i Hercegovini*, str. 134.

a ne kao pokazatelj uznapredovala *laiciranja vremena* (Le Goff)⁴⁶⁸ u bosanskoj svakodnevici. O tome da ni kod njega samog nije posrijedi dosljedna i načelna egzaktnost govori i to što nerijetko griješi zapisujući naziv dana u tjednu u kojem se nešto dogodilo.

Muhibbijeva sklonost bilježenju do u minutu točnoga vremena može se dovesti u vezu i s njegovim u izvorima dobro potvrđenim zanimanjem za astronomiju i kalendarologiju. U knjižnici je imao nekoliko djela s tih područja, među njima i vrijedan primjerak perzijskoga komentara astronomskih tablica koji je kupio na dražbi ostavštine Muhameda Muzaferije.⁴⁶⁹ U rukopisu arapskog astronomskog djela *Al-mudhīl fi 'ilm an-nuḡūm* (Uvod u astronomiju) nalaze se i njegovi upisi o mjerenju vremena pomoću kvadranta,⁴⁷⁰ a objašnjenje načina rukovanja kvadrantom zapisao je i u bilježnici.⁴⁷¹ Najopsežniji zapisi te vrste, oni u kojima određuje točno vrijeme za Sarajevo, zapremaju devet stranica jednoga rukopisa. Većinom su to upute za nalaženje *nisf-i fadle*⁴⁷² i dalje računanje s njom; takvi su izračuni do u sekundu precizni.⁴⁷³

Muhibbi je među suvremenicima zacijelo slovio kao znalac astronomije jer to u svojoj kronici spominje i Muhamed Enveri Kadić.⁴⁷⁴ Ako je suditi po Bašeskiji, koji u *Ljetopisu* s katkad i pretjeranim divljenjem piše

⁴⁶⁸ *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, str. 241.

⁴⁶⁹ *Šarḥ-i Ziğ-i İlḥānī*, R 124

⁴⁷⁰ R 73, listovi 79a-80b

⁴⁷¹ R 91, list 17b. Zadržavam se na tome da navedem podatke i izvore koji potvrđuju da se bavio praktičnom astronomijom i kalendarologijom i ne ulazim u prosudbe njegove kompetentnosti u tim područjima. Ni znanstvenicima prirodoslovne naobrazbe, koji istražuju povijest astronomije u Bosni i Hercegovini, nije lako razumjeti upute što ih daju danas malobrojni poznavatelji rukovanja kvadrantom. Evo što o tome kaže J. Mulaomerović: "Način mjerenja vremena pomoću astro-lab-kvadranta danas je u našim krajevima skoro potpuno zaboravljen. Tragajući za kvadrantima, razgovarao sam s njihovim vlasnicima među kojima je bilo i onih koji su ih prije rata svakodnevno koristili. Njihova su objašnjenja upotrebe almukantarnog kvadranta najčešće nepovezana tako da ni poslije više uzastopnih preslušavanja magnetofonskih zapisa nije bilo moguće rekonstruirati redoslijed operacija". "Muvekkithane, muvekkiti i mjerenje vremena", str. 275.

⁴⁷² *nisf-i fadla* (tur.): broj stupnjeva na kružnom luku kvadranta, između konca i linije istoka i zapada. J. Mulaomerović, n. dj., str. 277.

⁴⁷³ R 164, listovi 50b-54b.

⁴⁷⁴ M. E. Kadić, *Tāriḥ-i Enverī*, sv. 25, list 158.

o svojim sugrađanima upućenima u astronomiju, bilo je to vrlo cijenjeno znanje.⁴⁷⁵ Tada u Sarajevu još nije bilo službene zvjezdarnice – prva je podignuta uz Carevu džamiju 1270. (1853/54.) godine, kratko prije Muhibbijeve smrti – pa je određivanje obredno važnih datuma i vremena molitava bilo prepušteno rijetkim znalcima vičnima upotrebi kvadranta i izradi kalendara.⁴⁷⁶ Muhibbi je po svemu sudeći bio jedan od takvih znalaca. Držao je i predavanja iz astronomije, a među njegovim učenicima bio je i Salih Sidki Hadžihuseinović, koji će postati prvi službeni sarajevski *muvekkit*, namještenik zvjezdarnice zadužen za određivanje točnoga vremena, i po tome dobiti nadimak Muvekkit.⁴⁷⁷ Muhibbi je astronomiji i mjerenju vremena podučio i svojega sina Saliha Salahuddina i osposobio ga da već u dobi od šesnaest godina izrađuje kalendare.⁴⁷⁸

Muhibbijevo poznavanje astronomije treba promatrati na podlozi onodobne prirodoslovne naobrazbe u bosanskih muslimana. Razina teorijskoga znanja i preciznost astronomskih izračuna bile su ograničene nepostojanjem opservatorija i zakašnjelim usvajanjem znanstvenih spoznaja iz Europe. O tome dovoljno govori podatak da se u Bosni geocentrično shvaćanje Sunčeva sustava ponegdje zadržalo i do sredine 19. stoljeća.⁴⁷⁹ Bavljenje astronomijom bilo je ponajprije

⁴⁷⁵ O nekom Mula Mahmutu Bašeskija piše: “U svim znanostima bi on rješavao najteža pitanja koja nisu mogli riješiti ostali učeni ljudi. Osobito je bio sposoban u astronomiji, tako da se slobodno može reći da je on drugi Ptolomej.” *Ljetopis*, str. 187.

⁴⁷⁶ J. Mulaomerović, n. dj., 269.

⁴⁷⁷ Podatak da je Muvekkit slušao predavanja iz astronomije nekog “Muhibića iz Neretve” navodi M. Hadžijahić u članku “Salih ef. Muvekit”, str. 221, a prenose ga i J. Mulaomerović i E. Sikirić u radu “Globusi Zemlje Saliha Hadžihusejnovića Muvekita”, str. 396. S velikom se sigurnošću može ustvrditi da je posrijedi upravo kadija Mustafa Muhibbi, tada jedini Muhibbi u Sarajevu, za kojega se znalo da je rodom iz Neretvanske nahije. Netočno je, međutim, nazivati ga Muhibićem jer tek u sljedećoj generaciji od njegova mahlasa nastaje prezime Muhibbi-zade, odnosno, sa slavenskim patronimijskim sufiksom – Muhibbić.

⁴⁷⁸ Taj zaključak temeljim na podatku da se u privatnoj zbirci Muhameda Hadžijahića nalazio tzv. vječni kalendar koji je 1258. godine po hidžri (1842/43.) izradio Salih, sin hadži Mustafe Muhibbi-efendije u Sarajevu. Znajući da je Muhibbi imao sina Saliha, i da tada nije bilo drugoga hadži Mustafe Muhibbija u Sarajevu, pretpostavka koju iznose Mulaomerović i Sikirić da je to sin onoga istog Muhibića, točnije rečeno Muhibbija, čija je predavanja slušao Muvekkit, vrlo je vjerojatno točna. Vidi: J. Mulaomerović i E. Sikirić, n. dj., str. 396., bilj. 10.

⁴⁷⁹ J. Mulaomerović, *Mjerenje vremena u doba turske uprave u Bosni i Hercegovini*, str. 142.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تبارک الذی جعل فی السماء برصاً وجعل فیها سراجاً وقریناً وهو الذی جعل اللیل والنهار خلفه لئلا یلذوا ان یدکروا
او اراد شکوراه مالا للکی که مبلغ صلح و جعلنا سراجاً وهاجا افریند شکست اوست وراثت امیه و انزلنا من السماء ماء طهاراً
افرخنده لئلا یلذوا و ارادت او و قادی که بر صد شکست بر شامستین طباغ سموت سج و ایا وسیله عده و عدده و رابطه اعصاب بود
و بید قدر و ریگسوت بفرمود بر فراز است و منطلق عیانت افلاک و اهلها نقش بند انا زینا النساء الذین برینة الکواکب بعبودین
در وجود بن هنار کوب فواقیب از قوت و سیار است بسیار است و بر مقتضای و الا برین بعد ذلک دجیباً بری جامه بر و برین طیار
بفرماشتن نیکو س ما بلع مایع و اصف صنایع جمیع فرمود کرد ایند و از مولود عناصره بر مولید وجود انشا او برین بود بر اختصار
لقد خلقنا الانسان من خسن نفوسهم بر صفة او کند به بر جنة علیا و لقد کرمنا بنیاده و بر موجب ملک الرحمن خلقنا اجسادهم
علی عین مراد و فضیلت بر در منقبت صاحب است که سیمین بر نقش بطران لولان لما خلقت الافلاک مطروحات الارض و کرم فرمود
اختصا کونهم ما یزید بر قدرتم اولاد و اخفاد و احباب او را که بخود سهرامات و تومر سراجا کرامت اند خلقت خلوات و لیسات
مخفص و ممتاز شفا یا ایها الذین امنوا صلوا علی و سلموا علیها اما بعد حیثین کونیا یضعف عباد الله و احوجهم الیه مستخضع
بن شاهرخ بن محمود کوربان احسن الله حواله و ریح مال که تودری بار و کزیت استغلا و تکفل العم و تمهد مناجحتهم و بر توقضاها
الکر الی طبر جباع همنه همی کن و مقصایری نمت بر اهر از فضیلت کمال و استیجاب ما توفیل و افعال تصور مقصود است اعنه
سعی جمل از سه جهد و جده بر بل نجایب احتمال حیثین علیه و خصار د قان حکم معطوف و مصروف کرد ایند تا توفیق الخیر
و شرفین این ضعیف کست بر وفق فرموده مطر شینا و جد و جد بقم ظنت و خاله فکرت علو من علومه د قان توفیق سما
علوم حکمی بفرماد و ایا بر و اختلاف کله زبان عبارات فرمود بل بر این آن کجود و مبین و کشف کرد ایند و جوهر حقیقت
عز اسماء از نه کرم عم و ان من شتی الاعدد ناخرانه و ما نزل الا بقدر معلوم این سنده و فحصر و انجمن بر حقیقت
و مکتب جیم تره اختصاص و امتیاز بحسب درجات نامعنی بریت انه انما برنا عملنا فانظر و اعدنا الی الاقار
بر کما یعزب کما روزگار کاشته اید و اختیار و شهاده بر مده فکد و ارا بر زشته جده ستاد کار اختیار فرموده و
و باعانت و امداد حضرت ستاد بر وسیله علامه کمال ناصب بر ایت کفعل و الحکم الیک مسائل کجی حق ناچ مناجح بر حق
مولانا صاحب کلمه و کلمه بر سوتی شهر بفاخته زاد بر روی غیر شهر و نظایر حضرت مولانا اعظم افتاد الکماله فی اعالم کمال
علوم الاول و ایل کاشف مفصلات مسائل مولانا غیاث الملو و کذب بر حشید بر دمه محصه که فین بر هر بر سنج و انشور علی بل
جامه چنانما فضل کسری بود اتفاق شریع افتاد و در سباد جمال حضرت مولانا مغفور سرور و غیاث الدین بر حشید بطا بسره غره
ندای اجوده اعلی اس را بر سب احیای تلقی نموده از دگر فرود در چهار بر یک بر در جهان جنت نموده و در انسا و صل پیش از آنکه این
هرم شش و بره اخبر اند حضرت استاد بر سکر است مساعیه بخوار چشم بر رویه کاد سوت سوا اتفاق فرزند از در حشر علی بن
محمد توفیقی در حدیث سن و عنون سبانه عقیدتین در مضار فطور علوم توفیقی که بر بوده که اسد و ان و در جابحه کف
که صبت ما توان علی قرب ان زمانه و سرخ الاوان با طرف و انکاف جهات شش و کشف کرد و در سب اسد و حد کفر بر سب
الحق و عین فضل نا شنای بر هر خطی بر با تمام بر سینه امد و انچه در سب سبانه که جده استخوان معلوم در کتاب
ثبت انفا شمل بر جاد مقال شش از محاسن بر و بر ابع کرم بود که از صد و شش و کما سر زده بر این کجود بر او خطای

Prva stranica rukopisa astronomskih tablica
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 131, list 1b

motivirano potrebom za određivanjem vremena obveznih molitava, početka i završetka ramazanskoga posta i blagdana te za izradom kalendara. Bila je to praktična astronomija, slabo vezana uz teorijsku, a svodila se na upotrebu mjernih instrumenata i tablica; stoga se ne može nazvati drukčije negoli amaterskom.⁴⁸⁰

Osim iz obrednih potreba, zanimanje za astronomiju ishodilo je i iz vjerovanja da nebeska tijela utječu na čovjekovu sudbinu. Astronomija i njezina “luda sestra” astrologija u Osmanskome Carstvu nisu bile strogo razgraničene discipline, pa ih je zbog tog prožimanja primjereno skupa nazivati zvjezdoznanstvom.⁴⁸¹ Muhibbijeva navika praćenja položaja zvijezda ostavila je traga i u njegovim ljetopisnim zapisima. Tako on uz bilješku o rođenju sina domeće: “Rodio se u kasabi Vlasenici kada je Sunce bilo na sedamnaestome stupnju zviježđa Djevice”.⁴⁸²

Uza svu umješnost u određivanju točnoga vremena, proučavanje astronomskih tablica i poznavanje načina služenja kvadrantom i drugim mjernim napravama, jedno je područje Muhibbijeva djelovanja ostalo netaknuto znanstvenim spoznajama: provođenje šerijatskih odredaba o proglašenju početka ramazanskoga posta i nastupanju ramazanskoga bajrama. O tome je prema islamskoj tradiciji odlučivao kadija na temelju izjava pouzdanih svjedoka da su na nebu vidjeli mlađak. Čitajući svoj rukopis fikhskoga djela *Muhtaşar al-Qudûri* (Kudurijev kompendij), Muhibbi se zadržao na poglavlju o postu i na margini zapisao dva hadisa vjerovjesnika Muhameda koji govore o tome kako odrediti prvi dan ramazana.⁴⁸³ Kao kadija kojemu je izdavanje *ilama* (rješenja) o započinjanju posta bila dužnost, on je, dakle, poštivajući tradiciju trebao ostaviti po strani poznavanje kalendarologije i osloniti se na iskaze svjedoka, a ako se na nebu ne bi vidio mlađak, trebao je odbrojiti trideset dana od početka prethodnoga mjeseca, šabana.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ J. Mulaomerović, n. dj., str. 141-143; isti, “Muvekkithane, muvekkiti i mjerenje vremena”, str. 267.

⁴⁸¹ Tu neodvojivost astronomije i astrologije u Osmanskome Carstvu pokazuje i opseg djelatnosti astronoma u sultanovu saraju. Uz glavnu dužnost izrade kalendara, astronomi su određivali najpovoljnije sate za ustoličenje sultana, objavu rata, vjenčanje, isplavlavanje lađa i druge osobne i državne poslove. E. İhsanoğlu, “Osmanske obrazovne i naučne institucije”, str. 827.

⁴⁸² R 91, list 35b

⁴⁸³ R 97, list 24b

⁴⁸⁴ Ta je tradicija opstajala u Bosni još tridesetih godina 20. stoljeća. Na stranicama *Novog behara* vodila se 1934-35. godine polemika između F. Spahe, M. Handžića,

Ne zna se kako je Muhibbi usklađivao sklonost egzaktnosti sa subjektivnom i tradicijskom praksom na koju su ga obvezivali šerijatski propisi. Jedno je ipak sigurno: ugled u društvu snažile su mu i sposobnosti mjerenja vremena i ovlasti da odlučuje o terminima obreda. U oba slučaja imao je moć kakvu puk nije posjedovao.

Bolest, strah i zaštita

Velik dio Muhibbijeve svakodnevice zaposjedali su različiti načini borbe protiv bolesti te postupci odagnavanja straha i zaštite od prirodnih i nadnaravnih sila. Zanimanje jednoga kadije za medicinu i ne čudi zna li se da se u onodobnoj Bosni liječilo uglavnom kod kuće. Bilo je to vrijeme učestalih epidemija kolere, ospica, velikog kašlja, kuge i drugih teško izlječivih ili neizlječivih bolesti, a prave bolnice u Sarajevu još nije bilo.⁴⁸⁵ Osmanski dostojanstvenici imali su osobne liječnike, a po potrebi pozivali su i Dubrovčane.⁴⁸⁶ Većina stanovnika dotle je bila prepuštena brijačima, vidarima i priučenim iscjeliteljima, ili se oslanjala na vlastita umijeća. Prikupljanje liječničkih savjeta i bavljenje ljekovitim biljkama i načinima njihove upotrebe stoga su bili važan dio njihova života. Imućniji građani ljeti su odlazili na svoje seoske posjede i ondje prikupljali ljekovito bilje, a mogli su ga nabaviti

A. Nametka i dr. o tome treba li uza svu dostupnost rezultata astronomskih mjerenja ustrajati na tradicijskom, dakle nepreciznom i nepouzdanom, načinu određivanja vremena početka blagdana, zbog kojega se znalo dogoditi da u jednom kadiluku slave bajram, dok u susjednome još poste. Vidi npr. F. Spaho, "K rješenju našeg kalendarskog pitanja", str. 8-9. O nesporazumima i pomutnjama do kojih je dovođila subjektivnost takva pristupa govori i Bašeskija u *Ljetopisu*, str. 100.

⁴⁸⁵ Tek 1866. godine počele su se sredstvima Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu graditi dvije bolnice, jedna za muškarce, druga za žene. Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 1125. Ljekarne, koje su uglavnom držali Dubrovčani, u Sarajevu se spominju od 1514. godine. B. Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, str. 144. Skarić pak piše da je prvu ljekarnu u Sarajevu otvorio Đorđe Đorđević, turski vojni ljekarnik koji je došao iz Beograda, i to tek 1854., u godini Muhibbijeve smrti. V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, str. 216.

⁴⁸⁶ B. Zlatar, n. dj., str. 143. U Sarajevu su boravili i strani liječnici koji nisu bili u službi velikodostojnika. Tako se ondje u drugoj polovici 18. st. nastanio Konstantin, liječnik iz Napulja. Prema: Fra Lj. Lucić, "Franjevačka prisutnost u Sarajevu", str. 251.

i kod *atara*, travara-ljekarnika.⁴⁸⁷ Ljekaruše je uz osnovnu vjersku literaturu imala gotovo svaka obitelj u kojoj je bilo pismenih.⁴⁸⁸

Ljekovito bilje

Muhibbi je ponešto o ljekovitom bilju zapisao u svojem primjerku poznatog osmanskog medicinskog djela *Manāfi' an-nās* (Dobrobit ljudima)⁴⁸⁹ napisanog u 16. stoljeću. Prema velikom broju prijepisa toga djela u Bosni i Hercegovini može se pretpostaviti da je ono znatno utjecalo na tamošnju zdravstvenu kulturu.⁴⁹⁰ Muhibbijev primjerak izradio je 1812. godine bosanski pisar Salih, sin hadži Ahmeda Kalajdžića. Sudeći prema ekslibrisu,⁴⁹¹ kodeks je iste godine postao Muhibbijevim vlasništvom, te je moguće da je i prepisan po njegovoj narudžbi. O tome da ga je pozorno čitao govore bilješke na rubnim bjelinama i slobodnim listovima. Te marginalije su većinom prijevodi naziva bilja s osmanskog turskog na jezik što ga zapisivač naziva *bosanskim* (bosanca; Bosna lisāni) i *bošnjackim* (bošnjakça), ali i oni su zabilježeni arapskim pismom.⁴⁹² To su *rodakva*,⁴⁹³ *miloduh*,⁴⁹⁴ *al mak*,⁴⁹⁵ *drimovac*,⁴⁹⁶ *metvica*,⁴⁹⁷ “*bošioak*, a neki kažu i *fesligen*”,⁴⁹⁸ *kopar*⁴⁹⁹ i *malina*.⁵⁰⁰

⁴⁸⁷ O. Sokolović, “Popis orientalnih medicinskih knjiga moje knjižnice”, str. 112.

⁴⁸⁸ M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, str. 241.

⁴⁸⁹ R 113

⁴⁹⁰ S. H. Alić, “Jedno medicinsko djelo, pisano vjerovatno u Bosni. Nida'i, Menafi en-nas (/Ljekarske/ koristi svijetu)”, str.141.

⁴⁹¹ R 113, list 1a

⁴⁹² Bosanski nazivi koji se mjestimice pojavljuju u izvornom osmanskome tekstu u prijevodu su označeni drukčijim tipom slova.

⁴⁹³ rotkva, R 113, list 80b

⁴⁹⁴ R 113, list 81a

⁴⁹⁵ R 113, list 82a; crveni mak, od perz: *al*: svijetlocrven, ružičast.

⁴⁹⁶ R 113, list 82b

⁴⁹⁷ R 113, list 84a

⁴⁹⁸ R 113, list 84b

⁴⁹⁹ R 113, list 85a

⁵⁰⁰ R 113, list 93b

Na praznom listu istoga rukopisa Muhibbi je sastavio mali rječnik turskih, arapskih i bosanskih naziva bilja.⁵⁰¹ Bosanski su *šljez*, *drimovac*, *metvica*, *kopar*, *sindžirac*,⁵⁰² *alasti mak*,⁵⁰³ *miloduh*, *divja čubrica*, *malina*, *ljubica*, *bokvica*, *slatka papreča*,⁵⁰⁴ *mah*, *bor*, *šesarica*, *budalasti repuh*, *kaloper*, *glog*, *štavlja*, *božurak*, *somina*. Očito je da je zapisivač neke turske i perzijske riječi, poput *al* (*mak*) ili *fesligen* (također i *fesliđen*), smatrao dijelom bosanskoga leksika.

U istome rukopisu nalazimo i nekoliko Muhibbijeve dužih glosa; tako on na margini bilježi da se biljka, kojoj je na turskom ime *zofa*, na bosanskome zove kadulja, da je ima u Hercegovini i da se od nje spravljaja čaj.⁵⁰⁵ Kasnije je dometnuo kako to nije kadulja, nego čubra,⁵⁰⁶ također rasprostranjena u Hercegovini.

Osim naziva bilja, zapisao je i neke savjete poput onog kako čovjek treba postupiti kada mu nešto zapne u grlu; djelotvornost toga postupka potvrđuje riječima: "Ovaj siromah sâm je to isprobao."⁵⁰⁷ Na zadnjem slobodnom listu zabilježio je savjet za obranu od uroka i dva recepta za liječenje probadanja. Tako se onomu koji u svojoj kući, u dvorištu ili vrtu nađe predmet što ga je ostavio netko tko ga želi ureći preporuča da ga ne pomiče s mjesta, nego da ga zapali. Bio je to, čini se, uobičajen način borbe protiv uroka; isti savjet mogao se čuti u Bosni i potkraj 19. stoljeća.⁵⁰⁸ Protiv probadanja⁵⁰⁹ preporuča se stući češnjak i privinuti ga na bolno mjesto. Drugi recept za istu

⁵⁰¹ R 113, list 113a

⁵⁰² endivija

⁵⁰³ *alast*, od perz. *al*: ružičast, svijetlocrven. A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, str. 85.

⁵⁰⁴ slatka paprat

⁵⁰⁵ R 113, list 24a

⁵⁰⁶ *Satureia hortensis* L. B. Šulek, *Jugoslovenski imenik bilja*, str. 60.

⁵⁰⁷ R 113, list 25a

⁵⁰⁸ M. F. Kulinović, "Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju u Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini", str. 514.

⁵⁰⁹ U turskom je tekstu riječ *sancı* (u zapadnorumelijskome *sanci*), koja se u Bosni javlja u obliku *sandžije*, a u značenju probadanja, žiganja u tijelu. A. Škaljić, n. dj., str. 549. Stara hrvatska riječ za tu tegobu, *bodac*, uglavnom označuje simptom neke bolesti, tj. rebrenu bol, pleuritis, a ponekad i samu bolest, tj. upalu pluća. M-A. Dürriegl i S. Fatović-Ferenčić, "Marginalia medica Croatico-glagolitica", str. 176.

boljku: “jedan miskal⁵¹⁰ kore gorke naranče,⁵¹¹ osušene u sjeni, stuče se u prah, prosije i popije s toplom vodom”⁵¹²

Ljekovitom bilju i zdravstvenim savjetima posvećen je i velik dio Muhibbijeve već spominjane svaštare.⁵¹³ U nju je prepisao opsežne izvode iz nekog djela na osmanskome turskom jeziku o svojstvima biljaka i načinima njihove upotrebe. Pisao je bez reda, gdje god je našao praznu stranicu. Počeo je na listu 12b, nastavio od lista 19a do 29b te od 52a do 52b. Nema početka ni svršetka djela, pa mu se ne može odrediti naslov ni autor. U tom se tekstu uz neke turske nazive bilja navode i bosanski.⁵¹⁴ Ponekad autor uvodi i latinske nazive napisane arapskim pismom, a propušta navesti turske, kao u primjeru biljke “anagallis koju na bosanskome zovu *kužji mor*, što znači ubojica kuge”⁵¹⁵ Ostali bosanski nazivi u toj biljaruši su *oman*,⁵¹⁶ *voluji jezik*,⁵¹⁷ *čivit milostivi*,⁵¹⁸ *sutlić*,⁵¹⁹ *smilje*,⁵²⁰ *čubra*,⁵²¹ *kukurijek*, *crni korijen* i *crna kihavica*,⁵²² *crnošina*,⁵²³ *udika* ili *hudika*.⁵²⁴ Uz osnovni tekst ima i Muhibbijevih glosa: tako on za jednu biljku zapisuje prvo arapski naziv (*zafar al-hayl*), zatim turski (*at tabani*) i naposljetku tri bosanska: “*konjsko kopto*, a neki kažu *podbjel*, pa i *repub*”⁵²⁵ I u tom je rukopisu sastavio mali

⁵¹⁰ miskal: mjera za težinu, 1,5 dram; 1 dram = 3,207 gr. A. Škaljić, isto, str. 465.

⁵¹¹ gorka naranča (tur. *turunç*): vrsta naranče (*Citrus aurantium var L., amara L.*). A. Škaljić, isto, str. 626.

⁵¹² R 113, list 113b

⁵¹³ R 91

⁵¹⁴ Iz toga ne treba izvoditi zaključak da je autor djela Bosanac; bosanske je nazive mogao unijeti i neki od prethodnih prepisivača toga teksta.

⁵¹⁵ R 91, list 25a

⁵¹⁶ R 91, list 12b

⁵¹⁷ R 91, list 19b

⁵¹⁸ R 91, list 22b

⁵¹⁹ R 91, list 23a

⁵²⁰ R 91, list 23b

⁵²¹ R 91, list 24a

⁵²² R 91, list 28a

⁵²³ R 91, list 52a

⁵²⁴ R 91, list 52b

⁵²⁵ R 91, list 12b

rječnik turskih, arapskih i bosanskih naziva; bosanski su *bor*, *smrča*, *jela*, *smreka*, *mušmula*, *drenjina* i *glog*.⁵²⁶

Savjeti

Osim izvoda iz biljaruše nepoznata autora i rubnih zapisa uz njih, Muhibbi je u istu bilježnicu unio i dvadesetak savjeta za liječenje ljudi i konja.⁵²⁷ Ako je suditi prema opaskama da je nešto “iskušano” i “vrlo djelotvorno”, pripravnici o kojima piše doista su se primjenjivali. Neki njihovi sastojci i danas se smatraju ljekovitima (pčelinji otrov, mast pačjeg repa), ali ne i kada su upotrijebljeni onako kako se ovdje propisuje.

Ako dječak ima kamenac u mokraćnom mjehuru, lijek mu je sljedeći: nožem se odrežu glave triju pčela, izgnječe se u šalici vode i to mu se daje da popije. Ako Bog da, proći će. Ne pomogne li taj lijek, u šalici se izgnječi golublji izmet, doda se nešto šećera i daje djetetu da pije.⁵²⁸ Kamenac se raspadne i izađe iz mjehura. Ukoliko ni taj lijek ne pomogne, u mužaru se stuče nešto ljuske jajeta i protisne kroz fino platno, te se poda djetetu da popije s vodom. Mjehur se otvori i kamenac se raspadne. Ako poslije tih lijekova dječak ne može zadržati mokraću, treba mu dati da jede pačjeg repa pa će se uz Božju volju oporaviti. Ovo je zapisano nakon što je iskušano.⁵²⁹

Za ekcem koji se pojavljuje na šakama i rukama: dva dijela kavenog taloga i jedan dio oštrog octa boje kane zamijese se kao tijesto i time se namažu ruke do lakata. Nakon što tako odstoji jednu noć, sve izvlači van. Za dva-tri dana sve se sasuši i nestaje. Tako sam čuo od Mustafa-age Zildžića.⁵³⁰

⁵²⁶ R 91, list 13a

⁵²⁷ To što je zapisivao i upute za liječenje konja ne čudi zna li se da su u ono vrijeme konje držali i u samome središtu Sarajeva koje je bilo napola grad, a napola selo. Prema: A. Bejtović, “Lični i kućni komfor u Bosni i Hercegovini XVIII vijeka”, str. 160.

⁵²⁸ Golublji izmet kao ljekovito sredstvo nalazimo i u jednoj ljekaruši sastavljenoj negdje oko Slavenskog Broda. Koristili su ga protiv probadanja. M. Medić, “Tri ljekaruše”, str. 218.

⁵²⁹ R 91, list 6b

⁵³⁰ R 91, list 11b

*Protiv zatvora: pomiješaju se ulje i list lobode,
to se pije na prazan želudac i dobro je.*⁵³¹

*Za vrućicu: pomiješaju se jogurt i korijen lobode,⁵³²
to se utrlja u tijelo, i gotovo.*⁵³³

Zapisani su i savjeti za postupke koji posve sigurno nemaju nikakvo ljekovito djelovanje:

*Ima li netko vrućicu, neka desnu nosnicu začepi pamukom i
neka dvadeset četiri sata diše kroz lijevu.
Ako Bog da, vrućica će proći.*⁵³⁴

*Ako netko mnogo povraća, sačeka li, proći će, ako Bog da.*⁵³⁵

*Čovjeku koji hrče pod glavu se stavi konjsko kopito⁵³⁶
pa neće hrkati u snu.*⁵³⁷

Katkad Muhibbi zapisuje i tko mu je prenio savjet, primjerice: “Tako sam čuo od Sulejman-age”,⁵³⁸ “Tako sam čuo od Mustafa-age Zildžića”,⁵³⁹ “Hasib-efendija, koji je to iskušao, vidio je da je korisno”.⁵⁴⁰ U sljedećem zapisu upućuje na to od koga je čuo savjet i tko je potvrdio djelotvornost lijeka, a na kraju daje i bosanski naziv ljekovite biljke.

⁵³¹ R 91, list 38b

⁵³² Riječ *loboda* (*Atriplex hortensis* L) Rječnik JAZU navodi kao praslavensku, možda i grčku. Stoga sam je odmah odredila kao domaći naziv u turskome tekstu. Turski naziv za tu biljku pojavljuje se u prethodnom receptu i glasi *pazi*. U turskome jeziku, međutim, postoji i riječ *labada*, u značenju *kiselica* (*rumex obtusifolius*), dakle ne radi se o istoj biljci. Sudeći prema načinu na koji ju je Muhibbi napisao (*lübüda*), može se pretpostaviti da je imao na umu domaći naziv.

⁵³³ R 91, list 49a

⁵³⁴ R 91, list 8b

⁵³⁵ R 91, list 8b

⁵³⁶ U tekstu: *at turnağz*. U rječnicima turskoga jezika ne nalazim takav naziv biljke; možda je zapisivač mislio na dio konjskog kopita.

⁵³⁷ R 91, list 50b

⁵³⁸ R 91, list 42a

⁵³⁹ R 91, list 11b

⁵⁴⁰ R 91, list 38b

Ako konj ne može mokriti, pod jezik mu se stavi korijen paprati i on se odmah uz Božju pomoć pomokri. Tako sam čuo od sejida Abdulkerim-efendije.

Korijen paprati se usitni ili prokuha s mlijekom. Ima li netko u rani komadić olova ili željeza ili komadić kosti koji se ne može izvaditi sondom, pa rana teško zacjeljuje, odmah se onaj korijen stavi na ranu i ostavi da stoji dvadeset četiri sata, pa će komadić ispasti. Prenijeto od spomenutog efendije. Čak je i poznati vidar Kabbahi Mula Salih iz kasabe Visoko to nekoliko puta isprobao i vidio da je dobro. Neka je sa srećom!

*Ono što se zove paprat, bosanskim jezikom vele paprat.⁵⁴¹
Ima je posvuda.⁵⁴²*

U bilježnici ima i recepata u stihovima, preuzetih vjerojatno iz neke osmanske ljekaruše; stihovana djela naime nisu bila rijetkost u osmanskoj medicinskoj literaturi. Za liječenje retencije savjet je sljedeći:

*Ako je kome teško mokriti,
te mu se ne mili išta činiti,
rotkvu s mlijekom treba kuhati,
dok bol ne umine, našte srca jesti.⁵⁴³*

Osim uputa za biljne pripravke, u čiju se djelotvornost može sumnjati, ali se ne može osporiti da se temelje na shvaćanju o prirodnim uzročnicima bolesti i prirodnim načinima liječenja, Muhibbi je zapisivao i upute za teurgijsko liječenje. Tako u bilježnici nalazimo savjete koji se zasnivaju na vjeri u moć određenih kuranskih sura i ajeta.

Djetetu loše volje, koje mnogo plače, na uho se izgovori sljedeći ajet i uz Božju pomoć plač prestane. Utječem se Allahu od Šejtana prokletog, u ime Allaha Milostivog, Milosrdnog. Zar pored Allahove žele drugu vjeru, a Njemu se, htjeli ili ne htjeli, pokoravaju i oni na nebesima i oni na Zemlji, i Njemu će se vratiti!⁵⁴⁴

⁵⁴¹ opet bosanska riječ u osmanskom tekstu

⁵⁴² R 91, list 8a

⁵⁴³ R 91, list 39a

⁵⁴⁴ R 91, list 51a; to je navod iz Kur'ana, III:83.

U noći na petak, ili za dana, uzme se tisuću zrna pšenice i nad svakim od njih po jednom se izgovori sura Ihlās. Zrnevlje se ponese na slušanje propovijedi, a poslije džume⁵⁴⁵ raspe se po krovu džamije, za ptice. Dok se rasipa, govori se: "Učini da nestane bolest tog i tog kao što ovo zrnevlje nestaje u trbusima ptica."⁵⁴⁶

Ovaj drugi savjet je mjestom (džamija), vremenom (petak, poslije džume) i izgovorenim riječima (kuranska sura) vezan uz islamsku religiju, no način borbe protiv bolesti (rasipanje zrnevlja, zaklinjanje) u osnovi je magijski.

Ljekaruša: Muhibbijev prijepis i kompilacija

Odsustvo pokazatelja po kojima bi se dalo zaključiti da zapisivač razlikuje biljno od čudotvornog liječenja nije svojstveno samo načinu na koji savjete bilježi laik poput Muhibbija. Ni u medicinskim djelima koja su kolala u Bosni i Hercegovini osmanskoga doba, i čiji su se savjeti po svemu sudeći široko primjenjivali, postupci znanstvene medicine nisu strogo odvojeni od teurgijskoga liječenja. To dobro pokazuje Muhibbijev primjerak poznate osmanske ljekaruše *Mā ḥaḍar*. Na tom se kodeksu valja posebno zadržati zbog mnogih njegovih slojeva koji ga čine i zbirkom savjeta i dokumentom o načinima prenošenja medicinskoga znanja.

Ljekaruša se nalazi u zborniku tekstova koji je u cijelosti ispisao sâm Muhibbi; njegove su i sve rubne bilješke te kraći zapisci i pjesme na praznim stranicama.⁵⁴⁷ Prvo djelo u kodeksu zbirka je savjeta i recepata Ebu Bekr Nusreta (u. 1793.) *Mā ḥaḍar*, prema imenu autora nazvana i *Risāle-i Nuṣret-efendi* (Nusret-efendijina rasprava). Poslije spomenuta Nidā'ijeva djela *Manāfi' an-nās*, to je u Bosni bio najčešće prepisivan zdravstveni priručnik.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵ džuma: skupna molitva petkom u džamiji

⁵⁴⁶ R 91, list 51a

⁵⁴⁷ O tom se rukopisu već govorilo u poglavlju "Kultura knjige, čitanje i pisanje".

⁵⁴⁸ M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, str. 191.

Sastavljač te ljekaruše radio je kao knjižničar istanbulske biblioteke Nūr-i Osmāniye i u medicini je bio samouk. Znanja o bolestima i liječenju stjecao je, kako kaže u uvodu, iz knjiga i razgovora s učenicima, ali nikada nije radio uz nekog liječnika. Lijekove dijeli onako kako je tada bilo uvriježeno, na duhovne (*rūhānī ilāçlar*) i tjelesne (*cismānī ilāçlar*). Duhovni su lijekovi svakovrsni zaštitni i iscjeljujući zapisi, a tjelesni su biljni pripravci. Među tim dvjema skupinama katkad zapravo i nema razlike, jer u receptima za biljne lijekove nalazimo mnoštvo religijskih i magijskih primjesa, i to u načinu pripreme, načinu uzimanja lijeka ili u riječima koje pritom treba izgovarati.

Muhibbi je uredno i s pomnjom prepisao *Mā ḥaḍar* s primjerka posuđenog od kadije Mehmeda Hasiba. Mjestimice je na marginama bilježio domaće nazive bilja i pokoji savjet; među njima su upute za pripremu lijekova (napitak od žive protiv glista)⁵⁴⁹, kao i zapisi koji ne pripadaju području ljekarništva, poput onih koji omogućuju povrat ukradenih predmeta⁵⁵⁰ ili stjecanje bogatstva.⁵⁵¹ Dovršivši glavni tekst, on prepisuje i dopune što ih je u svoj primjerak bio unio Mehmed Hasib.⁵⁵² Porijeklo tih savjeta nije poznato; svi su na arapskome, pa se može pretpostaviti da ih je Mehmed Hasib prenio iz kakvog arapskog medicinskog rukopisa. Prepisavši taj dio, Muhibbi unosi još jednu dopunu: savjete koje je pročitao u bilježnici Sarajlije hadži Huseina Muzaferi-zade (Muzaferije).⁵⁵³ Glavnome tekstu, Ebu Bekr Nusretovoj ljekaruši, i dodacima zajedničko je to što su u njima pomiješani biljni i posve čudotvorni načini liječenja, a uz njih nerijetko i upute za proricanje. Za ilustraciju će poslužiti nekoliko izvoda iz tih dopuna preuzetih od Mehmeda Hasiba i Huseina Muzaferije. Riječi koje su u arapskom i osmanskome tekstu napisane crvenom tintom, u prijevodu su otisnute masnim slovima.

⁵⁴⁹ R 27, list 21a

⁵⁵⁰ R 27, list 10b

⁵⁵¹ R 27, list 11b

⁵⁵² R 27, listovi 44a-45a

⁵⁵³ R 27, listovi 45b-48b; ne može se pouzdano utvrditi je li ta bilježnica pripadala Huseinu Muzaferiji, poznatome profesoru Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu (umro 1721.), ili njegovu unuku i imenjaku kojemu je nekrolog 1766/67. zabilježio Bašeskija (*Ljetopis*, str. 72).

Za glavobolju, bol u jednoj polovici glave [migrenu] i bolesti glave: ako se na papiru napiše ovo ime i [papir se] privije na glavu, glavobolja umine. To je ime 'Adūhullāh.⁵⁵⁴ Druga vrsta: za migrenu i pulsiranje, napišu se ovi al-Filaḡṡūnāt na jednom papiru i on se privije na bolno mjesto. To čini da bol umine, voljom Uzvišenoga.⁵⁵⁵

Tekstu su pridodani crteži koje autor naziva *al-filaḡṡūnāt*; to je oblik arapske riječi *filaḡṡīr* (mn. *filaḡṡīrāt*), preuzete iz grčkoga, u značenju zaštitne magije.⁵⁵⁶ Njihovo je porijeklo nesigurno, vjerojatno gnostičko; podsjećaju na stilizirana arapska slova, ali im se fonetska vrijednost ne zna. Često se sreću u islamskim apotropijskim i ljekovitim zapisima, a vjera u njihovo čudotvorno djelovanje počiva upravo na zagonetnosti i tajnovitosti.⁵⁵⁷

U sljedećem primjeru iz istoga rukopisa, ljekovito djelovanje zasniva se na vjeri u iscjeliteljsku moć kuranskih stavaka i Allahovih lijepih imena, a u samome postupku ima sastavnica magijskoga obreda:

Za svaku bol u glavi i tijelu, sljedeći se zapis napiše na čistoj zdjeli, a zatim se spere vodom. Tom vodom otare se bolno mjesto, sadržaj zdjele se popije, i bol uz Božje dopuštenje prođe. Zapis je sljedeći: U ime Allaha, Milostivog, Milosrdnog. Allah! Nema boga osim Njega, Živoga, Vječnoga.⁵⁵⁸ Alif, lām, mīm.⁵⁵⁹ Allah! Nema boga osim Njega, Živoga, Vječnoga. (...) Reci: On je Allah... do

⁵⁵⁴ 'Adūhullāh je jedno od izmišljenih imena, slično poznatoj talismanskoj riječi Budūh. Vidi: D. B. MacDonald, "Budūh".

⁵⁵⁵ R 27, list 44b

⁵⁵⁶ J. T. Zenker, *Dictionnaire turc-arabe-persian*, str. 670.

⁵⁵⁷ A. Fodor te oblike naziva "eye glass letters", a osim u muslimanskim, otkriva ih i u koptskim magijskim zapisima kao trag gnostičkoga utjecaja. "Amulets From the Islamic World", str. 28. i 86. Nalaze se na amajlijama (vidi fotografije u: A. Fodor, n. dj., str. 86. i 140.) i u medicinskim rukopisima nastalima diljem islamskoga svijeta (vidi npr. članak o španjolskom alhamijado rukopisu: T. Raczek, "Magic and Popular Medicine in Spanish Aljamiado-Texts").

⁵⁵⁸ Prvi dio ovoga zapisa zapravo je početak 255. ajeta sure Baqara, nazvanog Āyat Kursī (Prijestolni stih).

⁵⁵⁹ tri slova arapskog alfabeta koja stoje na početku nekih sura

kraja,⁵⁶⁰ zatim napiši: Bože moj, odagnaj nevolju! Gospodaru ljudi, izliječi, jer Ti si Iscjelitelj, Oprosnik i Ozdravitelj.⁵⁶¹

Slijede savjeti muškarcima da upotrijebe jarčevu krv te vuču ili kokošku žuč kako bi zadobili ženinu ljubav i povećali spolnu moć. Sastavljači pučkih ljekaruša, jednako kao ni autori djela klasične islamske medicine, nisu zazirali od razmatranja najintimnijih pojedinosti odnosa između muškarca i žene. Savjetima za poboljšanje spolnoga života u medicinskim je knjigama obično bilo posvećeno posljednje poglavlje. Muhibbi je imao jedan arapski medicinski rukopis u kojemu autor govori o spolnosti obazrivo započinje pozivajući se na tvrdnju glasovitoga Ibn Sīne (Avicenne) da nema ničega sramnog u tome što liječnik podučava kako postići užitak, jer poteškoće u intimnim odnosima vode gašenju ljubavi, udaljavanju supružnika i preljubu.⁵⁶²

Poslije savjeta za spolni život daju se preporuke za zaustavljanje krvarenja iz nosa. Otjecanje krvi trebalo bi stati ako se čudotvorna imena – Hūt, Lūt, Talsūn, Asūn i Rasūn – bolesniku napišu na čelu njegovom krvlju. Mogu se napisati i riječi “poput niše”, a to je dio 35. ajeta sure *Nūr* (Svjetlost) u kojemu se Allah prisposobljuje svjetlosti.⁵⁶³ Za zaustavljanje krvarenja preporuča se i sljedeće:

*Poznato je kao korisno, također se piše krvlju:
Izađe Isa, sin Merjemin, s krvavim mačem u ruci.
Odlazi, krvi, tako ti Ise, sina Merjemina!⁵⁶⁴*

Ovaj posljednji savjet temelji se na pripovijesti iz života Isusa, u islamu vjerovjesnika Ise. Ni u Bibliji ni u Kur'anu ne spominje se Isus s krvavim mačem u ruci, no poznato je da teurgijski načini liječenja često ishode iz apokrifnih predaja. Sâm je čin zaklinjanja magijski jer se njime predmnijeva da bolest ima neku vrstu osobnosti i da može

⁵⁶⁰ Ovo je početak sure *Ihlās*, 112. poglavlja Kur'ana; zapisivač navodi samo prve riječi te sure i upućuje na to da je treba izgovoriti u cijelosti. Sura *Ihlās* onaj je dio teksta Objave koji proglašuje vjeru u jednoga jedinoga Boga. Često se rabi u zapisima apotropejske i ljekovite namjene.

⁵⁶¹ R 27, list 44b

⁵⁶² R 32

⁵⁶³ R 27, list 45a

⁵⁶⁴ R 27, list 44b; isti savjet zapisao je Muhibbi i na papiriću umetnutom u R 79.

postupiti po zapovijedi.⁵⁶⁵ Liječenje prema istome načelu, samo primijenjeno na zubobolju, nalazimo u jednoj kršćanskoj ljekaruši prepisanoj 1843., vjerojatno u Mostaru.⁵⁶⁶ Prema tom zapisu, Isus nailazi na sv. Petra koji sjedi na stijeni držeći se za čeljust jer mu crv izjeda zub; Isus naređuje crvu da ode. Sâm tekst pripovijesti služi kao zapis protiv zubobolje. Isti savjet prenosi i Kieckhefer iz jednog srednjovjekovnog tirolskog priručnika za magičare.⁵⁶⁷

Sljedeći način liječenja, koji je Muhibbi prepisao iz bilježnice Huseina Muzaferije, posve je magijski:

Čudno i neobično sredstvo za bolesno dijete

Ako dijete jede, a mršavo je, lijek mu je sljedeći: na početku novoga mjeseca, u nedjelju, u nešto vruće vode ubaci se jedno jaje, a zatim se vretenom umetne nit što ju je uprelo dijete kojemu još ne ispadaju zubi. Ono bolesno dijete dovede se na konju. Ako je muško, nađe se muško štene, ako je djevojčica, nađe se ženka. Dijete se svuče, a psa se drži njemu iznad glave. Kada se ona voda lijeva na psa, a s njega se slijeva na dijete, bolest prelazi na psa. Tako treba postupiti tri puta pa će se uz Božju pomoć dijete osloboditi bolesti i Božjom voljom počet će se debljati iz dana u dan.⁵⁶⁸

Nema u ovome obredu ničega što bi moglo biti doista ljekovito, počev od smjese do načina njezine primjene; svaki postupak ima smisla jedino u okvirima magijskoga poimanja bolesti. Točno određeno vrijeme spravljanja i uzimanja lijeka (početak novoga mjeseca, nedjelja) važan je dio čudotvornoga obreda. Izvršitelj propisane radnje često je dijete mlađe od sedam godina ("kojemu još ne ispadaju zubi") ili ono koje još nije ušlo u pubertet, čime je ispunjen zahtjev za obrednom čistoćom. Bolest se magijskim postupkom lijevanja vode prenosi na životinju, uz uvjet, opet svojstven čudotvornom liječenju, da se sve obavi tri puta. Neuobičajeno je ovdje to što se voda slijeva s psa na dijete, jer u magijskim obredima ona "spira" čovjekovu bolest i predaje je životinji. Spominjanje Boga na

⁵⁶⁵ R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, str. 3-4.

⁵⁶⁶ T. A. Bratić, "Narodno liječenje: iz vremena jedne ljekaruše iz 1843. godine", str. 359.

⁵⁶⁷ R. Kieckhefer, n. dj., str. 72.

⁵⁶⁸ R 27, list 47a

završetku ustaljeni je izraz uvjerenja da bez Božje pomoći i Njegove volje nema ozdravljenja. Ovo je i jedan od rijetkih Muhibbijevih zapisa u kojima se za neki postupak izriječom kaže da je čudan, neobičan; ni na jednom se mjestu, međutim, takvi postupci ne nazivaju magijskima.

Osim “duhovnih”, ima u istome dijelu rukopisa i preporuka za liječenje biljem, čija je djelotvornost danas potvrđena, kao što je to upotreba češnjaka i kumina protiv crijevnih nametnika.

Jedenjem češnjaka ubijaju se gliste. Stuče se crnika⁵⁶⁹ i pomiješa sa sokom divlje tikve [kolokvinte], pa se time izvana premaže pupak. To izvlači gliste iz trbuha.⁵⁷⁰

Uzme li se dram⁵⁷¹ u prah stučenog slanutka na prazan želudac, a zatim se popije voda, to ubija gliste i izvlači ih. Iskušano.⁵⁷²

Ako se kora šipka skuha u vodi i procijedi, te se napravi sirup i popije, to ubija gliste i izvlači ih. Iskušano.⁵⁷³

Prijenos medicinskoga znanja

Prema Muhibbijevim zapisima o tome od koga je nešto saznao ili odakle je prepisao neki savjet, mogu se očitati putovi prenošenja liječnickoga i ljekarničkog znanja u njegovo doba. To ponajbolje pokazuje spomenuti primjerak djela *Mā ḥaḍar*, u kojemu se prepoznaje nekoliko slojeva nastalih sedimentiranjem znanja iz različitih izvora. U osnovnome tekstu te osmanske ljekaruše skupilo se preporuka arapsko-islamske znanstvene medicine, pučkih ljekarija, gatanja, vjerovanja i praznovjeric. Tu kompilaciju sastavljenu u Istanbulu dopunjuje sarajevski kadija Mehmed Hasib savjetima iz neimenovana izvora, vjerojatno iz kakve arapske ljekaruše. Muhibbi prepisuje dopunjeni primjerak i dalje ga proširuje savjetima iz bilježnice Sarajlije hadži Huseina Muzaferije, kojih

⁵⁶⁹ crni divlji kumin, *Nigella sativa*

⁵⁷⁰ R 27, list 45a

⁵⁷¹ dram: 3,207 gr.

⁵⁷² R 27, list 45a

⁵⁷³ R 27, list 45a

se autor poziva na velikane islamske medicine al-Fārābija i Ibn Sīnu, te na nekog perzijskog liječnika hadži Ahmeda. Tako Muhibbijev rukopis postaje i zbirkom savjeta različita porijekla i dokumentom o taloženju i prenošenju znanja od Istanbula do Sarajeva, te između Sarajlija od kojih ni jedan nije bio liječnik, ali je svaki – budući pismen i prema onodobnim mjerilima obrazovan – ponešto dodao primljenome znanju.

Muhibbi je bilježio i savjete koji su do njega došli usmenim putem, o čemu govore napomene poput “čuo sam od tog i tog”, “iskušao je taj i taj i vidio da je korisno”. Pritom ih nije samo prenosio iz usmenoga u pisani oblik, nego i prevodio s jednoga na drugi jezik. Naime, budući da je u svakodnevnoj komunikaciji sa sugrađanima s kojima je razmjenjivao recepte govorio bosanskim jezikom, a pisao, kako je već rečeno, uglavnom osmanskim turskim, sadržaje usmene komunikacije bilježio je prevodeći ih na turski. Pokoja domaća riječ što ju je znao umetnuti u tekst trag je bosanskoga izvornika. Prevođenje na bosanski jezik riječi iz turskih medicinskih djela, te mali tursko-bosanski rječnici biljnoga nazivlja, izraz su potrebe za povezivanjem znanja stečena čitanjem s onim koje se usvajalo usmenim putem. U takvim zapisima Muhibbi spaja dvije sastavnice svojega identiteta, osmansku i zavičajnu, koje se ostvaruju u dva različita jezika, jeziku njegove pismenosti i jeziku njegove usmenosti. Uz male rječnike biljnoga nazivlja, u njegovoj bilježnici nalazimo još samo jedan primjer prevođenja s turskoga na bosanski: nazive dijelova tkalačkoga stana i tkanine (vito, osnova, potka) – opet predmeta obiteljske svakodnevice.⁵⁷⁴

Sinkretičnost i međukonfesionalna suradnja

U Muhibbijevim zapisima o liječenju teško je pouzdano razlučiti što pripada arapsko-islamskoj medicini, a što je zapadnoga porijekla. Ljekaruše koje su kolale među bosanskim muslimanima vrlo su slične onima kojima su se služili kršćani; samo se vjerske formule, kao dio iscjeliteljskoga postupka, razlikuju ovisno o vjeroispovijesti sastavljača. Teško je također povući granicu između znanstvene i pučke medicine jer ona, kao što pokazuju navedeni primjeri, katkad prolazi sredinom jednoga teksta.

⁵⁷⁴ R 91, list 1a

Poznato je da su se u zdravstvenoj kulturi stanovništva osmanske Bosne prožimali utjecaji s Istoka s onima što su iz Europe stizali ponajprije posredstvom Židova i franjevaca, koji su donosili medicinske knjige na latinskom, talijanskom i hebrejskom jeziku.⁵⁷⁵ Ovdje opet iskrsava pitanje mogućnosti izravne komunikacije visokih, tekstualnih kultura muslimana i nemuslimana. Malo se, naime, zna o tome kako su do muslimana, koji nisu čitali latinicu, dopirali sadržaji knjiga napisanih na latinskome ili talijanskome. Može se pretpostaviti da su za načine liječenja na Zapadu oni doznawali usmenom predajom, iz vijesti o metodama stranih liječnika, te posredstvom djela turskih, arapskih i perzijskih autora koji su poznavali europsku medicinu. Jedna je od naznaka takva prijenosa znanja i osmanska biljaruša iz koje je Muhibbi prepisao opsežne odlomke. U njoj uz turske, arapske i bosanske nazive bilja ima i latinskih, što vodi zaključku da se autor služio literaturom različite provenijencije ili da je neki upućeni prepisivač dopunjavao tekst podacima iz drugih izvora. Ta je biljaruša jedino djelo iz rukopisa Muhibbijeve knjižnice u kojemu nailazimo na poneku latinsku riječ. Prijenos znanja u obratnom smjeru, iz arapskih i turskih knjiga do nemuslimana koji ih nisu mogli čitati, po svoj se prilici odvijao na isti način, pretežito usmenom predajom te preko latiničkih i ćirilčkih rukopisa u kojima su ti sadržaji zapisani. U tom je procesu važnu posredničku ulogu nedvojbeno imala zajednička pučka kultura.

Zaštitni zapisi i čudotvorni tekstovi

Čudotvorna imena, zagonetna slova te molitve i kuranski ajeti koji se koriste za zaštitu ili liječenje, dio su jednoga područja neodvojiva od narodne medicine. To je u Bosni nekoć vrlo rasprostranjen, a i danas živ, običaj izrade amajlija. Uz predmete poput životinjskih kandži i zuba, komadića drva, kostiju ili kože, poludragog kamenja i metalnih medaljona, u čija se apotropejska i ljekovita svojstva vjerovalo, kao

⁵⁷⁵ Usp: H. Korkut, "Doprinos Osmana A. Sokolovića zdravstvenoj istoriji Sarajeva", str. 218. O medicinskoj literaturi kojom su se služili bosanski franjevci može se doznati iz knjižnice Franjevačkoga samostana u Fojnici; u njoj tri police zapremaju talijanske, latinske i njemačke knjige o liječenju. Prema: M. V. Batinić, *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća 14. do 20.*, str. 181.

amajlije su služili i ispisani papirići poznati pod zajedničkim nazivom *zapisi*.⁵⁷⁶ Koristili su se ponajviše protiv onih bolesti, tegoba i nevolja za koje se vjerovalo da nastaju djelovanjem nadnaravnih sila.

Gotovo neizostavan dio muslimanskoga zaštitnog zapisa je *bismila*, formula “U ime Allaha, Milostivog, Milosrdnog” koju vjernik izgovara započinjući kakav posao, i koja u arapsko-islamskoj tradiciji stoji na početku svakoga teksta. Prema vjerovanju, bila je napisana na Ademovom (Adamovom) bedru, Džibrilovom (Gabrijelovom) krilu, Sulejmanovom (Salamonovom) pečatu i Isinom (Isusovom) jeziku. Uz bismilu, u zapisima su najčešći tekstovi molitava, *dova*. Za muslimane su dove najmoćnija obrana od nevolja i straha, “oslonac kada svi oslonci oslabe”.⁵⁷⁷ Izgovorena, dova je osobna, neobvezna molitva, tihi razgovor vjernika s njegovim Gospodarom; zapisana na papiru ili kakvom drugom predmetu, smatrala se moćnim zaštitnim sredstvom. Najveća je snaga kuranskih dova, a to su kraće sure i odabrani ajeti, te onih *pejgamberskih*, Poslanikovih. Pisale su se na zidovima kuća, na oružju, kolijevkama, posuđu i drugim predmetima svakodnevnog upotrebe.

U zaštitnim zapisima najčešća je prva kuranska sura, *al-Fātiha*, potom *al-Ihlās* (Iskrenost), koja govori o jednome jedinome Bogu, te sure *al-Falaq* (Svitanje) i *an-Nās* (Ljudi), skupno nazvane *al-Mu’awwidatān*, “one kojima se utječe”; zajednički naziv dobile su stoga što se vjernik koji ih izgovara utječe Bogu “od zla onoga što On stvara, i od zla mrkle noći kada razastre tmine, i od zla smutljivca kada smutnju sije, i od zla zavidljivca kad zavist ne krije”,⁵⁷⁸ i “od zla šejtana-napasnika koji zle misli unosi u srca ljudi, od džina i od ljudi”.⁵⁷⁹

Muhibbi je imao nekoliko zbirki dova, a osim u takvim tematski sastavljenim kodeksima, zapisivao ih je i u bilježnice i na prazne stranice drugih rukopisa. Katkad bi uz tekst molitve dometnuo i u koje se svrhe koristi i koliko je puta treba izgovoriti, kao u sljedećem primjeru:

⁵⁷⁶ O amajlijama u Bosni vidi: S. Sielski, *Hamajlije*. U tom je radu Sielski opisao mnoge predmete iz svoje privatne zbirke, danas pohranjene u Etnografskom muzeju u Zagrebu. Vidi također: L. Glik, “Hamajlije i zapisi u narodnjem ljekarstvu Bosne i Hercegovine”.

⁵⁷⁷ M. Handžić, *Zbirka izabranih dova iz Kur’ana i Hadisa*, str. 3.

⁵⁷⁸ Kur’an, CXIII:2-5

⁵⁷⁹ Kur’an, CXIV:4-6

*U ime Allaha Milostivog Milosrdnog. Gospodaru naš, Ti presudi nama i narodu našem, po pravdi, Ti si sudac najpravedniji.*⁵⁸⁰

*Za svaku želju čita se [ova dova] sto osamdeset jedan put, i ako dade Bog uzvišeni, imat ćeš uspjeha i lako ćeš postići ono što želiš.*⁵⁸¹

Dove su se urezivale i na talismanske pečate; Muhibbi je imao okrugli pečat promjera 3 cm, koji je u svojim rukopisima otisnuo na nekoliko mjesta.⁵⁸² U njega je upisana dova kojom se može moliti za kišu, ali i za Božje milosrđe i Božje davanje općenito. Njzin tekst glasi:

U ime Allaha Milostivog Milosrdnog! O, Gospode, napoji nas kao što si napojio Isu, sina Merjemina. Zaklinjem vas milošću Božjom i Njegovom moći! Slavljem bio Bog istoka i zapada. Bože, Bože, Bože!

Uz Kur'an, iz čije svetosti ishode i vjerovanja u zaštitne moći pojedinih njegovih poglavlja i stavaka, ima i drugih djela nastalih kroz povijest islamske civilizacije kojima se pridaju atributi svetosti.⁵⁸³ U mističkoj tradiciji to je *Mesnevija* (Maṭnawī) Ğalāluddīna Rūmija, nazvana i poetskim tefsiirom, pjesničkim tumačenjem Kur'ana. Taj filozofsko-mistički spjev ima mnoštvo poklonika i izvan mevlevijskoga sufijuskog bratstva. Rukopis *Mesneviye* nalazi se i u knjižnici Muhibića, no ne zna se je li pripadao kadiji Muhibbiju ili samo njegovim nasljednicima, jer tom primjerku nedostaju prvi listovi na kojima bi bio vlasnikov potpis. Ako je točna pretpostavka da je Muhibbi bio mevlevija, tada je još vjerojatnije da je rukopis bio upravo njegov.

Djelima navodnih posebnih moći pripada i Busīrijeva pjesma *Qaṣīdat al-Burda* (Poema o plaštu), spjevana u slavu poslanika Muhameda. Naslov je dobila po tome što se pjesniku, prema predaji, Poslanik ukazao u snu i ogrnuo ga svojim plaštom. Muhibbi je imao prijepis te kaside s prijevodom na turski i komentarima. Uz tekst pjesme piše da ona čuva kuću u kojoj se nalazi tako da se iz nje ništa

⁵⁸⁰ Iz Kur'ana, VII:89

⁵⁸¹ R 91, list 9b

⁵⁸² R 27, list 2a i R 91, list 9b

⁵⁸³ A. Schimmel, *Odgonetanje Božijih znakova*, str. 284.

ne može ukrasti, a ukućane štiti od utapanja.⁵⁸⁴ Općenito, djela o Poslanikovim osobinama, poput Qāḍī 'Iyāḍove *Kitāb aš-šifā' bi-ta'rīf huqūq Muṣṭafā* (Knjiga o iscjeljivanju pomoću objašnjavanja vrlina Izabranoga), čiji je primjerak Muhibbi također imao, u muslimanskoj se tradiciji smatraju talismanima koji štite od zla.⁵⁸⁵

Zaštitne moći pripisuju se i već spomenutome Ćazūlijevu djelu *Dalā'il al-ḥayrāt*, zbirci molitava i blagoslova za Poslanika. Rukopise toga djela vlasnici su običavali imati uza se, onako kao što su nosili primjerke *An'ama*, zbirki odabranih sura. U Muhibbijevoj je knjižnici to bio posebno povlašten kodeks; u njemu se nalaze čarobni zapisi za zaštitu članova njegove obitelji, kao i ranije spomenuta svjedodžba, *idžaza*. Stoga vjerojatno nije slučajno što je netko od Muhibbijevih nasljednika izabrao upravo taj rukopis da u njemu zabilježi točno vrijeme njegove smrti.⁵⁸⁶

Osim cjelovitih proznih i poetskih tekstova, ima i pojedinačnih stihova kojima se pripisuju čudotvorne moći. Muhibbi je u bilježnicu zapisao jedan takav dvostih i objašnjenje njegova djelovanja:

*Otkloni od mene poniženje, Moćni, jer Tvoja me snaga,
o Silni, vazda čini lijepim i zadovoljnim.*

*Ovaj časni bejt⁵⁸⁷ zapisan u krasnoj kasidi šejha Nūruddīna
Dumyāṭīja pročita se sedamdeset puta, desnom rukom pokaže se
prema vojsci tlačitelja, nasilnika i neprijatelja i ona će uz Božju
volju biti poražena.⁵⁸⁸*

Muhibbi je na nekoliko mjesta zapisao i imena Sedmorice spavača, u islamskoj tradiciji poznatih kao Ljudi iz špilje (ar. *Ahl al-kahf* i *Aṣḥāb al-kahf*), kojima se također pripisuju čudotvorne moći. Tako uz savjet za olakšavanje poroda s pomoću sumpornih para, što je u pučkoj medicini bio poznat postupak, on bilježi i preporuku da se papir s imenima Ljudi iz špilje privije na rođiljino desno bedro.⁵⁸⁹ Vjera u

⁵⁸⁴ R 70, list 144a

⁵⁸⁵ A. Schimmel, isto, str. 285.

⁵⁸⁶ R 10, list Ia

⁵⁸⁷ bejt: dvostih

⁵⁸⁸ R 91, list 9b

⁵⁸⁹ R 91, list 8b

nadnaravne moći tih imena temelji se na islamskoj, a izvorno kršćanskoj legendi o spavačima iz Efesa. Prema kuranskoj inačici legende, ispriповijedanoj u suri *al-Kahf* (Špilja), bili su to vjernici u jednoga Boga koji su u doba poganstva ostali zatočeni u špilji (odatle i njihovo ime u islamskoj predaji) i probudili se poslije 309 lunarnih, odnosno 300 sunčevih godina, kada je već vladalo kršćanstvo. Vjera u čudotvornost njihovih imena počiva na čudu buđenja iz tristogodišnjega sna. To buđenje je dokaz moći duha da podigne tijelo, pa slijedom toga i mogućnosti uskrsnuća.⁵⁹⁰ Stoga se imena Spavača nalaze u mnogim zaštitnim zapisima, na talismanskim pečatima i jataganima. U Muhibbijevoj bilježnici može se pročitati odlomak jednoga teksta na arapskome, u kome se vjerovanje u njihove moći osnažuje pozivanjem na izreku poslanika Muhameda.

Božji Poslanik – uzvišeni Allah mu se smilovao i spasio ga – rekao je: Svoju djecu poučite imenima Ljudi iz špilje jer ako se ona napišu na kućnim vratima, kuća neće izgorjeti, napišu li se na stvarima, neće biti ukradene, na brodu – neće potonuti. An-Nisābūri je rekao, prenoseći od Ibn ‘Abbāsa, Bog bio zadovoljan njime, da imena Ljudi iz špilje vrijede i za molbu, bijeg i gašenje požara. Napišu se na komadu tkanine koji se baci usred vatre kako bi se ona, uz Božje dopuštenje, ugasila. Za dječji plač: napišu se na papir koji se stavi u kolijevku, djetetu pod glavu. Za poljodjelstvo: napišu se na komadu drveta pobodenog posred njive. Koriste i protiv trodnevne groznice, padavice i glavobolje, tako što se [papir] pritisne na desnu mišicu. [Koriste] i za plovidbu morem i za očuvanje imovine. Pri teškom porodu priviju se na ženino lijevo bedro. Služe i za stjecanje bogatstva i ugleda, kao i prilikom prijema kod careva i vladara: napišu se na papir koji se privije na desno bedro. Koriste se i za umni razvitak i spas od umorstva. Njihova su imena Yamliḥā, Makšilīnā i Mišlīnā, oni su s desne strane kralja Dāqyānūsa. Marnūš, Dabarnūš i Šādanūš su s lijeve strane. Kralj se s tom šestoricom o svemu savjetovao. Sedmi je pastir koji ih je pratio, a zove se Kafāštātayūš. A tu je i smeđe-žutocrveni pas, ime mu je Qiṭmīr. Njihov je grad poganski Afsūs, u islamu Ṭarsūs.

*Navedeno iz al-Kaššāfa i Sa‘dī Čelebija.*⁵⁹¹

⁵⁹⁰ A. J. Wensinck, “Ashāb al-kahf”

⁵⁹¹ R 91, list 47a

Osim imena Spavača, u zapisima se viđaju i imena anđela i džina,⁵⁹² Allahova imena i crteži životinja – riba, škorpiona, zmija.⁵⁹³ Česti su i tragovi astralne magije kakvu poznaje i zapadnoeuropsko srednjovjekovlje: crteži planeta koji trebaju privući moć nebeskih tijela kako bi se upotrijebila u magijske svrhe.⁵⁹⁴ U zaštitne zapise ucrtavao se i heksagram nazvan Sulejmanovim pečatom (ar. *ḥātim Sulaymān*) ili Sulejmanovim slovom.⁵⁹⁵ Prema vjerovanju, šesterokraka zvijezda bila je urezana u ležištu prstena kralja Salomona, u islamu poslanika Sulejmana. Njezina navodna čudotvorna svojstva potječu od moći samoga kralja koji je, kako govori predaja, poznao jezik ptica, pretkazivao budućnost i imao vlast nad demonima koji su morali izvršavati njegove naloge. Muhibbi je takvu zvijezdu nacrtao u nekoliko kodeksa; vjerovalo se da štiti knjige od propadanja.

Osim zaštitnih heksagrama i nekoliko biljnih motiva, u Muhibbijevim rukopisima gotovo i nema crteža. Stoga posebnu pažnju privlače njegova dva velika crteža kukca prikazanog sa strane i odozgo.⁵⁹⁶ Iako se kukac doima kao kakva groteskna životinja s talismana, to nije posve tipičan talismanski lik. Reklo bi se da su se u njemu spojili uobičajeni načini obrane od straha – prikaz onoga čega se čovjek plaši i uz njega ispisane molitve – s nekim znanstvenim spoznajama o uzročnicima bolesti, za koje je Muhibbi tada već mogao čuti ili o njima čitati. Crtež naime prikazuje nešto što je, prema njegovim riječima, “iza čovjekova pogleda” (*insānin görgü ardında*), odnosno ljudskome oku nedosežno. Naziva ga *kulunc böceği*, “kukac koji izaziva grč, spazam”, pa bi se moglo oprezno pretpostaviti da je to prikaz kakvog mikroba ili nametnika.⁵⁹⁷ Uz crtež

⁵⁹² džin (ar. *ǧinn*), mn. džini: bestjelesno razumno biće stvoreno od plamena (različito od čovjeka i anđela, koje je Bog stvorio od zemlje i svjetlosti); čovjeku se može prikazati u raznim obličjima. D. B. MacDonald, “Djinn”

⁵⁹³ Različite vrste muslimanskih amajlija mogu se vidjeti u: A. Fodor, “Amulets From the Islamic World”.

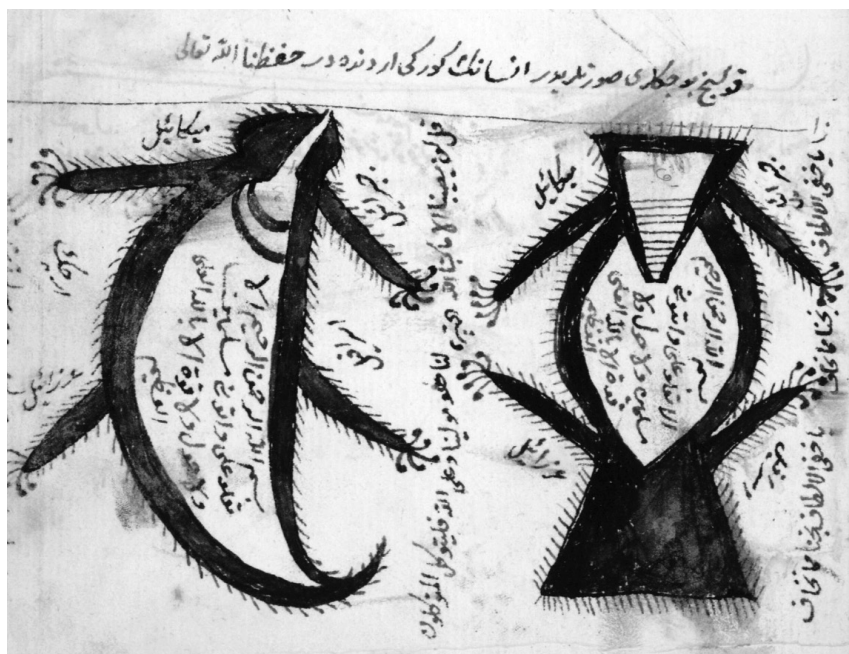
⁵⁹⁴ R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, str. 131.

⁵⁹⁵ Istim se nazivom katkad označuje i pentagram.

⁵⁹⁶ R 91, list 14a

⁵⁹⁷ Crtež kukca nalik onome iz Muhibbijeva rukopisa vidi se na fotografiji zdjele s magijskim zapisima i crtežima, reproducirane u članku Raye Shani, “A Judeo-Persian Talismanic Textile”, Pl. XXI, fig. 26. U natpisu na unutarnjoj površini zdjele može se pročitati riječ *al-qūlunǧ*.

se nalaze zapisi za odagnavanje nesreće i ublažavanja straha: bismila, zatim dova koja glasi “O, Ti čija je dobrota skrivena, spasi nas od onoga čega se plašimo!”, ajet sure *an-Naml* (Mravi): “ne pravite se većima od mene i dođite se pokoriti” i ajet sure *Yāsīn* (Jasin) “i kao oni ispred kojih i iza kojih smo pregradu metnuli i na oči im koprenu stavili – zato oni ne vide”. Upisana su i imena anđela: Ğabrā’īl, Isrāfīl, Mikā’īl i Azrā’īl. Po tim se zapisima može zaključiti da Muhibbijevi crteži kukca imaju ponajprije zaštitnu namjenu.

Muhibbijevi talismanski crteži

Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 91, list 14a

Vefk

Posebna vrsta čudotvornih zapisa su *vefkovi* (ar. *wafq*: sklad, slaganje), trokuti ili kvadrati podijeljeni na polja u koja se upisuju znamenke, slova ili riječi. Vefk može sâm služiti kao zaštitno sredstvo, a može biti i dijelom složenijega apotropijskog ili iscjeliteljskog zapisa. Uz njega su ponekad napisana imena anđela, Allahova imena, bismila ili kakve druge vjerske formule. U arapskoj je literaturi vefk prvi opisao Ğābir ibn Ḥayyān oko 900. godine, a istovjetni čarobni kvadrat spominje u 11. stoljeću i al-Ġazālī.⁵⁹⁸

Izradu vefkova, kao i zapisa općenito, u osmanskoj su Bosni smatrali posebnim umijećem koje zahtijeva i posebnu spremu. “Zapisivač” je trebao imati dobru vjersku naobrazbu, znati što dopuštaju propisi šerijatskoga prava, te poznavati djelovanje bismile i pojedinih ajeta i učinak devedeset devet Allahovih lijepih imena. Bilo je važno znati i aritmetiku jer se neke čarobne četvorine popunjavaju arapskim slovima određenih numeričkih vrijednosti ili pak brojevima čiji zbroj vodoravno, okomito ili po dijagonalama mora biti jednak (u kvadratima s devet polja on iznosi petnaest).⁵⁹⁹ Usto, prema vjerovanju da za svaki posao postoji povoljno vrijeme jer svaka zvijezda vlada jednim danom, trebalo je znati i kojih je dana preporučljivo sastavljati zapise.⁶⁰⁰ Prije izrade vefka nekoj osobi valjalo je sačiniti njezin horoskop, i stoga je bilo važno poznavati astrologiju. Propisan je i položaj zapisivačeva tijela, vrsta tinte i sredstvo kojim će se zapis okaditi.⁶⁰¹

Sudeći prema Bašeskijinu *Ljetopisu*, poznavanje pravila izrade vefkova pripadalo je području neformalne, ali vrlo cijenjene naobrazbe. Tako je ljetopisac o svojim sugrađanima znao zabilježiti: “Bio je učen,

⁵⁹⁸ J. Ruska, “Wafk”, str. 1081.

⁵⁹⁹ Prema: V. Pekarić, *Spoznaja duhovnog svijeta i liječenje duševnih bolesti*, str. 34-35; M. Garčević, *Košulja-hamajlija Husein-kapetana Gradaševića*, str. 21.

⁶⁰⁰ U Muhibbijevu rukopisu R 85, list 13b zapisane su osobine svakog od dana u tjednu.

⁶⁰¹ V. Pekarić, isto. Napominjem da Pekarić daje upute *današnjem* izrađivaču zapisa, kojega bez ograda naziva liječnikom; gotovo stoljeće ranije, Č. Truhelka zamjećuje da narodnog liječnika u Bosni zovu pisarom. “Liječništvo po narodnoj predaji bosanskoj i po jednom starom rukopisu”, str. 95.

vješt u astronomiji, znao je vefk i reml.⁶⁰² Nije svakome bilo dopušteno baviti se izradom čarobnih četvorina. Bašeskija veli da je od šejha Hadži-Sinanove tekije, od kojega je naučio vefk, *uzeo dozvolu* za zapisivanje bolesnicima, i dodaje da su od njegovih zapisa mnogi ozdravili.⁶⁰³

Kao znalac šerijatskoga prava, astronomije, astrologije i aritmetike, Mustafa Muhibbi je svakako imao dostatnu spremu za izradu vefkova. I njegovi rukopisi potvrđuju da nije bio samo primatelj, naručitelj zapisa, nego da je i proučavao pravila njihova sastavljanja. Tako je na slobodnim listovima svojega primjerka djela *Dalā'il al-hayrāt* napisao upute za izradu čarobnih četvorina s šesnaest polja.⁶⁰⁴ Prema tim uputama, svako polje ima posebnu namjenu i stoga pri popunjavanju vefka treba početi od onoga koje odgovara potrebama osobe kojoj se zapisuje; može to biti skidanje uroka, sigurnost na putovanju morem ili kopnom, stjecanje imetka ili položaja, zaštita od bolesti i nemoći, zadobivanje ljubavi ili kakva druga potreba ili želja.⁶⁰⁵ Uputama je dodao šesnaest vefkova s po šesnaest polja i podijelio ih u četiri skupine, prema četiri glavna elementa: vatreni (*nārī*), zračni (*bādī*), vodeni (*mā'ī*) i zemljani (*hākī*).⁶⁰⁶ Zatim je nacrtao četvorine uz koje je zapisao imena osoba čijoj su zaštiti namijenjene: Mustafa, Atija, Merjem, Hatidža i Ibrahim.⁶⁰⁷ To su imena članova njegove obitelji kojima je nekrologe napisao 1814. godine. Bit će da je vefkove sastavio dok je Bosnom harala kuga, u nadi da će ih tako zaštititi od bolesti.

Čudotvornim zapisima i drugim “duhovnim” lijekovima služili su se u osmanskoj Bosni pripadnici svih slojeva stanovništva i svih konfesija. Poznato je da su kršćani u bolesti i nevolji bili skloni zatražiti zapis od muslimana, te da su se muslimani utjecali kršćanskim molitvama. Isprave fojničkoga franjevačkog samostana pokazuju da se od fratara tražilo da mole za ozdravljenje muslimana. Evo samo nekih primjera iz regesta: “Murasela kadije fojničkoga na gvardiana da istjera gjine iz turkinje Hesmane”; “Čauški čehaja šalje gvardianu jednu

⁶⁰² Bašeskija, *Ljetopis*, str. 160.; o *remlu* kao vrsti gatanja govori se u daljem tekstu.

⁶⁰³ Isto, str. 145.

⁶⁰⁴ R 10

⁶⁰⁵ R 10, list 156a

⁶⁰⁶ R 10, listovi 155b-156a

⁶⁰⁷ R 10, list 159b-160a

ženu iz Kreševa da ju izliječi”; “List iz Travnika da se molimo nad bulom iz Varcara”; “Murasila kadije fojničkog Ahmeda gvardianu da iztjera nečisti duh iz Fasile sa Otigošća”.⁶⁰⁸ Takvi izvori pokazuju da je kadija, provoditelj šerijata, nalazio vjerski dopuštenim da fratri mole za muslimane, pa i da nad njima izvode egzorcističke obrede.

Navedeni i mnogi drugi izvori potvrđuju već poznatu međukonfesionalnu suradnju: u strahu i u bolesti utjecalo se bilo kakvom sredstvu, pa ako ne bi pomogao čudotvorni zapis istovjerca, obraćalo se iscjeliteljima druge konfesije.⁶⁰⁹ Poznato je i vjerovanje da će nešto strano, tuđe i nerazumljivo imati veću moć od bliskog i poznatog.⁶¹⁰ Navodna pojava duhova u sarajevskim kućama 1838. godine, koja je unijela strah među stanovništvo, bila je povodom za zajedničko djelovanje muslimana i kršćana. Muvekkit piše kako su svećenici i hodže koji izrađuju zapise zajednički istjerivali duhove.⁶¹¹

Astrologija

Muhibbijevo zanimanje za astrologiju, neodvojivo od umijeća sastavljanja vefkova i bavljenja astronomijom, potvrđuju ljetopisni zapisi u kojima on vrijeme događaja određuje prema položaju zvijezda, te nekoliko horoskopa što ih je sam izradio.⁶¹² Da bi sastavio horoskop,

⁶⁰⁸ J. Matasović, *Fojnička regesta*, str. 229.

⁶⁰⁹ O tome da su se ljudi u nevolji i bolesti obraćali “zapisivačima” inovjercima piše i Ć. Truhelka, “Liječništvo po narodnoj predaji bosanskoj i po jednom starom rukopisu”, str. 99.

⁶¹⁰ O magijskoj upotrebi islamskih rukopisa u srednjovjekovnoj kršćanskoj sredini Le Roy Ladurie piše: “Naši seljaci i seljanke iz Montajua u izgnanstvu smatraju islamske rukopise zbirka ma božanskih recepata za umnožavanje stoke. Ali ovakav stav je moguć upravo zato što islam nije njihova vjera.” (*Montaju, oksitansko selo od 1294. do 1324.*, str. 345). Reklo bi se da ni Europljani koji su putovali osmanskom Bosnom nisu odolijevali privlačnim moćima muslimanskih zapisa. Tako je A. J. Evans, koji u svojem putopisu svisoka govori o općem praznovjerju bosanskoga stanovništva, uoči polaska iz Sarajeva u pobunom zahvaćenu Hercegovinu našao potrebnim opskrbiti se svakovrsnim zaštitnim sredstvima, “zlu ne trebalo”. Vidi: *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka augusta i septembra 1875.*, str. 136. i 219.

⁶¹¹ Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 975.

⁶¹² R 118, list 21a, 37b i 38b

morao je poznavati narav utjecaja planeta i zvijezda na ljude i njegovu snagu u određenome trenutku. Astrolozi naime smatraju da svako nebesko tijelo utječe na zemaljske poslove ljudi na način koji određuju njegove dominantne osobine, i da je najmoćnije kada se počne uzdizati na istočnom horizontu.⁶¹³ Muhibbijeve bilješke o tome koje je nebesko tijelo određenoga dana bilo u ascedentu potvrđuju da je običavao pratiti gibanje planeta i zvijezda po zodijačkome pojasu. Tako je u jednoj međžmui zabilježio točan dan, sat i minutu ulaska Sunca u zvijezde Vage.⁶¹⁴ U istom je rukopisu zapisao i stihove na turskome, u kojima se pjesnik tuži na nepovoljan položaj planeta:

*Moj planet stoji tako
da ako zgazim na kamen,
ostat će na njemu trag.
Uđem li u vodu u kolovozu,
prometnut će se u led
što ga ni sjekira ne može razbiti.*⁶¹⁵

Prema Muhibbijeve se zapisima ne može zaključiti je li imao kakvih sumnji u pravovjernost bavljenja astrologijom. Budući da je sastavljao horoskope, očito nije pripadao tvrdoj struji uleme koja je osuđivala svaki pokušaj “pronicanja u Božje tajne”. Može se pretpostaviti da je, poput većine muslimanskih astrologa, smatrao da zvijezde ne djeluju neovisno, po vlastitoj volji, nego da se na neki način podvrgavaju Bogu koji ih je stvorio kao svoje znakove na nebu.⁶¹⁶ Toj pretpostavci idu u prilog i njegovi zapisi kojima je u temelju vjerovanje u kozmičku povezanost nebeskih tijela i Allahovih imena. On tako piše kojim imenima treba zazivati Allaha kada je neko od nebeskih tijela u točki svojega najjačeg utjecaja.⁶¹⁷ Primjerice, kada je u ascedentu Jupiter, planet mudrosti i pravičnosti, Allaha se zaziva imenima Premoćni, Mudri i Oprosnik. U

⁶¹³ Vidi: R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, str. 126-127; također: *Leksikon astrologije: astrologija, astronomija, kozmologija*.

⁶¹⁴ R 103, list 1a

⁶¹⁵ R 103, list 12a

⁶¹⁶ O odnosu muslimanskih teologa prema astrologiji vidi: E. Orthmann, “The Charm of Suspicious Calculations”.

⁶¹⁷ R 10, list 157b-158a

vrijeme uspona Venere, ženski blage i senzibilne, biraju se Božja imena poput Opskrbitelj, Blagi, Velikodušni, Darivatelj. Za prevlasti Marsa, Allaha se zaziva imenima Silni, Snažni, Smrtonosni i Osvetnik, koja odgovaraju osobinama Marsa kao planeta rata i sukoba. U tim se zapisima stječu vjerovanje u sudbonosnu moć nebeskih tijela i posve pravovjerna praksa zasnovana na kuranskome stavku koji govori da Allah ima svoja lijepa imena i da ga njima treba dozivati i moliti. Oni jasno pokazuju kako se astrologija, s jedne strane vezana uz astronomiju, drugom stranom čvrsto oslanjala i na islamsku religiju.

Proricanje

Za pretkazivanje budućnosti u Muhibbijevo se vrijeme često primjenjivala geomantija (ar. *ilm ar-raml*), gatanje iz točaka i crta koje na zemlji ostavljaju ubodi štapom ili suhom trskom.⁶¹⁸ U svojoj je bilježnici Muhibbi nacrtao takve oblike, ali bez objašnjenja kako ih protumačiti.⁶¹⁹ Pravila geomantije izložena su u rukopisu djela *Kitāb ar-raml mu'ğizāt Dāniyāl* (Knjiga o geomantiji: Danielova čuda), koji se nalazi u knjižnici Muhibić.⁶²⁰ I sâm naslov pokazuje da ta praksa ima korijen u predaji o moćima vjerovjesnika Daniela kojemu se uz mnoga čuda, poput izbjavljenja iz lavljih ralja, pripisuje i sposobnost čitanja tajanstvenih znakova.

Neki postupci proricanja zasnovani su na brojčanim vrijednostima slova arapskog alfabeta. Pritom je uz ime osobe kojoj se gata najvažnije majčino ime; ono se koristi u takozvanoj bijeloj, nedemonskoj magiji koja se izvodi za nečiju dobrobit.⁶²¹ Muhibbi je zapisao jednu takvu uputu za pogađanje djetetova spola.

Želiš li znati nosi li trudnica muško ili žensko dijete, sračunaj njezino ime⁶²² i ime njezine majke i naziv dana u kome pitaš (...)

⁶¹⁸ prema ar. *raml*: pijesak; zemlja

⁶¹⁹ R 118, list 54b

⁶²⁰ R 26

⁶²¹ O majčinu imenu u zapisima vidi npr. M. Garčević, *Košulja-hamajlija Husein-kapetana Gradašćevića*, str. 16-17.

⁶²² tj. zbroj brojčanih vrijednosti slova njezina imena

*Zatim oduzimaj tri po tri, pa ako ostane jedan, muško je, ostane li dva, tada je žensko, a ako ostane broj tri, nema tu ničega, a Bog svevišnji najbolje znade.*⁶²³

Da bi se saznalo što nosi budućnost, mogla se obaviti i *istihara*, molitva za snoviđenje. Poslije propisanih obrednih postupaka, u snu bi se, prema vjerovanju, vidjelo rješenje neke životne teškoće ili kakav budući događaj. Istiharu je mogla obaviti osoba kojoj je pomoć potrebna, ili je umjesto nje to mogao učiniti netko pobožan i već poznat po uspješnom odgonetanju znakova što ih dobiva u snu.⁶²⁴ Kroz taj se obred oni koji ne mogu sami donijeti odluku prepuštaju Božjem vodstvu koje će im se objaviti u snu. Muhibbi je u bilježnicu zapisao ovu uputu za izvođenje istihare:

*Onaj tko želi otkriti nešto ili u snu nekoga vidjeti, neka iznova uzme abdest poslije zadnje jacije⁶²⁵ i sjedne na čistu postelju okrenut kibli.⁶²⁶ Neka [zatim] deset puta prouči Fātiḥu i jedanaest puta suru Ihlās, a prije i poslije čitanja neka po tri puta izgovori molitve za Poslanika, mir s njim. Zatim neka zaspri na desnoj strani, s desnom rukom pod desnim obrazom, a s lijevom na boku. Vidjet će što je naumio, pa kako god bilo.*⁶²⁷

Istiharu su zbog sličnosti s predislamskim postupcima proricanja iz snova neki teolozi smatrali krivovjernom praksom, no ona je u pučkoj kulturi unatoč tomu bila vrlo rasprostranjena.⁶²⁸ Kako bi se izbjegla bilo kakva bliskost s poganskim obredima, utvrđena su čvrsta pravila izvođenja istihare, kakva su i ona iz Muhibbijeva rukopisa. U njima je naglašen upravo islamski značaj svakog postupka: uzimanje abdesta,

⁶²³ R 27, list 44a

⁶²⁴ M. Garčević, isto, str. 19-20. Bašeskija piše o tome kako je klanjao istiharu i za sebe i za druge, a i drugi za njega. U njegovu je *Ljetopisu* mnogo zapisa o snovima i njihovim tumačenjima (str. 407-415).

⁶²⁵ jacija: noćna molitva koja se obavlja oko 2 sata poslije zalaska sunca. Pod "zadnjom jacijom" vjerojatno se misli na tzv. kasnu ili veliku jaciju koja se klanja od ponoći do pred zoru. Prema: A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, str. 357.

⁶²⁶ ar. *qibla*: smjer prema Meki u kojem se muslimani okreću pri molitvi

⁶²⁷ R 91, list 8b

⁶²⁸ T. Fahd, "Istikhara"

okretanje kibli, izgovaranje kuranskoga teksta. Iako je prema strogoj teološkoj tumačenju svako proricanje grijeh, izvođači istihare pozivaju se na neke hadise poslanika Muhameda, poput onoga koji kaže: “Kada te zabrine kakva važna stvar, klanjaj istihare do sedam puta, pa postupi onako kako u svome srcu osjetiš da treba učiniti”.⁶²⁹ U svojoj je knjižnici Muhibbi imao rukopis djela u kojemu se tumači hadis o istihari.⁶³⁰

Molitva za snoviđenje samo je jedna od praksi zasnovanih na vjerovanju u otkrivalačku moć snova. Ishodište se toga vjerovanja može naći u Kur'anu u kojemu se kaže da duše u snu bivaju vraćene natrag Bogu, u Njegovu prisutnost, gdje dolaze u izravni dodir s izvorom svekolike mudrosti. Kur'an govori i o moćima poslanika Jusufa, starozavjetnoga Josipa, da odgoneta značenje snova.⁶³¹ Vjeruje se također da se u snovima spavačeva duša uzdiže u nebo, gdje se može susresti s dušama mrtvih. Prema islamskome učenju, duše umrlih do ponovnog oživljenja na Sudnjem danu prebivaju u međuprostoru i međuvremenu zvanome *berzeh*.⁶³² Granice između berzeha i svijeta živih nisu posve nepropusne što omogućuje susrete duša živih i umrlih. Vjerovalo se da mrtvi na neki način ostaju prisutni u svijetu živih dokle god njihovi ovozemaljski poslovi nisu sređeni i dugovi podmireni.⁶³³ U snovima oni mogu odgovarati na pitanja živih, a takve je susrete mogla potaknuti i prigodna molitva.

⁶²⁹ *Izbor Poslanikovih hadisa*, str. 415.; vidi također: M. Garčević, *Košulja-hamajlija Husein-kapetana Gradaševića*, str. 20.

⁶³⁰ To je djelo naslovljeno *Miškāt al-istināra fi ma'nā ḥadīṭ al-istiḥāra*, a prepisano je u Muhibbijevu rukopisu koji se danas čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. R 6365, list 138-149.

⁶³¹ A. Schimmel, *Odgonetanje Božijih znakova*, str. 213.

⁶³² ar. *barzah*: pregrada, međuprostor, međuvrijeme

⁶³³ O doticajima dvaju svjetova vidi: L. Kinberg, “Interaction Between this World and the Afterworld in Early Islamic Tradition”.

Magijsko, začudno i čudesno

Muhibbijevi zapisi o proricanju, liječenju i zaštiti pokazuju da granica između magijskoga i onoga koje to nije, te između iracionalnoga i racionalnoga, za njega svakako ne prolazi ondje gdje bi je povukao današnji istraživač.⁶³⁴ O različitosti percepcija najbolje govore postupci koji se u ovoj studiji nazivaju magijskima, a koje sâm Muhibbi ne imenuje takvima, odnosno ne označuje ih nazivom *sibir*.⁶³⁵ Tu imenicu on koristi samo u zapisu o urocima, što znači da *sibir* ne poima u najširem značenju koje obuhvaća astrologiju, proricanje, prirodnu magiju i druge srodne prakse.⁶³⁶ Za njega je *sibir* jedino ono djelovanje koje je usmjereno protiv nekoga, na nečiju štetu, i koje bi se moglo nazvati crnom magijom; to su obredi i čini kojima se zaziva pomoć demonskih sila.

Na Muhibbijevu poimanje čudotvornosti nekih postupaka posve je primjenjiv Kieckheferov zaključak o "specifičnoj racionalnosti" srednjovjekovne magije. Kieckhefer naime tvrdi da se magiju u srednjem vijeku nije smatralo "ni iracionalnom ni neracionalnom, već bitno racionalnom. Smatrati magiju racionalnom znači prije svega vjerovati da ona doista može djelovati, da je njezina učinkovitost očita iz dokaza koji su se u toj kulturi smatrali autentičnima i također da njezinim djelovanjem upravljaju načela (teološka ili fizikalna) koja se mogu koherentno artikulirati".⁶³⁷ Upravo u tome možda leži odgovor na pitanje zašto Muhibbi u svega nekoliko zapisa izražava čuđenje i zbunjenost, dok se u većini očituje vjera u navlastitu logiku i učinkovitost postupaka koje prenosi, bez obzira na to djeluju li u njima astralne ili prirodne sile ili pak duhovna bića. Odsustvo pokazatelja razlikovanja među svim tim praksama možemo pripisati, opet slijedeći Kieckhefera, jednostavno tome što naš zapisivač nije osjećao potrebu smjestiti ih u neki sustav apstraktnih kategorija.⁶³⁸

⁶³⁴ Ni moderni čovjek ne prepoznaje uvijek u svojoj svakodnevicu prežitke magijskih vjervanja i ne imenuje ih takvima; danas još živa ideja o kvintesenciji i vjervanje u imanje i nemanje sreće vrlo su srodni magiji. M. Mauss, *Sociologija i religija (1)*, str. 242.

⁶³⁵ tur. *sibir* < ar. *sīḥr*

⁶³⁶ Vidi: T. Fahd, "Sihr"

⁶³⁷ R. Kieckhefer, "Specifična racionalnost srednjovjekovne magije", str. 242-43.

⁶³⁸ Usp: R. Kieckhefer, isto, str. 275.

Primjeri iz Muhibbijevih rukopisa govore i o neproblematičnosti, samorazumljivosti religijskog čudesnog u njegovu svijetu. Onako kao što Bašeskija neupitnim drži da se za teferiča iz špilje začuo glas demona, a iz vedra neba tutnjava *kudret topova*,⁶³⁹ a Muvekkit o pojavi duhova u sarajevskim kućama govori jednako kao o ratovima i pobunama, bez ijedne opaske koja bi pokazala da ih drži zbivanjima nekog drugog reda, i Muhibbi o čudesnome i čudotvornome piše na način čovjeka suživljenoga s njime. U njegovu svijetu prožetom religijom nema mjesta sumnji u postojanje duhovnih bića što ih je, prema islamskome nauku, stvorio sam Bog, i koja se katkad pojavljuju u čovjekovu životu, niti ima mjesta propitkivanju nadnaravnih moći stavaka Svete knjige i nekih drugih tekstova muslimanske tradicije.⁶⁴⁰

Među pojavama i događajima koje Muhibbi izrijeком naziva neobičnima ili čudnima ima nekih bizarnosti, malih čudesa što ih ljudi sami mogu izazvati. O jednom takvom govori sljedeći zapis.

*Boca se napuni sokom od grožđa te se s malo maslinova ulja načini stijenj. Oni koji sjede u blizini vidjet će jedni druge bez glava, a glave bez tijela.*⁶⁴¹

Druge su vrste oni nesvakidašnji događaji u kojima su ljudi bili skloni vidjeti znamenje nesreće i očitovanje Božje svemoći. O takvome čudu piše Muhibbi za boravka u Vlasenici 1828. godine.

Jedno čudo

Neka je uzvišen i veličanstven Allah svevišnji! Razum ne može pojmiti moć i mudrost uzvišenoga Gospoda, Allaha koji je tvorac svemira, stvoritelj i gospodar svjetova, koji je načinio ovaj svijet i stvorio ljudsku vrstu. Godine 1244. računajući vrijeme od preseljenja onoga koji je bio Poslanik, neka su mu upućeni najbolji

⁶³⁹ Bašeskija, *Ljetopis*, str. 137; kudret-top (ar.-tur.): tajanstvena tutnjava iz vedra neba, očitovanje Božje svemoći.

⁶⁴⁰ O čudesnome i čudotvornome (religijskom, magijskom...) u duhovnom životu Mustafe Muhibbija ovdje govorim samo u naznakama, kroz interpretaciju njegovih zapisa usmjeravanu Le Goffovim promišljanjima srodnih fenomena u srednjovjekovnoj Europi. Usp. *Srednjovjekovni imaginarij*, str. 35-71.

⁶⁴¹ R 91, list 50b

pozdravi, Allah uzvišeni mu se smilovao i spasio ga, u srijedu, 11. muharema, a mjeseca srpnja po julijanskoj kalendari, također jedanaestoga dana, dok je Sunce prelazilo u zvijezde Lava, u kasabi Vlasenici u Bosanskoj ejaletu [dogodilo se sljedeće].

Jednome siromahu i nesretniku koji ima obitelj, a zove se Hasanović Sulejman, rodilo se žensko dijete koje, neka je hvaljen Allah svemogući, nimalo ne nalikuje ljudskoj biću. Nema vrha glave, tjeme mu je spljošteno. Nema očiju ni očnih duplji, a na mjestu na kome bi trebala biti usta, proteže se ravna crta. Posred te crte je rupa. I nos mu je čudan. Iznad nosa, sa strane, ondje gdje bi trebale biti obrve, visi surla, a kad se ta surla podigne, ispod nje je još jedan otvor. Posred trbuha je biljeg velik kao dlan, neobična oblika i boje i sav u plikovima. Stiglo je mnoštvo žena iz te kasabe, pa su svojim očima razgledale i promatrale novorođenčce. Ono je poživjelo dva-tri sata, a onda je umrlo.

Stihovi:

*Kako je svemoćan Gospodar od kojega pomoć tražimo,
što god ga netko zamoli, on to i stvori.
Sve što čini, mudrost je,
što god pogledaš, opomena je.*

Ne mora biti da se nevino stvorenje rodilo takvim samo zbog svojih grijeha i pogrešaka ili grijeha svojih roditelja. Možda je to očitovanje svemoći i veličine Silnoga, Uzvišenoga, pokazatelj čovjekove nesretne kobi i neposluha i opomena na ono što jasno i bjelodano prijete svima koji su prezreli i zabludjeli. Sada, prije no što se pokaže snaga i srdžba Silnoga, Moćnoga i Svemogućega, treba biti na velikom oprezu. Svatko neka se utekne Allahovu beskrajnom milosrđu kako bi se probudio iz drijemeža, bio obazriv i klonio se laži i klevetanja, i kako bi s lijepim pozivom duši "pohitaj na spasenje", rastvorenih ruku, skrušeno i molećivo pred uzvišenim Prijestoljem [zatražio] oprost, kajući se iskrena srca, moleći za oproštaj i priznajući svoje mane. Neka Uzvišeni sve nas probudi iz ravnodušnog drijemeža. Amen! Dogodilo se u srijedu, 11. muharema 1244. godine [24. 7. 1828].⁶⁴²

⁶⁴² R 91, list 46b

Ovaj je zapis najduža pripovjedna cjelina koju je Muhibbi sâm sastavio. Po svemu sudeći, posrijedi je priča iz druge ruke, zapisana na temelju glasila. Zapisivač i ne tvrdi da je očevidac, on jasno kaže da su se uz novorođenče okupile žene iz kasabe. U samome tekstu, njegovu neuključenost u zbivanje pokazuje naglašena modalnost pripovijedanja.⁶⁴³ Priča je strukturirana prema klasičnim uzusima osmanske proze. Počinje slavljenjem Boga za kojim slijedi opis događaja; Muhibbi pritom sa sebi svojstvenom točnošću navodi datum i položaj zvijezda. U tekst je, kako je bilo uvriježeno, umetnuo i stihove koji ističu poentu pripovijesti. Priča o čudu završava obraćanjem Bogu pod dojmom strahote dogođenoga i utjecanjem Njegovu beskrajnom milosrđu.

Taj tekst, koji je po svim svojim obilježjima pripovijest namijenjena čitateljima ili slušateljima, vraća nas pitanju o tome za koga pišu vlasnici medžmua. U njemu naime ima jasnih pokazatelja da Muhibbi piše za tuđe oči. Uz naglašen propovjednički ton, na misao o čitatelju upućuje i to što preciznošću kroničara bilježi da se događaj zbio u kasabi Vlase-nici, u Bosanskome ejaletu; da je pisao samo za sebe, ne bi to trebao navoditi. Struktura i stil te narativne cjeline također pokazuju da je dobro vladao književnim osmanskim turskim jezikom i da je sebe doživljavao piscem i kroničarem. Ona je tekst samosvjesna pripovjedača.

Iz pripovijesti se rođenje nakaznog djeteta nadaje kao znamen i opomena ljudima da se trgnu iz drijemeža i pokaju, i stoga je ona mnogo više od pukog ljetopisnog zapisa. Po nekim je obilježjima nalik egzemplu u kršćanskoj tradiciji, poučnoj priči smještenoj u vremenski blisku stvarnost, koja kod slušatelja mora izazvati *događaj* odlučujuć za njegov budući spas: njegovu *obraćenje*.⁶⁴⁴ Dogođeno čudo i u Muhibbijevoj je pripovijesti samo povod, a svrha je potankog opisivanja grozota nagnati ljude da se iskreno pokaju za svoje grijeha i privesti ih pravoj vjeri. U muslimanskoj je tradiciji najprimjereniji naziv za tako poentiranu pripovijest, koja može biti i dijelom propovijedi, *ibret* (ar. *‘ibra*). Ta riječ, čija su osnovna značenja pouka i opomena, nalazi se i u stihovima umetnutima u tekst.

⁶⁴³ Muhibbi je tekst napisao koristeći perfekt na *-miş*, koji pokazuje da govornik nije uključen u tok radnje i da za nju saznaje, i(li) o njoj prosuđuje, na osnovi njenih rezultata ili informacija koje dobiva “iz druge ruke”. Prema: E. Čaušević, *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, str. 255.

⁶⁴⁴ J. Le Goff, *Srednjovjekovni imaginarij*, str. 112.; o egzemplu također: D. Zečević, *Strah Božji*, str. 6-7.

Pogledaju li se opet zapisi u kojima Muhibbi upotrebljava riječi poput *čudan* i *neobičan* ('ağīb; ġarīb), može se zaključiti da ih on pridjeva svemu što ne može objasniti, što ga zbunjuje ili plaši. Uz savjet da se neuhranjeno dijete liječi polijevanjem posebno spravljene tekućine i obrednim korištenjem psa, koji bismo svrstali u područje iscjeliteljske magije, piše *čudno* i *neobično sredstvo*. Pripovijest o nakaznom djetetu naslovljuje kao *jedno čudo*. Uz objašnjenje postupka koji će dovesti do toga da ljudi jedni druge vide bez glava stoji: *neobična tajna*. To su jedini pokazatelji njegove svijesti, a vjerojatno i tada prevladavajućeg shvaćanja, da su posrijedi teško pojmljive pojave i postupci.⁶⁴⁵

Praznovjerje i pravovjerje

Izradu čudotvornih zapisa, gatanje i upotrebu amajlija većina je muslimanskih teologa u Osmanskom Carstvu smatrala pokudnim djelima. Zbornici fetvi pokazuju da su takve prakse bile vrlo prisutne, dočim su muftije, osobito u razdobljima jačanja purističkih strujanja, nalazili potrebnim izdavati vjerskoppravna mišljenja kojima ih proglašuju nedopuštenima.⁶⁴⁶ U 16. stoljeću fanatična je istanbulska ulema, predvođena šejhulislamom, astronomiju i astrologiju proglasila bezbožnim i zlosretnim djelima poput magije i proricanja, a epidemiju kuge protumačila je kao pošast izazvanu pokušajima pronicanja u Božje tajne. Naposljetku je 1580. godine skupina janjičara do temelja srušila zvjezdarnicu na Galati, koju je bio podigao sultan Murat III.⁶⁴⁷

⁶⁴⁵ Arapske riječi 'ağīb i ġarīb, koje su ušle i u turski jezik, nalaze se u naslovima djela arapsko-islamske literature koja govore o neobičnim pojavama i bićima. Autori tih djela malokad objašnjavaju semantičku razliku među tim pridjevima, odnosno imenicama izvedenima iz istih korjenova. Iznimka je perzijski pisac iz 13. st. Zakariyyā al-Qazwīnī, čije objašnjenje može pomoći da shvatimo Muhibbijevu poimanje čudnoga i čudesnoga. Al-Qazwīnī određuje 'ağāb kao "zbunjenost koja obuzme čovjeka uslijed nemoći da spozna uzroke nečega ili načine na koje nešto utječe na njega", a ġarīb kao "sve ono što se rijetko događa i protivno je poznatim običajima i uvriježenim pojavama, a nastaje bilo pod utjecajem snažnih bića, bilo zbog upliva kozmičkih zbivanja i elemenata, i sve to uz svemoć i volju Allaha uzvišenog". Šawqī 'Abd al-Qawī 'Uṭmān Ḥabīb, "Kutub al-'ağā'ib wa al-ġarā'ib", str. 95-96.

⁶⁴⁶ Vidi npr. poglavlje o proricanju i zabavi "Fal ve eğlenceler" u: M. E. Düzdağ, *Şeyhülislām Ebussuud efendi fetvaları ışığında 16. asır Türk hayatı*, str. 199-202.

⁶⁴⁷ H. İnalçik, *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300-1600*, str. 225-26.

Muhibbijevi zapisi i drugi onodobni izvori pokazuju da su u svakodnevnom životu granice dopuštenoga bile znatno pomaknute u odnosu na one što su ih postavljali teolozi, tako da su unutar njih dospjeli postupci i vjerovanja protiv kojih Bog govori u Kur'anu, a poslanik Muhamed u izrekama koje mu se pripisuju.⁶⁴⁸ Stoga je takve prakse najprimjerenije nazvati *običajnim grijehom*: onim što vjera ne dopušta, ali je već toliko uklopljeno u običajni život puka da se više i ne prepoznaje kao grijeh.⁶⁴⁹ Brojni primjeri, pa i oni što ih zapisuje Muhibbi, potvrđuju da u tome nije sudjelovao samo neuki puk, nego i teološki obrazovana ulema.⁶⁵⁰

U ovoj studiji nije bio cilj razlučiti koje se prakse može smatrati izvorno islamskima, a što su tek manje ili više islamizirane sastavnice drugih tradicija, niti u opisanim postupcima odrediti što je prema islamskome nauku dopušteno, a što pokudno; time bi se u istraživanje koje je prije svega kulturnopovijesno unio teološki kriterij. Ovdje se nastojalo prije svega pokazati svu šarolikost i bogatstvo Muhibbijeva duhovnog života. On naime nije zapisivao savjete i čudotvorne formule kao kakav nepristran skupljač narodnog blaga, nego kao čovjek duboko uronjen u kulturu u kojoj se islamsko pravovjerje prožima s neislamskim vjerovanjima i praksama, a takozvana visoka, tekstualna islamska kultura s onom pučkom, pretežito usmenom. Ti zapisi svjedoče o njegovu imaginariju, o njegovu poimanju bolesti i udjela nadnaravnoga u njima te o vjerovanju u čovjekove sposobnosti da ovlada duhovnim i astralnim silama i okrene ih sebi u korist. On crta čarobne kvadrate jer se uzda u njihove zaštitne moći, prepisuje tekst o čudotvornim svojstvima imena Spavača jer u njih vjeruje, a vjerovanje

⁶⁴⁸ Izvođači takvih praksi također nalaze u Kur'anu i Poslanikovoj predaji potkrepe i opravdanja za svoje postupke. Primjerice, M. Garčević u knjizi *Zapisi i hamajlije*, I. dio, u prilog pravovjernosti izrade čudotvornih zapisa navodi da je poslanik Muhamed rekao kako će onome koji na dlan desne ruke napiše ajet Kursi sedam puta, pa to poliže, pamćenje ojačati i neće zaboraviti što čuje i za njega će se anđeli moliti Bogu (str. 6). Takvi bi se argumenti zagovornika i protivnika zapisivanja, proricanja i sličnih postupaka mogli nadugačko iznositi.

⁶⁴⁹ O običajnom grijehu vidi: D. Zečević, *Strah Božji*, str. 16-25.

⁶⁵⁰ S vremenom je magija u trima velikim monoteističkim religijama zadobila neku vrstu poluslužbenoga priznanja, posebno tzv. bijela, nedemonska magija koja se načelno ostvaruje uz Božju pomoć i ne izvodi se da bi se kome naudilo. A. Fodor, "Introduction" u: "Amulets From the Islamic World", str. 1-2.

mu osnažuje i to što se autor citiranoga teksta poziva na hadis poslanika Muhameda. Kao musliman svakako se uzda u dove, osobne, neobvezne molitve kojih mnoštvo nalazimo u njegovim bilježnicama. Neke prakse o kojima piše imaju oslonca u islamskome učenju dok su druge, porijeklom kršćanske ili poganske, samo površno primjerene islamu, katkad jedino izrazima utjecanja Allahu. To vodi zaključku da su u svijetu Mustafe Muhibbija, svestrano obrazovanoga bosanskog kadije koji je cijeloga života proučavao i primjenjivao šerijatsko pravo, bez ikakvih napetosti supostojali i prožimali se islamsko pravovjerje, mistički islam te pučka religioznost sa svim svojim sinkretičkim nanosima.

Kraj epohe

Potkraj Muhibbijeva života i svijet kakav je on poznao bližio se svojem kraju. Pedesetih godina 19. stoljeća, poslije Latasova pohoda, u Bosni su se konačno počele provoditi reformne mjere kojima su se tamošnji muslimani dotad žestoko opirali, mjere koje su dokidale povlašteni položaj feudalne elite i staleža uleme. Pravosudne reforme pokrenute nakon proglašenja Tanzimata 1839. godine postupno su sužavale ovlasti i djelokrug kadija, umanjujući njihov utjecaj u poslovima izvan nadležnosti suda; bio je to početak odvajanja sudstva od uprave.⁶⁵¹ U drugoj polovici stoljeća, osnutkom mješovitih, trgovačkih i građanskih sudova, kadijama će preostati još samo područja obiteljskoga i nasljednog prava.⁶⁵²

Zahvati u osmanski pravosudni sustav imali su još jedan cilj: smanjiti i u prihvatljive okvire svesti korpus važećih pravnih djela na koja su se suci trebali oslanjati pri odlučivanju. Naime, dotadašnji razvitak islamskoga prava, stoljećima otvorenoga uključivanju sve većeg broja dodatnih zakona i tumačenja, bio je proizveo silno mnoštvo tekstova. Pravni stručnjaci koji su se šezdesetih godina 19. stoljeća prihvatili izrade građanskoga zakonika, *Mecelle*, nazvali su to mnoštvo “bezobalnim oceanom”. Donošenjem *Mecelle*, u koju su unijete samo najmanje sporne zakonske odredbe, a mnoge dotad važeće stavljene izvan snage, zatvorio se “otvoreni tekst” šerijatske pravne znanosti.

⁶⁵¹ A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, str. 51.

⁶⁵² Prema D. Kushneru, vjerska je inteligencija i u moderniziranom pravosudnom sustavu zadržala važno mjesto sve do kraja osmanske epohe. Budući da je nedostajalo stručnih i obrazovanih ljudi za rad u reformiranim sudovima, položaje su opet zauzeli kadije. Usto, novi građanski zakonik bio je najvećim dijelom utemeljen na šerijatskome pravu, a to je područje koje su najbolje poznavali upravo pripadnici uleme. “The Place of the Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform (1839-1918)”, str. 61-62. Naravno, u Bosni je austrougarska uprava ubrzala proces deprivilegiranja uleme i moderniziranja pravosuđa.

Pritom su zakonodavne ovlasti istrgnute iz ruku tradicionalnih prav-
nika i povjerene novome naraštaju javnih službenika.⁶⁵³

U tom se procesu umnogomu smanjivala i važnost fetvi što ih je
Muhibbi marljivo prikupljao i zapisivao. Tumačenja muftija postupno
će iz domene pravosuđa prijeći u kategoriju izvora za proučavanje po-
vijesti prava i povijesti društva u kojemu su se donosile i primjenjivale.
Još za Muhibbijeva života pojednostavljuje se zamršen i kitnjast stil
osmanske službene korespondencije i sudskih isprava i stoga pismov-
nici i drugi priručnici iz kojih su kadije i pisari učili stilistiku postaju
izlišnima. Na izmaku “kaligrafske države” (Messick) tiskani obrasci
potiskuju rukopis iz javnih poslova. Tako je godine 1845. zabranjeno
pisati isprave na običnom papiru; osim *ilama* (kadijskih rješenja) i
sudskih dokumenata, sve isprave izdavane u trgovačkim poslovima
morale su se pisati na posebnim tiskanim obrascima s pečatima, koji
su iz Istanbula razaslati po pokrajinama.⁶⁵⁴ Poslije je propisano da se i
sve sudske isprave pišu na takvim formularima.⁶⁵⁵ I izvan pravosudne
domene, rukopis ustupa mjesto sve dostupnijim proizvodima tiskara.
Tiskane su se knjige dobavljale iz Istanbula i drugih kulturnih sredi-
šta Carstva, a 1866. u Sarajevu je osnovana Vilajetska štamparija.

Promjene u materijalnoj i duhovnoj kulturi, koje su obilježile posljed-
nje stoljeće Osmanskoga Carstva, u Bosni su nastupale znatno kasnije ne-
goli u Istanbulu. Osim zemljopisne udaljenosti od prijestolnice, jedan od
razloga svakako je bilo i ustrajavanje bosanske društvene elite na održava-
nju postojećega stanja. Utjecaji europskog načina života do muslimanskog
su stanovništva dolazili manje preko mjesnih kršćana ili Europljana koji
su boravili u bosanskim gradovima, a više posredstvom osmanskih duž-
nosnika. Primjerice, europsko pokućstvo što ga je od početka 19. stoljeća
prihvaćala društvena elita u Izmiru, Istanbulu i drugim osmanskim luč-
kim gradovima kamo je pritjecala zapadna roba,⁶⁵⁶ u Bosnu je donio tek
Omer-paša Latas. On je svoju rezidenciju, konak, opremio u europskome
stilu, izazvavši negodovanje sarajevskih muslimana koji su mu zamjerili

⁶⁵³ B. Messick, *The Calligraphic State*, str. 56-57.

⁶⁵⁴ Muvekkit, *Povijest Bosne*, sv. II, str. 1013.

⁶⁵⁵ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske oku-
pacije*, str. 195.

⁶⁵⁶ D. Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, str. 153.

da uvodi još jednu novinu u tradicijski način života.⁶⁵⁷ Takvo opremanje domova bit će šire prihvaćeno tek poslije Muhibbijeve smrti.

Poslije kolebljivih početnih pomaka prema modernizaciji, koja je bila u punom smislu modernizacija “odozgo”, u Bosni se taj proces nije nastavio odvijati postupno, niti na isti način kao u ostalim dije-lovima Osmanskoga Carstva. Ondje se s austrougarskom okupacijom 1878. godine, te aneksijom 1908., dogodila nagla i korjenita smjena jedne civilizacijske paradigme drugom. U novom je sustavu još više razvlaštena tradicionalna muslimanska elita, a znalci turskoga izgubili su društvenu moć promjenom službenoga jezika i pisma.

Muhibbijevi nasljednici

Austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine 1878. godine doživjeli su Muhibbijevi sinovi Jusuf Rušdi i Mehmed Šakir. Jusuf, rođen 1832. godine, za osmanske je vlasti radio kao glavni pisar Sarajevskoga suda. Četiri mjeseca poslije okupacije imenovan je kadijom u novoutemeljenoj šerijatskom sudu.⁶⁵⁸ Stanovao je u sarajevskoj mahali Hadži Ise, poslije nazvanoj Dugi sokak, u kući na broju 1, koja je za Muhibbijeva života pripadala kadiji Mehmedu Hasibu i njegovim sinovima.⁶⁵⁹

Ako je suditi prema rukopisima obiteljske knjižnice, Jusuf nije bio čovjek od knjige i pera poput oca. Knjige je rijetko nabavljao, nije imao vlastitih bilježnica koje bi govorile o njegovim intelektualnim sklonostima, a šturi ekslibrisi otkrivaju da je slabo vladao arapskim. Njegovi potpisi pokazuju da se neko vrijeme kolebao oko svojega mahlasa, pa umjesto Rušdi katkad piše Sidki; uz ekslibris je otisnuo i

⁶⁵⁷ V. Skarić, n. dj., str. 203.

⁶⁵⁸ M. E. Kadić, *Tarih-i Enveri*, sv. 27, list 250.

⁶⁵⁹ U vrijeme Mestvičina popisa Mehmed Hasib je živio u toj mahali u kući na br. 1 (M. Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, str. 78). Jusuf Rušdi Muhibbić nije se u nju mogao useliti prije 1267. (1850/51.) godine, jer se u jednom zapisu o porezu za stanovnike Hadži Isine mahale, sačuvanom na papiru koji je umetnut u R 134, kao stanari te kuće spominju Hasibovići (*Hasib-efendi-zādeleri*). Kuće na broju 1 danas više nema, no posjed na kome je bila, kao i jedna kasnije podignuta kuća i danas su vlasništvo Jusufovih potomaka. Ne zna se je li kuća u Carevoj mahali u kojoj je obitelj živjela 1841. godine pripala Šakiru.

osobni pečat na kojemu također stoji Jusuf Sidki.⁶⁶⁰ Prema Kadiću, koji je u nekrologe znao unijeti i kakvo zanimljivo zapažanje o pokojniku, Jusuf je bio slabašan, boležljiv čovjek koji je cijeloga života patio od skrofula. U razgovoru se služio turskom poštapalicom *sey* (ovaj; onaj). Umro je 1882., u dobi od pedeset godina, i pokopan je na Alifakovcu.⁶⁶¹

Muhibbijev mlađi sin Mehmed Šakir, rođen 1837., u ranom je djetinjstvu obolio od ospica i oslijepio.⁶⁶² Kako osim jednoga ekslibrisa nije ništa zabilježio na stranicama rukopisa, oni ne govore o njegovu odvojkju porodice. Iznimka je rodoslov što ga je sastavio Jusufov sin Mustafa Hilmi, prema kojemu je Šakir imao tri sina: Nezira, Zahida i Mehmeda.⁶⁶³ Kadić za njega piše da je običavao izlaziti u šetnju u ulemanskoj odjeći, u pratnji nekog od sinova, te da je za djecu izrađivao drvene ptice i druge igračke. Umro je oko hidžretske 1311. (1893/94.) godine.⁶⁶⁴

Jusufovi zapisi u kojima stoji da je polovicu očeve knjižnice naslijedio, a drugu da je otkupio od brata, upućuju na zaključak da je Muhibbi oporučno odredio kako podijeliti knjige među sinovima.⁶⁶⁵ Budući da je kao kadija često sudjelovao u popisivanju, procjeni i rasprodaji imetaka, dobro je znao koliko je važno za života odlučiti što će pripasti

⁶⁶⁰ U R 109, list Ia kao vlasnik se upisao Mustafa Muhibbi, a poslije njega Jusuf, ovim riječima: "Zatim sam kupio polovicu [knjižnice] od svojega brata Mehmeda Šakira, a polovicu sam naslijedio od oca. Ja sam siromah Jusuf Sidki, sin pokojnoga hadži Mustafe efendije. Godine 1272." (1855/56.). Izvan svake je sumnje da se radi o istoj osobi jer Muhibbi nije imao drugoga sina Jusufa. Usto, nije bilo neuobičajeno imati više od jednog mahlasa; Bašeskija je, primjerice, prvo bio izabrao pseudonim Mušfik, zatim Ašik, i na koncu se zadržao na pjesničkom imenu Ševki/Šefki. Prema: Mehmed Mujezinović, "Uvod" u: Bašeskija, *Ljetopis*, str. 18.

⁶⁶¹ M. E. Kadić, *Tarih-i Enverî*, sv. 27, list 250.

⁶⁶² M. E. Kadić, isto, list 313.

⁶⁶³ R 82, list Ia

⁶⁶⁴ Kadić, isto

⁶⁶⁵ Vidi bilj. 660. Također, u R 127, list 1a, nalazimo ovaj zapis: "Zakonito naslijedio od oca, Muhibbi hadži Mustafe, posjedovao njegov ubogi sin, slijepi Mehmed Šakir-efendija, 1270." Na istoj stranici piše: "Otkupio sam ovaj primjerak od svojega brata, spomenutoga Mehmeda Šakira, posredovanjem Kaja-zade Abid-efendije, 1278. g., a ja sam Jusuf Rušdi". Manje je vjerojatna mogućnost da su se dvojica braće dogovorila oko podjele imetka, jer Šakir zacijelo ne bi tražio polovicu očeve knjižnice da bi je zatim prodao Jusufu.

kojemu od nasljednika. Ako naime nije bilo oporuke, ni dogovora o podjeli ostavštine, kadija bi imovinu umrloga popisao, preko izvikivača, telala, odredio cijenu svakoga predmeta i zatim bi oni bili prodani na javnoj dražbi. Tako su rasprodane i mnoge obiteljske knjižnice; pokoju je knjigu nasljednik mogao zadržati jedino ako bi je kupio.⁶⁶⁶ Takva je bila i sudbina knjižnice kadije Mehmeda Hasiba, koja je poslije smrti njegovih sinova završila na dražbi.⁶⁶⁷ Zahvaljujući Muhibbijevoj posljednjoj volji, rukopisi koje je godinama skupljao, među njima i bilježnice što ih je ispisivao, ostali su u posjedu njegovih potomaka.

Za knjižnicu su poslije Jusufove smrti skrbrili njegovi sinovi Mustafa Hilmi, Abdurrahman Esad i Muhamed Fehim, koji su zajedno živjeli u obiteljskoj kući u Dugom sokaku. Esad Muhibić, koji je bio posjednik, i Fehim, vakufski činovnik,⁶⁶⁸ nisu na rukopisima ostavili nikakva traga. Uz najstarijega brata, Mustafu Hilmija, knjižnica je pak nastavila živjeti na način ne bitno različit od onoga iz vremena njihova djeda Mustafe Muhibbija.

Mustafa Hilmi Muhibić, čovjek dviju kultura

Mustafa Hilmi Muhibić⁶⁶⁹ bio je jedan od društveno angažiranih bošnjačkih intelektualaca koji su poslije austrougarske okupacije nastojali očuvati muslimansku sastavnicu svoje kulture, istodobno prihvaćajući zapadne vrijednosti, ponajprije u području obrazovanja. I on je poput oca i djeda stekao tradicionalnu naobrazbu i pripadao krugovima uleme. Svakako je završio neku višu medresu, dočim je imenovan nadzornikom, *mufetišem*, Uprave vakufa, za što je bilo potrebno poznavati šerijatsko pravo. Poslije aneksije je postao tajnik

⁶⁶⁶ A. Bejtović, "Lični i kućni komfor u Bosni i Hercegovini XVIII vijeka", str. 149.

⁶⁶⁷ U R 88, list Ia, nalazi se otisak pečata Mehmeda Hasiba i uz njega zapis da je knjiga bila vlasništvo Sarajlije Mehmeda Hasiba, sina Ibrahima, sina Mustafe. Na istom je listu Jusuf Rušdi dodao: "Kupio sam ovaj rukopis na dražbi ostavštine Hasib-ef.-zade Alija Zijajja".

⁶⁶⁸ Tako su njihova zanimanja navedena u popisu utemeljitelja "Gajreta" objavljenom u listu *Bošnjak*, XIII, 11 (12. 3. 1909.), str. 3.

⁶⁶⁹ U onodobnom se tisku njegovo prezime katkad piše s dva *b* (Muhibbić), katkad s jednim. U sljedećoj će generaciji prezime uvijek glasiti Muhibić.

Vlade Bosne i Hercegovine. Uz njegovo ime u onodobnim novinama i časopisima stoji i naslov *efendija*, koji upućuje na to da su ga smatrali gospodinom i intelektualcem u tradicionalnome smislu. Na jednoj knjizi potpisao se kao “muderis Medrese Lami’i Feyzuddin-efendije u Jedrenama”.⁶⁷⁰ To ipak ne znači da je ondje doista i predavao; možda je samo imao počasni naslov, *paye*, profesora jedrenske medrese.⁶⁷¹

Mustafa Hilmi pripadao je krugu istaknutih sarajevskih intelektualaca i kulturnih reformatora u kojemu su bili Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Mehmed Hulusi, Jusuf-beg Filipović i drugi Bošnjaci koji su pozivali na očuvanje muslimanske tradicije uz odmjerenom prihvaćanje europskih modernizacijskih vrijednosti.⁶⁷² Zalagali su se za promjene u tradicionalnome, na učenju napamet zasnovanom medresanskom obrazovanju i za prevođenje turskih i arapskih udžbenika i literature na narodni jezik. Među muslimanima su promicali učenje latinice i ćirilice, koje su ustrajni zagovornici služenja arapskim još u 20. stoljeću nazivali “vlaškim pismom”.⁶⁷³ Hilmi je bio među osnivačima časopisa *Bošnjak*, utemeljenog upravo na takvim programskim načelima; od prvog do trideset prvog broja bio je njegov glavni urednik.⁶⁷⁴ Bio je i jedan od pokretača i članova upravnog odbora kulturnog društva “Gajret”.⁶⁷⁵ Sudjelovao je u radu prve čitaonice sarajevskih muslimana, koja je djelovala od 1888. do kraja austrougarske vlasti u Bosni,⁶⁷⁶ surađivao s Mehmed-begom Kapetanovićem na pripremi *Narodnog blaga*, prevodio s turskoga. Njegov prijevod drame Namika Kemala *Sirota* (sic!) *dijete* izlazio je kao podlistak *Bošnjaka*, a poslije je tiskan

⁶⁷⁰ Tiskana knjiga Biblioteke Muhibić, NSK (neinventarizirano, stari broj 82).

⁶⁷¹ O tome da naslov profesora neke medrese može biti samo počasna titula, vidi: F. Nametak, *Fadil-paša Šerifović*, str. 59, bilj. 20.

⁶⁷² M. Hadžijahić i dr., *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, str. 132.

⁶⁷³ Poznavanje arapskoga pisma u novoj se državi službeno nije smatralo pismenošću, a upotreba mu je bila ograničena na vjerske namjene. Bošnjake muslimane koji su ostali privrženi isključivo tradicionalnoj kulturi smatralo se svojevrsnim “kulturnim anakronizmom”. Isto, str. 116-119.

⁶⁷⁴ Od 2. 7. 1891. do 11. 8. 1892., kada glavni urednik postaje Edhem Mulabdić.

⁶⁷⁵ *Bošnjak*, god. XIII, br. 11 (12. 3. 1903), str. 3.

⁶⁷⁶ L. Hadžiosmanović, *Biblioteke u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine*, str. 173-74.

i kao knjiga. Za isti je časopis Hilmi pisao i priloge o Džezar Ahmedpaši i Mehmed-paši Sokoloviću, koji su objavljeni u rubrici *Znameniti Bošnjaci*.⁶⁷⁷ Bio je i jedan od prvih suradnika *Glasnika Zemaljskog muzeja u BiH*,⁶⁷⁸ u kojemu je na bosanskom i njemačkom jeziku objavljivao članke iz kulturne povijesti Bosne i Hercegovine.⁶⁷⁹ Pisao je i umjetničku prozu. Njegova pripovijetka “Jedan dan uz Ramazan”, objavljena 1886. u časopisu *Bosanska vila*, smatra se prvim originalnim proznim djelom jednog bosanskog muslimanskog književnika, napisanim na narodnom jeziku i tiskanim ćirilicom.⁶⁸⁰

Mustafa Hilmi upamćen je i po tome što je oko 1902. godine u Sokolovićima kraj Višegrada pronašao 23 kuranska džuzua⁶⁸¹ u pozlaćenim uvezima, izrađena za Mehmed-pašu Sokolovića koji ih je zavještao svojoj džamiji. Zbog loše skrbi tada je već sedam džuzova nedostajalo. Hilmijevom su zaslugom preostali vrijedni kodeksi prenijeti u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu i spašeni od daljeg propadanja.⁶⁸²

Hilmi je bio posljednji Muhibić uz kojega je obiteljska knjižnica živjela na tradicionalan način, kao u vrijeme njegovih predaka. Proučavajući rukopise i skrbeći za njih, on je njegovao onu sastavnicu svoje kulture koja se ostvarivala u domeni orijentalnih jezika i arapskoga pisma. Poput djeda, čitao je rukopise, označavao važne ulomke i ponešto bilježio na marginama. Dijelove teksta koji su u nekom kodeksu nedostajali znao je prepisati s drugog primjerka i dati ih privezati. Imao

⁶⁷⁷ *Bošnjak*, god. II, 1892., br. 12-25. i br. 31-33.

⁶⁷⁸ V. Ćorović, “Naučni rad Zemaljskog Muzeja”, str. 7.

⁶⁷⁹ Mustapha Hilmi Muhibbić, “Beitrag zur Geschichte Sarajevos”, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, I, 1893. str. 503-505.; u istom časopisu: “Volksthümliches über die alte Brücke in Mostar”, str. 510-512.; također: Muhibić, Mustafa Hilmi, “Stara Ćuprija u Mostaru”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, I, 3, 1889, str. 10-13.

⁶⁸⁰ Prema: M. Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u BiH u doba austro-ugarske vladavine*, knj. I, str. 105. Zdenko Lešić također spominje Mustafu Hilmi Muhibića među prvim, danas već zaboravljenim piscima koji su objavljivali pripovijetke u novopokrenutim književnim časopisima u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Z. Lešić, “Književni časopisi kao novi medij umjetničke komunikacije”, str. 322.

⁶⁸¹ džuz (ar. *ġuz'*): jedan od trideset dijelova Kur'ana

⁶⁸² F. Spaho, “Gazi Husrev-begova knjižnica”, str. 80.

je osobnu bilježnicu, medžmuu, u koju je prepisivao službene dopise, dokumente i pjesme.⁶⁸³ I u djedovoj je medžmui ostavio nekoliko upisa, pa tako ondje gdje je Mustafa Muhibbi 1832. zabilježio da mu se rodio sin Jusuf, Hilmi pedeset godina kasnije jednako precizno unosi zapis o Jusufovoj smrti, uz koji dodaje i njegovu do u minutu izračunatu životnu dob prema lunarnome i prema solarnom kalendaru.⁶⁸⁴ Ponešto je bilježio i na zaštitnim listovima tiskanih knjiga, obično datum početka čitanja. Da nema prepoznatljivih otisaka olovke u boji koju je katkad koristio za podcrtavanje i glosiranje, i da nije bio sklon *rika* (riq'a) vrsti arapskoga pisma, za razliku od djeda koji je najviše pisao *nestalikom* (nasta'liq), njegove upise ne bi bilo lako razlučiti od onih Mustafe Muhibbija.⁶⁸⁵ Ostao je privržen i orijentalnome načinu pisanja ekslibrisa, pa tako na njegovim knjigama stoji na perzijskome *Az kitābhāne-i Muḥibbī-zāde Muṣṭafā Hilmī* (Iz knjižnice Mustafe Hilmija Muhibića),⁶⁸⁶ ili na arapskome *Min kutub...* (Od knjiga...). I potpis Muḥibbī-zāde u duhu je orijentalnoga, perzijskoga antroponimijskog sustava. Ponegdje je otisnuo i okrugli pečat sa svojim imenom, također napisanim arapskim pismom.⁶⁸⁷

Svi ti tragovi upućuju na zaključak da rukopisi za Hilmija nisu bili tek beživotni ostaci prošlosti, i da je obiteljska knjižnica njemu bila oaza tradicionalne kulture kojoj se često vraćao. Svoje prijatelju Safvet-begu Bašagiću posuđivao je iz nje građu za istraživanje književne baštine Bošnjaka i Hercegovaca na orijentalnim jezicima. Sa stranica rukopisa pokušavao je ponešto doznati i o svojim precima, te je povezujući podatke iz ekslibrisa s onima koje je već znao iz obiteljske predaje izradio – mjestimično neprecizno – rodoslovlje Muhibića, odnosno dopunio ono što ga je započeo djed Mustafa.⁶⁸⁸ O tome da je

⁶⁸³ R 123

⁶⁸⁴ R 91, list 35b

⁶⁸⁵ R 37, list 13a i 14a, također i marginalije u R 89

⁶⁸⁶ NSK, neinventarizirana tiskana knjiga Biblioteke Muhibić, stari broj 66.

⁶⁸⁷ R 44, list 1a

⁶⁸⁸ Hilmijeva rekonstrukcija obiteljske prošlosti nije uvijek pouzdana. Tako on spominjući Muhibbijeva djeda i pradjeda piše da je Ibrahim bio Jusufov otac, iako je prema upisima samoga Mustafe Muhibbija obratno. Hilmi piše i da je otac Mustafe Muhibbija bio kadija u Jajcu, a on je prema drugim izvorima bio samo imam. Takav je zaključak vjerojatno temeljio na jednom od mogućih čitanja potpisa u

nastupilo novo vrijeme, u kojemu se rukopisi povlače pred tiskarskim proizvodima, govori to što je Hilmi knjižni fond uvećavao nabavljajući uglavnom arapske, turske i perzijske tiskane knjige.

Mustafa Hilmi Muhibić umro je 1915. godine.⁶⁸⁹ Naslijedio ga je mlađi brat Esad, a poslije Esadove smrti obiteljski je imetak, s njime i knjižnica, pripao njegovim sinovima Kemalu i Nudžejmu Muhibiću.

Šezdesetih godina 20. stoljeća, Nudžejmova kćerka Emina Mehmedagić ponudila je rukopise i tiskane knjige obiteljske zbirke na otкуп Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, u kojoj su danas pohranjeni. Tome je nasreću tako, jer kuća Muhibića pogođena je zapaljivom granatom na početku rata 1992. godine, i požar je progutao prostoriju u kojoj su se nekoć čuvali rukopisi.

kojemu stoji: “Muṣṭafā Muḥibbī ibn Muṣṭafā al-qāḍī bi-Yāyće” (Mustafa Muhibbi, sin Mustafe, kadija [a ne: kadije] u Jajcu).

⁶⁸⁹ Vidi nekrolog M. E. Kadića, n. dj., sv. 28, list 517.

Zaključak

S arajevskoga kadiju Mustafu Muhibbija, koji je među suvremenicima uživao ugled obrazovana i pobožna čovjeka, izvori za političku povijest osmanske Bosne gotovo i ne spominju. Danas se o njemu može govoriti jedino na osnovi sadržaja arapskih, turskih i perzijskih rukopisa koje je desetljećima prikupljao, i na čijim je stranicama ostavio mnoštvo zapisa.

Iako je kao pripadnik uleme nedvojbeno imao stanovitu moć i utjecaj, Muhibbija u “velikoj povijesti” Bosne prve polovice 19. stoljeća možemo prije vidjeti u ulozi promatrača, negoli sudionika. Svoj vijek je proživio u vremenu kriza, pobuna i teritorijalnih gubitaka koji su obilježili “najduže stoljeće” Osmanskoga Carstva. Neka od tih zbivanja, poput vojnog poraza Gradašćevičevih pristaša, smaknuća sugrađana ili razgraničenja sa Srbijom, spomenuo je u ljetopisnim bilješkama, nekrolozima i prigodnim pjesmama. Budući da su mu zapisi uglavnom šturi i konvencionalno sročeni, teško je iz njih odčitati njegov stav prema događajima koje spominje. Iznimno, stihovi u kojima zdvaja nad sudbinom Bosne i cijeloga Carstva jasno govore o nevjerici, razočaranju i osjećaju da se urušava jedan svijet koji se dotad činio postojanim; njegov odgovor na to bilo je povlačenje u derviške meditacije.

I dok se vanjski okviri Muhibbijeva svijeta lome u slijedu reformi, pobuna i poraza, njegov intelektualni i duhovni život, reklo bi se, ostaje gotovo netaknutim. Postklasična osmanska kultura bila je u ono doba na svojem izmaku, iscrpljenih stvaralačkih moći. Muhibbijevu učenost valja gledati u kontekstu te kulture u kojoj je biti obrazovan značilo poznavati i memorirati autoritativne tekstove, a u vlastitima se strogo držati kanona. Svoje bilježnice, medžmue, popunjavao je uglavnom citatima iz teoloških i pravnih tekstova, stihovima, izrekama i molitvama, zahvaćajući iz dvanaest stoljeća duge arapsko-islamske tekstualne tradicije. Usporedba zapisa tog obrazovanog pripadnika uleme sa zapisima ovdje često spominjanoga Bašeskije, skromnoga

javnog pisara i silno darovitog ljetopisca, navodi na zaključak da je krutost formalne naobrazbe bila zapreka razvoju kreativnosti.

Većina sadržaja Muhibbijevih rukopisa pripada kulturi koju je uvriježeno nazivati visokom kulturom muslimanske učene elite. Onako kao što u njegovoj lektiri i bilježnicama nema ni jednog latiničnog ili ćiriličnog slova, nema niti izravnih dodira s neislamskim tekstualnim tradicijama. Učene kulture raznih konfesionalnih skupina u Bosni, utemeljene pretežito na vjerskim znanostima, nisu se služile ni istim jezikom niti istim pismom. Stoga je uputnije govoriti samo o njihovu *neizravnom* prožimanju u zamršenom procesu u kojemu se znanje prenosilo od učenih prema puku i potom uklapalo u zajedničku, sinkretičku pučku kulturu, da bi naposljetku ti izmiješani kulturni sadržaji dolazili do učenih koji su ih zapisivali. Takva prožimanja najviše je bilo u onim područjima svakodnevice u kojima je potreba za preživljavanjem i zaštitom od bolesti i nevolja davala poticaja prelaženju granica. Muhibbijevi zapisi o liječenju i drugi izvori za poznavanje onodobne zdravstvene kulture u Bosni potvrđuju tu međukonfesionalnu suradnju i razmjenu.

Prijenos kulturnih sadržaja između raznih društvenih slojeva nadalje znači da se ne mogu odvojeno proučavati takozvane elitne i takozvane pučke kulture, “male” i “velike” tradicije, jer one se nerijetko susreću u istome tekstu. U Bosni, kao i u cijelome Carstvu, između kultura intelektualne i političke elite s jedne, i kultura većine stanovništva s druge strane, vladali su odnosi uzajamnog davanja i primanja.⁶⁹⁰ Može se stoga govoriti o dijeljenoj, zajedničkoj kulturi u kojoj su različiti slojevi sudjelovali na razne načine i nejednakom mjerom.⁶⁹¹ Muhibbi joj je dakako pridonosio drugačije od nepismena ili polupismena pučanina, koji je napamet i bez razumijevanja usvajao i izgovarao vjerske formule na arapskome, samo intuirajući njihov smisao. Budući teološki obrazovan i višejezičan, on je imao izravan pristup Kur'anu i drugim muslimanskim vjerskim tekstovima. Kao mistik, sudjelovao je u derviškim obredima zajedno s pripadnicima svih slojeva, no zacijelo se izdvajao

⁶⁹⁰ Usp. S. Faroqhi, *Subjects of the Sultan*, str. 272-274.

⁶⁹¹ Usp. Le Goffovo viđenje kulturne zbilje europskoga srednjovjekovlja kao interakcije manje-više učenih i manje-više pučkih čimbenika. *Srednjovjekovni imaginarij*, str. 122.

kao znalac sufijske tradicije. Uz medresansku naobrazbu bio je stekao i svojevrstnu neformalnu, ali tada vrlo cijenjenu spremu, koju su činile astrologija, proricanje i izrada čudotvornih zapisa. U njegovim se rukopisima tako otkrivaju slojevi jedne osebuje kulture u kojoj supostoje dogmatski i mistički islam, a pravovjerje se miješa s pučkim, sinkretičkim vjerovanjima i praksama.

Budući da Muhibbi iznimno rijetko govori o sebi, malo se zna o njegovu privatnom i intimnom životu. Ima kod njega uputa kako moliti za snoviđenje, ali o tome što je sanjao i kako je tumačio svoje snove ništa ne doznajemo; ponešto je zapisao o obredu hadža, ali ne i o vlastitu hodočašću u Meku; bilježio je datume putovanja poznanika u Istanbul, no ne zna se kojim je poslom on boravio u prijestolnici; o umiranjima svojih bližnjih uglavnom je pisao služeći se uobičajenim formulacijama nekrologa, a one nam ne otkrivaju što je osjećao. Ipak, mnogi naoko neosobni zapisi, zapisi koji govore o društveno imaginarnom onoga doba, pridonijeli su i poznavanju njegova vlastita imaginarija.

U ispitivanju Muhibbijevih rukopisa središnje mjesto zauzeli su sadržaji koje se obično smatra marginalnima, bilo stoga što su u rubnom položaju prema glavnome tekstu u kodeksu, ili zato što su izvan kulturnog kanona. Najživotnije pojedinosti našle su se u stihovima koje je spjevao mimo uzusa visoke poezije, ili u bilješkama na papirićima nehajno umetnutima u knjige. Obuhvaćeni “kapilarnim” mikrohistorijskim istraživanjem, takvi su se zapisi pokazali vrijednim izvorima za (re)konstruiranje životnog svijeta toga učenog sarajevskog kadije iz prve polovice 19. stoljeća.

Summary

The world of Mustafa Muhibbi, a *qadi* from Sarajevo

A collection of Arabic, Turkish, and Persian manuscripts which belonged to Mustafa Muhibbi (d. 1854), a *qadi* from Sarajevo, is stored today at the National and University Library in Zagreb. These manuscripts contain an abundance of the owner's records, which were used as sources for (re)constructing the world of this heretofore almost unknown Bosnian notable. Herein, the term "world" denotes the totality of the public and private life of an individual, including the set of shared values and cultural patterns of his community. The idea of presenting a man who did not spend his life "in the full light of history", and whom we can get to know only on the basis of his own fragmentary writings, has led to the choice of microhistory as the most suitable methodological approach because of its interest in the lives of "weak subjects" of history and its emphasis on the meticulous interpretation of minute details.

The majority of sources for my research were scattered notes that Muhibbi had written in the margins and on the fly-leaves of his manuscripts, as well as marks of ownership which comprise his name, the names of his ancestors, and data related to his service in court. Those marks are almost the only sources that enable us to follow Muhibbi through the sequence of his appointments as a *qadi* in various towns throughout the Bosnian *eyalet* and beyond its borders, in Bulgaria and Albania.

Most abundant in records are Muhibbi's personal notebooks, his *mağmū'as*, which contain citations from books he read, copies of documents from the sharia court, poems, sayings, prayers, historical records, necrologies, lists of debts, medical advice, and other diverse notes. Most of them are written in the Ottoman Turkish language, others are in Arabic, and in Persian we find only a few verses. There are also some words of the Bosnian language written in Arabic script.

Due to the virtual absence of first-person narration in Muhibbi's notebooks, we know little of his private and intimate life. During my research, I have come to the conclusion that *mağmū'as* did not belong exclusively to the private sphere, but were equally open to the public. Their owners would lend them to acquaintances and bequeath them to heirs. Frequently enough, personal notebooks were sold at auctions after the owner's death, with the rest of his property. In the approach to *mağmū'as*, one should therefore take into consideration that the owner was aware of future readers, that the mechanisms of censorship and caution that pervaded the public sphere also operated in moments of writing, and that it would therefore be highly unusual to find in them information on the owner's secret, hidden life, or any kind of intimate confession.

The fragmentary nature of the available sources has determined the structure of this book. Due to the above-mentioned scarcity of firm biographical data, which has made chronological narration impossible, the text is divided into thematic chapters on Muhibbi's social position, his career as a *qadi*, and the place of books, reading and writing in his life. The most extensive part deals with diverse aspects of his everyday life and the image of the world which can be derived from his writings. It comprises his view of contemporary events, his attitude towards local notables to whom he dedicated several poems, his favourite social rites, his comprehension of time, and finally, the diverse beliefs related to diseases, healing, prevention and divination.

Muhibbi lived in the times of crisis, territorial loss, and riots that marked the "longest century" of the Ottoman Empire. Although his position of sharia judge provided him with certain social power and influence, he did not play any distinguished role in the events of the troubled nineteenth-century Bosnia. According to his own records and some remarks by his contemporaries, he was devoted to learning, Islamic mysticism and poetry. Thus we can see him as an observer, rather than as an active participant in local political life. In his sporadic notes, necrologies and poems he sometimes mentions contemporary events, such as the military defeat of Husein Gradašević, the executions of his fellow townsmen, or the establishment of new borders with Serbia. Being mostly concise, conventionally formulated, and lacking in any expression of personal opinion, these records do

not give us access to Muhibbi's view of those events. Exceptionally, a poem in which he despairs over the fate of Bosnia and the Empire as a whole clearly speaks of his delusion and feeling that the world which seemed solid and unchangeable is falling apart. His answer is to retreat to the peace of dervish meditations.

The research of Muhibbi's manuscripts, together with other sources for the history of pre-Tanzimat Bosnia, has led me to the conclusion that his life, both public and private, was shaped by the paradigm of Islamic civilization. His Muslim religious affiliation was one of the main bases of his privileged social status and virtually all forms of his intellectual and spiritual life originated from it. In the networks of his social relations – those of the *ulema* and of the Sufi brotherhood – there were only Muslims. Although he lived in a quarter, *mahale*, with a confessionally mixed population, and communicated with people of different religions while working in court, he did not refer to any kind of personal relationship with Christians or Jews. Other sources pertinent to the history of Ottoman Bosnia that have been examined so far, including the famous chronicle (*Ljetopis*) by Mula Mustafa Bašeskija, do not give us enough evidence to undermine the notion of pre-Tanzimat Bosnian society as a society divided along religious lines. Further research should only examine how solid these barriers were.

All the same, there are no indications in Muhibbi's manuscripts of dialogue with the so-called high cultures of non-Muslims. Indeed, his library as a whole reflects the textual culture of the Muslim educated elite of Ottoman Bosnia, the culture which was predominantly religiously based and created in the three main languages of Islamic civilization: Arabic, Turkish, and Persian. In that domain, *direct* interconfessional penetration could not occur due to the fact that the learned cultures of Bosnian Muslims and non-Muslims did not use the same language, nor did they use the same script. We only find traces of *indirect* contacts, which most probably took place via a complex process in which knowledge was orally transmitted from learned men to the illiterate and semi-literate by means of their common Bosnian vernacular, then absorbed into the shared popular culture, and transmitted again to the literati, after being modified and contaminated by the cultural contents of diverse confessional groups.

Most examples of such exchanges can be found in those aspects of everyday life in which the need for protection from diseases and calamities functioned as a strong motive for crossing socially and religiously determined barriers. Muhibbi's records related to healing and protection, together with other texts concerning medical culture in Ottoman Bosnia, confirm such interaction and exchange. These contents of manuscripts also indicate that, in the life of this member of the Muslim religious intelligentsia, Islamic dogmatic teachings and mystical devotion coexisted in harmony with local, syncretic beliefs and practices. Some of the practices he writes of, such as divination, astrology, and the use of magical squares, confirm that he was not among the rigid ulema who condemned and refuted all attempts at "fathoming God's secrets". Furthermore, his manuscripts confirm the futility of any approach which treats the so-called high and popular cultures separately, for they sometimes meet in one text. Therefore, it seems more appropriate to speak of common, shared culture(s) in which the learned and the illiterate contributed in different ways, just as Jacques Le Goff argues in his studies on medieval Europe.

Research into the manuscripts of Mustafa Muhibbi has shed light on the diversity of the social, intellectual and spiritual life of a person who belonged to the educated Muslim elite in Ottoman Bosnia. In the process of the historiographical (re)construction of his world, various approaches to the contents of personal notebooks and the seemingly marginal records that are to be found in Arabic-script manuscripts from private collections were examined and exploited.

Prilog I

Muhibbijeve ljetopisne zapise i nekrolozi

Ljetopisne zapise i nekrologe koji slijede prikupila sam sa stranica Muhibbijeve rukopisa, prevela s osmanskog turskog i arapskog jezika i kronološki poredala. Datume lunarnoga kalendara prenijela sam u gregorijanske i navela u uglatim zagradama. U zagradama su i sve tekstualne poveznice, a oznaka [...] stoji na mjestu nečitke ili posve izbrisane riječi.

Godina 1813.

- Dana 11. redžeba 1228. [10. 7. 1813.] u 6 sati, grom je udario u skladište streljiva u Sarajevu. Zbog beznada strašne vijesti o tome da je grom pogodio barutanu i povika smetenosti ostali smo zatečeni. Bože moj, ne ubij nas svojim gnjevom i ne uništi nas svojom kaznom. Od Allaha smo i njemu se vraćamo. Njegova je mudrost i Njemu se vraćate.⁶⁹²

Godina 1814.

- U petak, 13. redžeba 1229. godine [1. 7. 1814.], sat vremena prije podnevne molitve, zatvorena je sarajevska čaršija.⁶⁹³
- U četvrtak, 16. ramazana 1229. [1. 9. 1814.], u 7 sati i 17 minuta noću, moj sin Derviš Ibrahim stupio je u ovaj svijet iz mora ništa-

⁶⁹² R 139, list 55a

⁶⁹³ R 85, list 72a. Pri pojavi nemira i pucnjave, ili iz prosvjeda, trgovci su zatvarali dućane u čaršiji.

vila. Neka mu Bog uzvišeni dade svako dobro i neka na Njegovo zadovoljstvo ispravno postupa i on i drugi Božji robovi, riječju i djelom. Amen!⁶⁹⁴

- Dana 24. ševala 1229. [9. 10. 1814.], u nedjelju oko 3 i pol, stigao je zov: O, dušo smirena, vrati se svojemu gospodaru. Preselio je iz prolaznog svijeta u kuću zadovoljstva, a Bog poziva u kuću mira. Bog mu se smilovao. Amen!⁶⁹⁵
- U utorak, 26. ševala 1229. [11. 10. 1814.], žena Mule Abdullaha, moja sestra Hatidža, ispila je smrtni napitak i preselila na Ahiret. Bog joj se smilovao.⁶⁹⁶
- U petak, 6. zulkade 1229. [20. 10. 1814.], tri četvrt sata prije akšamskoga ezana, moja žena Emina, kći Abdallahova, ispila je smrtni napitak i dušu Bogu preporučila. Neka joj On udijeli veliku milost.⁶⁹⁷
- Iste godine, [...] u ponedjeljak u zoru, u pola jedan, moja kći Atija dušu je Bogu preporučila. Bog joj se smilovao!⁶⁹⁸

Godina 1818.

- U srijedu navečer, 24. zulhidže 1233. [25. 10. 1818.], rodio se princ Sulejman, sin sultana Mahmud-hana.⁶⁹⁹

Godina 1819.

- U srijedu, 24. zulhidže 1234. [14. 10. 1819.], rodio se princ Ahmedhan II., sin sultana Gazi Mahmud-hana II.⁷⁰⁰

⁶⁹⁴ R 145, unutarnja strana prednje korice

⁶⁹⁵ isto

⁶⁹⁶ isto

⁶⁹⁷ isto

⁶⁹⁸ isto

⁶⁹⁹ R 103, list 41b

⁷⁰⁰ R 103, list 41b

Godina 1822.

- U utorak, 27. džumedelula 1237. [19. 2. 1822.], rodio se princ Mehmed II., sin sultana Gazi Mahmud-hana.⁷⁰¹
- U ponedjeljak, 17. zulkade 1237. [5. 8. 1822.], rodio se princ Ahmed III., sin sultana Gazi Mahmuda.⁷⁰²
- Dana 13. rebiulevela 1238. godine [28. 11. 1822.], njegova visost Šerif Sirri Selim-paša, koljenović porijeklom iz Bogom štićenoga Soluna, mutesarif⁷⁰³ Karamanijskoga sandžaka, upućen je u Bosanski ejalet. Dana 5. rebiulahira [20. 12.] u Sarajevo je stigla bujuruldija o imenovanju njegova kajmekama.⁷⁰⁴ Ovdje je uz želju za blagoslovom zapisan dvostih posvećen onome koji je veliki pečat šerifa.

*Iskrena srca stoji na vratima pouzdanja [u Boga],
Od Mevlanine tajne Sirri [Tajni] Selim pomoć traži.⁷⁰⁵*

- Onoga dana kada je osam do deset glasnika poslanih s Visoke Porte stiglo noseći časni uzvišeni ferman kojim se naređuje da se namjesnik Bosanskoga ejaleta, njegova visost gospodin Ali Dželaluddin-paša, 13. rebiulevela ove, 1238. godine [28. 11. 1822.] smijeni s [položaja namjesnika] Bosanskoga ejaleta i uputi u Rumeliju s naslovom seraskera⁷⁰⁶ Rumelije i nadzornika planinskih prijelaza, paša je obolio. Nekoliko dana ležao je u postelji, a 15. rebiulahira iste godine [30. 12. 1822.], u nedjelju u četiri sata noću, preselio je u Vječnu kuću. Tako je ovdje zapisano. Neka mu Bog podari trajnu milost.⁷⁰⁷

⁷⁰¹ R 103, list 41b

⁷⁰² R 103, list 41b

⁷⁰³ mutesarif: namjesnik, upravitelj neke teritorijalne jedinice (okruga)

⁷⁰⁴ kajmekam: zastupnik, zamjenik

⁷⁰⁵ R 91, list 2a. Kako piše Muvekkīt, “visokim fermanom od sredine mjeseca rebiulevela 1238. godine (26. XI – 5. XII 1822), za njegovog kajmekama postavljen je bosanski defterdar Ahmed-beg da upravlja poslovima ejaleta do njegovog dolaska”. *Povijest Bosne*, sv. II, str. 850.

⁷⁰⁶ serasker: vrhovni zapovjednik koji se u vrijeme rata postavlja iz redova vezira

⁷⁰⁷ R 91, list 2a; vidi: Muvekkīt, isto, str. 848.

- U ponedjeljak, 8. redžeba 1237. godine [31. 3. 1822.], uputio sam se u Loveč na obali Dunava, [u kadiluk] dodijeljen Topalli-zade Abdullah-efendiji. Prispio sam u Loveč u ponedjeljak, 1. šabana [23. 4.]. U toj sam kasabi boravio četiri mjeseca, a iz nje sam pošao u ponedjeljak, 1. zulhidže [19. 8.]. U utorak, 23. dana istoga mjeseca [10. 9.], stigao sam u Sarajevo.⁷⁰⁸
- Kapetan-beg tvrđave Krupa, zatim Kulen Ahmed kapetan-beg, Kulen-zade [Kulenović] Mustafa-beg, stanovnik tvrđave Petrovac, te zastupnik kapetana Devente Osman-beg, zadavljeni su u travničkoj tvrđavi jedne noći u trećoj dekadi mjeseca zulhidže 1237. [8. 9. – 17. 9. 1822.].⁷⁰⁹
- Serturnadžija⁷¹⁰ hadži Džafer-aga zadavljen je u sarajevskoj tvrđavi u subotu navečer, 5. muharema 1238. [22. 9. 1822.]. Neka mu Bog oprostí grijehé.⁷¹¹
- Nadalje, sedmicu dana kasnije, Mustafa-beg Kulen-zade [Kulenović], poznat kao Bajbut, i Pljevljak Čukić Ahmed-beg i još jedan beg Pljevljak zadavljeni su u travničkoj tvrđavi. Bilo je to u drugoj dekadi mjeseca muharema 1238. godine [28. 9. – 7. 10. 1822.].⁷¹²
- Stanovnik Sarajeva, čizmedžija Ahmed Alemdar,⁷¹³ sin Huseina Alemdara, naočit mladić na glasu po svojoj odvažnosti, zadavljen je u sarajevskoj tvrđavi u subotu noću, 26. muharema 1238. [13. 10. 1822.].⁷¹⁴
- Stanovnik Sarajeva Mehmed-aga, poznat kao Beograđanin, zadavljen je u sarajevskoj tvrđavi u ponedjeljak noću, 5. safera 1238. [22. 10. 1822.].⁷¹⁵

⁷⁰⁸ R 103, list 42a

⁷⁰⁹ R 103, list 42a

⁷¹⁰ serturnadžija: zapovjednik 68. janjičarske orte, jedinice s 60-100 vojnika

⁷¹¹ R 103, list 42a; o pogubljenju Džafer-age vidi: Muvekkit, isto, str. 843.

⁷¹² R 103, list 41b

⁷¹³ alemdar: zastavnik

⁷¹⁴ R 103, list 41b; vidi: Muvekkit, isto, str. 844-45. Po Muvekkitu je pogubljenje bilo 24. muharema.

⁷¹⁵ R 103, list 41b; vidi: Muvekkit, isto, str. 844.

- U nedjelju obdan, 7. rebiulahira 1238. godine [22. 12. 1822.], u 5 sati i 41 minutu, [odnosno] 10. dana mjeseca kanun-ul-evela⁷¹⁶ kada nastupa [zviježđe] Raka i početak je erbeina,⁷¹⁷ u Sarajevu se dogodio potres. Neka Bog uzvišeni okrene na dobro! Amen!⁷¹⁸

Godina 1823.

- U petak, 13. [ili 12.] džumadelula 1238. godine [25. ili 26. 1. 1823.], [odnosno] 34. dana zemherije,⁷¹⁹ u 7 sati, bosanski namjesnik, njegova visost gospodin Selim Sirri Šerif-paša stigao je u Sarajevo. Šestoga dana, u četvrtak, pošao je u Travnik.⁷²⁰
- U utorak, 11. šabana 1238. [23. 4. 1823.], rodio se princ Abdulmedžid, sin sultana Gazi Mahmuda.⁷²¹
- U petak navečer, 1. rebiulahira 1239. [5. 12. 1823.], rodila se princeza Atija, kći sultana Gazi Mahmud-hana.⁷²²

Godina 1824.

- Stanovništvo grada Sarajeva i ostatka ejaleta pobunilo se kada je ćehaja⁷²³ bosanskoga valije, šerifa Selim-paše Sirrija, kapidži-baša⁷²⁴ Visoke Porte Osman-aga, pokrenuo i rasporedio sve vojnike i 60 tisuća tovara žita, i to prema slovu neopozivog fermama izdanog u vezi s Hasan-agom Pečkim, koji se u Krajini pobunio protiv pobjedonosne zastave. Zbog toga je valija u utorak 20. muharema 1240. [14. 9. 1824.] pogubio ćehaju Osman Aziz-agu. Tako je ovdje zapisano.⁷²⁵

⁷¹⁶ deseti mjesec osmanskoga kalendara

⁷¹⁷ erbein (od ar. *arba'in*: četrdeset): četrdesetodnevni period usred zime. Počinje zimskim solsticijem, 21. prosinca, i završava 30. siječnja.

⁷¹⁸ R 91, list 1b

⁷¹⁹ zemherija: četrdesetodnevno razdoblje prije zimskog solsticija, vrijeme najveće studeni (prema: J. T. Zenker, *Dictionnaire turc-arabe-persian*, str. 481).

⁷²⁰ R 91, list 2a

⁷²¹ R 103, list 41b

⁷²² R 103, list 41b

⁷²³ ćehaja, kethuda: zamjenik, pobočnik

⁷²⁴ kapidži-baša: starješina dvorskih vratara

⁷²⁵ R 103, list 41a. O pobuni Hasan-age Pečkog vidi: G. Šljivo, *BiH 1813-1826*, str. 290. i dalje. O pogubljenju Osman Aziz-age: isto, str. 301.

- U petak noću, 22. safera 1240. [16. 10. 1824.], rodila se princeza Munira, kći sultana Gazi Mahmud-hana.⁷²⁶

Godina 1827.

- U nedjelju, 21. redžeba 1242. [18. 2. 1827.], rodio se princ Abdulhamid-han.⁷²⁷
- U četvrtak, 12. ševala 1242. [9. 5. 1827.] u dva sata, počela je obuka vojnika raspoređenih u Sarajevo.⁷²⁸

Godina 1828.

- Njegova visost Musa-aga, ćehaja kapidžija,⁷²⁹ došao je u Sarajevo u srijedu, 10. ramazana 1243. [26. 3. 1828.].
U tri i pol sata pročitao je ferman o vojnom pohodu. Jupiter.⁷³⁰
- Čudna zbivanja u Sarajevu. Borba Abdurrahim-paše u petak, 6. zulhidže 1243. [19. 6. 1828.].⁷³¹
- Spomenuti aga vratio se s visokom naredbom. U Birču je prenoćio u srijedu, 4. muharema 1244. [17. 7. 1828.].⁷³²
- U subotu 7. muharema 1244. [20. 7. 1828.], rodila se princeza Fatima.⁷³³
- Dana 29. safera 1244. godine [10. 9. 1828.], u utorak navečer poslije akšama, u 5 sati i 21 minutu, moj sin Mehmed Kadir došao je iz mora ništavila na ovaj svijet kušnje. Rodio se u kasabi Vlasenici dok je Sunce bilo na sedamnaestome stupnju zvijezda Djevice, a to je 28. agustosa. Neka ga Gospod uzvišeni i slavljani obdari ispravnim postupanjem i dugim životom u dobru. Amen! Amen!⁷³⁴

⁷²⁶ R 103, list 41b

⁷²⁷ R 103, list 41b

⁷²⁸ R 91, list 1a

⁷²⁹ ćehaja kapidžija: isto što i kapidži-baša, vidi: bilj. 724

⁷³⁰ R 91, list 1a

⁷³¹ R 91, list 1a; vidi: Muvekkit, isto, str. 899.

⁷³² R 91, list 1a

⁷³³ R 103, list 41b

⁷³⁴ R 91, list 35b

Godina 1830.

- Moj sin Osman došao je na ovaj svijet u nedjelju, 5. safera 1246. [26. 7. 1830.] u suton.⁷³⁵
- Moj sin Osman umro je 12. safera 1246. [2. 8. 1830.].⁷³⁶
- Moj sin Mehmed umro je u nedjelju 10. rebiulevela 1246. [29. 8. 1830.].⁷³⁷

Godina 1832.

- Moj sin Jusuf rodio se u petak 24. šabana 1247. [28. 1. 1832.] u 10 sati i 4 minute, [odnosno] 15. kanun-i sanija 1832. godine [julijanskoga kalendara].⁷³⁸
- Poraz Husein-kapetana i borba bosanskih vojnika nadomak Sarajeva s bosanskim namjesnikom Mahmudom Hamdi-pašom. U utorak, 5. muharema 1248. [4. 6. 1832.] paša je ušao u Sarajevo i rasporedio vojsku na Sarajevskom polju.⁷³⁹

Godina 1834.

- U četvrtak, 2. rebiulahira 1250. [8. 8. 1834.], u tri sata i 56 minuta Selanikli Nekib-zade došao je u Sarajevski sud.⁷⁴⁰

Godina 1835.

- Mehmed-efendija Adžem-zade [Adžemović] pošao je iz Gradačca u Istanbul⁷⁴¹ u ponedjeljak, 22. rebiulahira 1251. [17. 8. 1835.].⁷⁴²

⁷³⁵ R 91, list 35b

⁷³⁶ R 91, list 35b

⁷³⁷ R 91, list 35b

⁷³⁸ R 91, list 35b

⁷³⁹ R 91, list 1a; vidi: Muvekkit, str. 941. i dalje

⁷⁴⁰ R 118, list 38b

⁷⁴¹ U izvorniku stoji riječ *āsītāne* čija su osnovna značenja prag, vrata, porta. U skladu s tradicionalnom predodžbom o tome da se pravda dijeli na pragu ili na vratima vladareve palače, Istanbul se nazivalo i Asitane (H. Inalcik, "Istanbul"). Osim toga, to je i naziv za mevlevijsku dervišku ložu višega stupnja (niže su bile tekije), kakve su se nalazile u Istanbulu, Konji, Alepu, Bursi i drugim gradovima. (D. S. Margoliouth, "Mawlawiyya"). Ne može se pouzdano znati u kojem značenju Muhibbi upotrebljava tu riječ.

⁷⁴² R 91, list 1a

- Ahmed Esad-beg efendija otišao je u Istanbul⁷⁴³ u četvrtak, 14. redžebe 1251. [5. 11. 1835.].⁷⁴⁴

Godina 1843.

- Bosanski namjesnik Kamil Mehmed-paša stigao je u Travnik u srijedu, 5. zulhidže 1259. godine [27. 12. 1843.].⁷⁴⁵
- Bivši bosanski namjesnik Mehmed Husrev-paša Samakovlija došao je u Sarajevo u nedjelju, 9. zulhidže 1259. [31. 12. 1843.], na dan arefe [uoči Kurban-bajrama], kako bi krenuo za Rumeliju.⁷⁴⁶

Godina 1844.

- Najučeniji i najpravovjerniji stanovnik Sarajeva, Stolčanin hadži Halil-efendija, umro je u četvrtak navečer, 19. muharema 1260. [9. 2. 1844.], u vrijeme akšama.⁷⁴⁷
- Abdullah, sin hadži Mustafe Skake, ubijen je u svojoj kući u uto-rak noću, 7. safera 1260. godine [27. 2. 1844.].⁷⁴⁸
- Sarajevski uglednik, abadžija⁷⁴⁹ Panjo-zade [Panjić] hadži Salih-aga, umro je u petak 17. rebiulevela 1260. godine [6. 4. 1844.], poslije ikindije.⁷⁵⁰
- Vrli mladić, zjenica očeva oka, moj sin Salih Salahuddin, umro je u nedjelju navečer u 6 sati, 19. rebiulevela 1260. godine [8. 4. 1844.]. Sahranjen je na groblju Alifakovcu pokraj svojih roditelja, uzvišeni Bog im se smilovao.⁷⁵¹

⁷⁴³ također: *āsītāne*

⁷⁴⁴ R 91, list 1a

⁷⁴⁵ R 91, list 1a; vidi: Muvekkīt, str. 1004.

⁷⁴⁶ R 91, list 1a

⁷⁴⁷ R 91, list 1a

⁷⁴⁸ R 91, list 1a

⁷⁴⁹ abadžija: suknar

⁷⁵⁰ R 91, list 1a

⁷⁵¹ R 91, list 1a

- Naš Mula Mustafa otputovao je u Istanbul⁷⁵² 11. rebiulahira 1260. godine [30. 4. 1844.].⁷⁵³
- U petak, 1. džumadelula 1260. [19. 5. 1844.], časni muderis [...] Mehmed Nuri-efendija došao je kao naib u Sarajevski sud.⁷⁵⁴
- Amina, kći Birčanina Durguta Jazića [ili: Pazića], koja je četrnaest i pol godina služila kod mene, tri mjeseca ležala je bolesna u postelji. Umrta je 15. džumadelphire 1260. [2. 7. 1844.], u ponedjeljak noću, poslije jedan. Neka joj se uzvišeni Bog smiluje!⁷⁵⁵
- Fenjerdžija Mula Ahmed, sin Spahe, iz moje tazbine, umro je 21. redžeba 1260. [6. 8. 1844.], u utorak navečer u 6 sati. Uzvišeni Bog mu se smilovao.⁷⁵⁶
- Čaršijski ćehaja⁷⁵⁷ Kapo hadži Abdullah-aga umro je u petak noću, 24. redžeba 1260. godine [9. 8. 1844.].⁷⁵⁸

Godina 1845.

- Djevojka Hanifa, kći mojega rođaka, sarača⁷⁵⁹ Mula Džafera, umrla je u ponedjeljak, 26. muharema 1261. [4. 2. 1845.], oko sat vremena poslije svitanja.

Godina 1854.

- Umro je Mula Salih, zet našeg kazaza⁷⁶⁰ Saliha, u nedjelju, 26. džumadelphire 1270. [26. 3. 1854.].⁷⁶¹

⁷⁵² u izvorniku: *āsītāne*

⁷⁵³ R 91, list 1a

⁷⁵⁴ R 91, list 1a

⁷⁵⁵ R 91, list 1a

⁷⁵⁶ R 91, list 1a

⁷⁵⁷ čaršijski ćehaja: čaršijski prvak, upravitelj

⁷⁵⁸ R 91, list 1a

⁷⁵⁹ sarač: obrtnik koji izrađuje kožno remenje i ukrase za konjsku opremu

⁷⁶⁰ kazaz: svilar, obrtnik koji izrađuje svilene ukrase za odjeću i konjsku opremu

⁷⁶¹ R 91, list 1a

Prilog II

Popis rukopisa Biblioteke Muhibić

Ovaj prilog sadržava kratki kataložni opis arapskih, turskih i perzijskih rukopisa obitelji Muhibić pohranjenih u Zbirci starih i rijetkih knjiga i rukopisa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Kodeksi u kojima je prepisano više tekstova imaju zajednički glavni broj, a iza kose crte je redni broj pojedinog djela. Naslovi djela i imena autora za koje nisam našla potvrda u bibliografijama i katalozima napisani su u uglatim zagradama i u obliku u kome stoje u samome rukopisu. Kodeksi za koje je na temelju ekslibrisa ili drugih upisa utvrđeno da su pripadali kadiji Mustafi Muhibbiju označeni su zvezdicom.

- R 1*** [NAṢĀ'IH MIN AL-QUR'ĀN AL-'AẒĪM WA 'L-ḤAWĀDIT] vjeronaučni priručnik jezik: turski i arapski *I+229 list.*
- R 2**
- 2/1 IZHĀR AL-ASRĀR autor: Muḥammad b. Pīr 'Alī al-Birkawī (Birgiwī) arapska gramatika jezik: arapski nedostaju prvi listovi rukopisa
- 2/2 KIFĀYAT AL-MUBTADI' FĪ 'Ṣ-ṢARF autor: Muḥammad b. Pīr 'Alī al-Birkawī (Birgiwī) arapska gramatika jezik: arapski
- 2/3 AL-'AWĀMIL AL-ĠADĪDA autor: Muḥammad b. Pīr 'Alī al-Birkawī (Birgiwī) arapska gramatika jezik: arapski *ukupno I+67 list.*

- R 3*** GUNĠĪNĀ-I RĀZ
religiozno-didaktička poema
autor: Yaḥyā-bey Dukaġin-zāde Ṭāšliġali
jezik: turski *I+124 lista*
- R 4***
4/1 TUḤFAT AL-MULŪK
komentar perz.-tur. stihovanog rječnika Tuḥfa-i Šāhidī
autor: 'Abdurraḥmān b. 'Abdullāh al-Quddūsī Ġūzyā
jezik: turski i perzijski
- 4/2 STIHOVANA RISĀLA
jezik: turski
Oba djela u rukopisu prepisao isti pisar 1151. (1738/39.)
ukupno 341 list.
- R 5** NUZHAT AL-KUTTĀB WA TUḤFAT AL-AḤBĀB
upute za pisanje pisama
autor: al-Ḥasan b. 'Abdulmu'min al-Ḥāwī (al-Ḥūbī) al-Muẓaffarī
jezik: perzijski *50 list.*
- R 6*** MAĠMŪ'A
Privatna bilježnica Mustafe Muhibbija
sadrži prijepise sudskih isprava i pjesme
jezik: turski i arapski *156 list.*
- R 7*** NAFĪSA-I UḤRAWIYYA
autor: Muḥammad b. Darwiš Ibrāhīm al-Kalšanī (Gülşen)
fikh
jezik: turski
prepisano god. 1207. (1792/93.)
prepisao 'Abdurraḥmān b. 'Umar al-Qrīmī *III + 139 list.*
- R 8** ŠARḤ AŞ-ŞUDŪR FĪ ŠARḤ ḤĀL AL-MAWTĀ FĪ 'L-QUBŪR
djelo o sudbini duše u Berzehu, od smrti do Sudnjega dana
autor: Abū 'l-Faḍl 'Ar. b. a. Bakr b. M. b. a. Bakr Ġalāluddīn as-Suyūṭī
jezik: arapski
prepisano 11. safera 964. (14. 12. 1556.)
prepisao Muḥammad aŞ-Şufta b. Sulaymān
b. Salmān aŞ-Şufta al-Ġamrī *168 list.*
- R 9** MAṬNAWĪ-I MA'NAWĪ
dio III. i cijeli IV. dio filozofsko-mističke poeme
autor: Ġalāluddīn Muḥammad b. M. b. Ḥusayn al-Balḥī ar-Rūmī
jezik: perzijski
prepisano 8. rebiulevela 875. (4. 9. 1470.) *201 list.*

R 10*

- 10/1 AN'ĀM
Enam, odabrana poglavlja Kur'ana
jezik: arapski
- 10/2 DALĀ'IL AL-ḤAYRĀT WA ŠAWĀRIQ AL-ANWĀR FĪ DIKR
AŞ-ŞALĀT 'ALĀ AN-NABĪ AL-MUḤTĀR
zbirka molitava i blagoslova za poslanika Muhameda
autor: Abū 'Alī M. b. S. ('Ar) b. a. Bakr al-Ġazūli as-Simlālī
jezik: arapski *ukupno I+174 lista.*

R 11

- AT-TA'RĪFĀT
kratke odredbe iz filozofije, sufizma i dogmatike
autor: 'Alī b. Muḥammad as-Sayyid aš-Šarīf al-Ġurġānī
jezik: arapski
prepisano 11. džumadelula 1057. (14. 6. 1647.) *97 list.*

R 12

- LISĀN AL-ḤUKKĀM FĪ MA'RIFAT AL-AḤKĀM
autor: Muḥibbuddīn a. 'l-Walīd Ibrāhīm b. M. al-Ḥalabī b. aš-Šiḥna
fikh
jezik: arapski
prepisano 1. džumadelula 1054. (6. 7. 1644.)
prepisao Muḥammad b. Yūsuf *212 list.*

R 13

- NAFAḤĀT SUNNIYYA WA MUṬĀRAḤĀT SANIYYA
[MUḤTAŠAR RAŠAḤĀT AL-MADDĀD FĪMĀ YATA'ALLAQ
BI-'Ş-ŞĀFINĀT AL-ĠIYĀD]
knjiga o konjima
autor: 'Uṭmān b. Mušafā
jezik: arapski
prepisano 2. safera 1165. (21. 12. 1751.) *I+122 lista*

R 14*

- RISĀLA FĪ 'ILM AL-HAY'A
autor: Aḡīruddīn al-Mufaḍḍal b. 'U. al-Abḥarī
astronomija
jezik: arapski
prepisano 899. (1493/94.)
prepisao Ibrāhīm *I+42 lista*

R 15*

- MAĠMŪ'A
privatna bilježnica raznovrsna sadržaja,
pripadala Salihu Zijaiju, zatim Mustafi Muhibbiju
sadrži prijepise službenih pisama, stihove, citate i dr.
jezik: arapski i turski *I + 107 list.*

- R 16** AT-TAWASSUL BI-ŠUHADĀ' BADR
komentar spjeva o borcima palim u bitci kod Bedra
autor: Abū 'n-Nağāḥ A. b. 'A. al-'Uṭmānī al-Manīnī
jezik: arapski
prepisano 8. ševala 1190. (21. 11. 1776.) *I+138 list.*
- R 17*** ŠARḤ MARĀḤ AL-ARWĀḤ
komentar arapskog gramatičkog djela Marāḥ al-arwāḥ
autor: Šamsuddīn A. Dunqūz
jezik: arapski
prepisano u prvoj dekadi zulkade 1214. (27. 3. – 5. 4. 1800.)
prepisao Šāliḥ b. Darwiš *III+158 list.*
- R 18** [‘URWAT AD-DĀ‘ĪN]
komentar arapskog djela o Allahovim imenima i molitvama
autor: Muḥammad Rāfi' b. Mawlānā M. Sālīm, vaiz iz Marage
jezik: perzijski
prepisano ramazana 1110. (3. 3. – 1. 4. 1699.) *56 list.*
- R 19** TAQRĪR AL-QAWĀNĪN AL-MUTADĀWILA
MIN 'ILM AL-MUNĀZARA
autor: Muḥammad Sačaklizāde al-Mar'ašī
disputacija
jezik: arapski
na marginama rukom istoga pisara prepisana autorova glosa
na vlastito djelo, naslovljena Taḥrīr at-taqrīr *II+67 list.*
- R 20*** ANĪS AL-'UŠŠĀQ
rasprava o pjesničkom opisu ženske ljepote,
s primjerima iz djela klasičnih pjesnika
autor: Ḥasan b. Muḥammad ar-Rāmī
jezik: perzijski *I + 24 lista.*
- R 21***
- 21/1 QĀNŪN-NĀMA-I ĞADĪD-I MU'TABAR
Kanun-nama (zbornik zakona) sultana Sulejmana
jezik: turski
- 21/2 MA'RŪḌĀT-I ABŪ 'S-SU'ŪD
fetve
autor: Abū 's-Su'ūd M. b. M. b. Muṣṭafā al-'Imādī
jezik: turski
prepisano 1. redžeba 1194. (3. 7. 1780.) *ukupno I+ 83 lista*

- R 22** AR-RISĀLA AL-MUTA‘ALLIQA BI-’T-TA‘ĀZĪR WA-’L-ḤUDŪD
rasprava o sudskom kažnjavanju
autor: Muḥyiddīn M. b. Ilyās Čiwī-zāde
fikh
jezik: arapski
prepisano 1134. (1721/22.) *II+23 lista*
- R 23*** MAĠMŪ‘A
zbornik raznih djela, stihova, fragmenata
jezik: turski i arapski *I+95 list.*
- R 24***
- 24/1 AL-MUQADDIMA AL-ĠAZARIYYA FĪ ’T-TAĠWĪD
autor: Šamsuddīn a. ’l-Ḥayr M. b. M. al-Ġazarī al-Qurašī
ad-Dimašqī aš-Širāzī
tedžvid (čitanje Kur’ana)
jezik: arapski
- 24/2 AL-ḤAWĀŠĪ AL-MUFABHIMA FĪ ŠARḤ AL-MUQADDIMA
Glosa koju je na Ġazarījevo djelo al-Muqaddima napisao njegov sin
Abū Bakr Aḥmad
tedžvid (čitanje Kur’ana)
jezik: arapski
prepisano u 1. dekadi džumadelahire 1036. (17. 2. – 26. 2. 1627.)
- 24/3 [QAWĀ’ID-I QUR’ĀN-I ‘AZĪM]
djelo na turskom
tedžvid *ukupno I+59 list.*
- R 25***
- 25/1 [KIRK MES’ELE]
četrdeset pitanja i odgovora o islamskoj vjeri
jezik: turski
- 25/2 DĀSTĀN-I IBRĀHĪM
i drugi destani, pjesme i fragmenti raznih djela
jezik: turski
prepisano 28. ramazana 1149. (30. 1. 1737.)
- 25/3 NAŠĪḤAT IBLĪS (IBLĪS NAŠĪḤATI)
priповijest o razgovoru Sotone i poslanika Muhameda
prijevod s turskog na arapski *ukupno 179 list.*

R 26

- 26/1 KITĀB AR-RAML MU‘ĠIZĀT DĀNIYĀL
djelo o proricanju (geomantija)
jezik: turski
- 26/2 RISĀLA-I ṬĀLIB WA MAṬLŪB (WA) ĠĀLIB WA MAĠLŪB
pitanja, fetve
jezik: turski *ukupno I+56 list.*

R 27*

- 27/1 MĀ ḤAḌAR (RISĀLE-I NUŞRET EFENDI)
autor: Ebū Bekr Nuşret
medicina
jezik: turski
prepisano 1. džumadelahire 1238. (13. 2. 1823.)
- 27/2 MUFRADĀT-I QĀNŪN-I SULṬĀNĪ
zbornik s tumačenjem sultanskih zakona
jezik: turski
- 27/3 PRIJEPISI PISAMA
jezik: turski
sva djela u kodeksu prepisao Mustafa Muhibbi *ukupno I+112 list.*

R 28

- TUḤFAT AL-ANĀM FĪ ’L-WAQF ’ALĀ ’L-HAMZA
LI-ḤAMZA WA HIŞĀM
autor: Nūruddīn a. ’l-Baqā’ ’A. b. ’Uṭmān b. M. al-Qāşih
tedžvid
jezik: arapski
prepisano 1164. (1750/51.) *42 lista*

R 29

- 29/1 ARBA‘ŪN ḤADĪṬ
zbirka četrdeset hadisa
autor: Aḥmad al-Mar‘aşı
jezik: arapski
- 29/2 RISĀLA ’ALĀ SŪRAT AL-QADR
autor: Aḥmad al-Mar‘aşı
tefsir (tumačenje Kur’ana)
jezik: arapski
- 29/3 AL-MAWRID AR-RAWĪ FĪ ’L-MAWLID AN-NABAWĪ
autor: ’Alī b. Sulṭān Muḥammad al-Qārī al-Harawī
povijest/biografija
jezik: arapski *ukupno I+47 list.*

R 30

- 30/1 **BIḌĀ'AT AL-ḤUKKĀM FĪ IHKĀM AL-AḤKĀM**
 autor: Muḥammad b. Muṣṭafā b. Maḥmūd Ḥāgib-zāde al-Īstānbūli
 fikh
 jezik: turski
 prepisano rebiulahira 1139. (26. 11. – 24. 12. 1726.)
 prepisao Ḥasan b. 'Alī-ef. b. Ḥasan-ef., kadija u Tirhali
- 30/2 **QĀNŪN-NĀMA**
 zbornik sultanskih zakona
 jezik: turski
- 30/3 **TAWĀRĪḤ-I ĀL-I 'UṬMĀN WA QUSṬANTĪNIYYA WA ĠAYRĪH**
 povijest osmanske dinastije
 jezik: turski *ukupno 1+188 list.*

R 31 ZBORNIK DJELA I FRAGMENTATA

- 31/1 **MASĀḤĀT-I HANDASIYYA**
 zemljopis
 o udaljenosti pojedinih gradova od Istanbula
 jezik: turski
 prepisao 'Uṭmān b. Ḥasan al-Aqḥiṣārī Mangārgī-zāde
- 31/2 **FRAGMENT ASTRONOMSKOG DJELA**
 nedostaju početak i kraj
 jezik: turski
- 31/3 **KIFĀYAT AL-WAQT LI-MA'RIFAT AD-DĀ'IR
 WA FAḌLIHI WA AS-SAMT**
 autor: Muṣṭafā b. 'Alī
 astronomija
 jezik: turski
 prepisao Šālīḥ b. Ša'bān Ūnūgūštawī (Nikšićanin)
- 31/4 **RAZNI FRAGMENTI**
- 31/5 **RISĀLA FĪ 'L-'AMAL BI-'R-RUB' AL-MUĠAYYAB**
 rasprava o upotrebi kvadranta
 astronomija
 jezik: arapski
 prepisano 1206. (1791/92.)
- 31/6 **RISĀLA 'ALĀ 'R-RUB' AL-MUĠAYYAB FĪ 'ILM AL-MĪQĀT**
 autor: Ġarsuddīn Ḥalīl b. A. b. an-Naqīb al-Ḥalabī
 astronomija
 jezik: arapski
- 31/7 fragment astronomskog djela s tablicama
 jezik: turski

- 31/8 'ARŪḌ ANDALUSĪ
autor: Abū 'Al. b. Ḥusayn a. 'l Čayš al-Andalusī al-Ansarī al-Qiṣṭī
arapska metrika
jezik: arapski
prepisano muharema 1210. (18. 7. – 16. 8. 1795.)
- 31/9 AL-MUQADDIMA AL-ĠAZARIYYA FĪ 'T-TAĠWĪD
autor: Šamsuddīn a.'l-Ḥayr M. b. M. al-Ġazarī al-Qurašī ad-Dimašqī
aš-Širāzī
tedžvid
prijepis nedovršen
jezik: arapski
- 31/10 RAZNE BILJEŠKE, FRAGMENTI
I ZEMLJOPISNE KARTE
ukupno I+107 list.
- R 32*** [TADBĪR AL-ASBĀB AḌ-ḌARŪRIYYA LI-ḤIFZ
AŠ-ŠIḤḤA AL-INSĀNIYYA]
autor: Muḥammad b. al-Mubārak al-Qazwīnī al-Ḥakīm
medicina
jezik: arapski *I+40 list.*
- R 33** komentar ljubavne/sufijske pjesme u mesnevi stihovima
autor: [Kāmili]
jezik: turski
napisano vjerojatno u Mostaru u 17. st. *36 list.*
- R 34***
- 34/1 AL-MUQADDIMA AL-'ALĀ'IYYA FĪ MA'RIFAT
TAĠWĪD AT-TILĀWA AL-QUR'ĀNIYYA
autor: 'Alā'uddīn b. Nāširuddīn aṭ-Ṭarābulusī al-Ḥanafī ad-Dimašqī
tedžvid
jezik: arapski
- 34/2 DJELO IZ TEDŽVIDA
jezik: turski
- 34/3 DJELO IZ TEDŽVIDA
jezik: turski
- 34/4 MU'ADDIL AŠ-ŠALĀT
autor: Muḥammad b. Pir 'Alī al-Birkawī (Birgiwī)
obredoslovlje
jezik: arapski *ukupno I+61 list*

- R 35** ṬĀLĪ‘-I SĀL 1266.
 tablice za 1266. g. (1849./50.)
 jezik: turski *14 list.*
- R 36*** ŞARḤ AL-ḤUSAYNIYYA FĪ ĀDĀB AL-BAḤṬ
 autor: ‘Alī al-Fardī b. Muşţafā al-Qayşariyyawī
 disputacija
 jezik: arapski *29 list.*
- R 37***
- 37/1 QĀNŪN-NĀMA MA‘A ŞUKŪK MA‘A FARĀ‘ID
 zbornik sultanskih zakona s odredbama nasljednog prava
 jezik: turski
- 37/2 ŞAKK
 uzorci sudskih dokumenata
 autor: Muḥammad b. Darwīş Tānī al-Edirnewī
 jezik: turski *ukupno 125 list.*
- R 38** TAḌKIRA-I ŞU‘ARĀ‘
 biografije šejhova, sultana i pjesnika
 autor: ‘Abdullaṭīf al-Qaşţamūnī (Laṭīfī)
 jezik: turski
 prepisano u Ohridu 984. (1576/77.)
 prepisao Idrīs *I+75 list.*
- R 39*** MAGMŪ‘AT FARĀ‘ID
 zbornik djela iz šerijatskog nasljednog prava
- 39/1 AL-FARĀ‘ID AS-SIRĀĠIYYA
 autor: Sirāġuddīn a. Ṭāhir Muḥammad b. M. b. ‘Abdurraşīd as-Saġāwandī
 jezik: arapski
 prepisano u 3. dekadi rebiulahira 1101. (1. – 9. 2. 1690.)
 prepisao Aḥmad
- 39/2 FRAGMENT DJELA IZ NASLJEDNOG PRAVA
 prijepis nedovršen
 jezik: turski
- 39/3 [ĠAWĀHIR AL-KALĀM FĪ ‘L-FARĀ‘ID]
 jezik: arapski
- 39/4 UŞŪL AL-FARĀ‘ID (fragment)
 jezik: arapski
- 39/5 FATĀWĀ-I AḤMAD EFENDĪ
 fetve iz nasljednog prava
 jezik: turski *ukupno 44 lista*

- R 40** TA'DİL-I AMZIĞA
autor: Hasan al-Ḥalabī Šu'ūrī
medicina/farmakologija
jezik: turski
prepisao 'Uṭmān Bosnawī Usqupyawī (Skopljak) 81 list
- R 41***
- 41/1 QAŞĪDA-I YAQŪL AL-‘ABD
prijevod na turski i komentar kaside Bad' al-amālī
s temom iz islamske dogmatike
autor: Aḥmad b. Muştafā al-La'ālī
jezik: turski
prepisano u Sarajevu, ramazana 1151. (13. 12. 1738. – 11. 1. 1739.)
prepisao 'Uṭmān b. Ibrāhīm
- 41/2 ĐAW' AL-MA'ĀLĪ ŞARḤ BAD' AL-AMĀLĪ
komentar kaside Bad' al-amālī
autor: 'Alī b. Sulṭān Muḥammad al-Qārī' al-Harawī
jezik: arapski
- 41/3 RAWḌĀT AL-ĞANNĀT FĪ UŞŪL AL-I'TIQĀDĀT
autor: Ḥasan Kāfī al-Aqḥiṣārī (Pruščak)
islamska dogmatika
jezik: arapski
sva djela u kodeksu prepisana istom rukom ukupno 69 list.
- R 42**
- 42/1 AL-FAWĀ'ID AL-‘ALIYYA MIN AL-MASĀ'IL
AŞ-ŞAR'ĪYYA AL-ĞALLIYYA
autor: Muḥammad b. 'Alī an-Niṭārī al-Qayşarī
fikh
jezik: turski
- 42/2 FATĀWĀ
zbirka fetvi
jezik: turski ukupno 1+251 list
- R 43*** [HADIYYAT AL-MULŪK]
[RISĀLA FĪ MA'RIFAT WAḌ' RUB' AD-DĀ'IRA
AL-MAWḌŪ'A 'ALAYH AL-MUQANṬARĀT]
djelo o upotrebi kvadranta
autor: Muḥammad b. Kātib Sinān al-Muwaqqit
astronomija
jezik: turski 57 list.

- R 44** MIR'ĀT AL-UŞŪL ŞARĤ MIRQĀT AL-WUŞŪL
 autor: Muḥammad b. Farāmurz Mulla Ḥusraw
 fikh
 jezik: arapski
 prepisano mjeseca zulkade 1243. (15. 5. – 13. 6. 1828.)
 prepisao Ḥasan b. 'Abdulġamīl *II+264 lista*
- R 45** AL-WASĪLA AL-AḤMADIYYA
 'ALĀ 'T-ṬARĪQA AL-MUḤAMMADIYYA
 komentar Birġiwijeva djela aṭ-Ṭarīqa al-Muḥammadiyya
 autor: Raġab b. Aḥmad
 islamska dogmatika
 jezik: arapski
 prepisano 1087. (1676/77.) *96 list.*
- R 46*** ṬĀLI'-'I SĀL 1265.
 tablice za 1265. (1848/49.) godinu *14 list.*
- R 47*** MUḤTĀR AŞ-SIḤĀḤ
 autor: Muḥammad b. a. Bakr b. 'Abdulqādir ar-Rāzī
 arapsko-turski rječnik
 prepisano u prvoj dekadi safera 997. (20. – 29. 12. 1588.)
 prepisao al-Ḥalīl Yūsuf b. 'Abdullāh b. al-Ḥalīl *140 list.*
- R 48*** ŞADR AŞ-ŞARĪ'A ŞARĤ AL-WIQĀYA
 ŞARĤ WIQĀYAT AR-RIWĀYA FĪ MASĀ'IL AL-HIDĀYA
 autor: Şadruşşarī'a aṭ-Ṭānī 'Ubaydullāh b. Mas'ūd
 b. Tāġuşşarī'a Maḥmūd b. Şadruşşarī'a al-Awwal
 fikh
 jezik: arapski
 prepisano 7. rebiulevela 1052. (6. 6. 1642.)
 prepisao Ḥāfīz Muḥammad b. Ćārullāh *IV+391 list*
- R 49*** [IḤTILĀFĀT AL-QUR'ĀN]
 autor: Abū 'Alī al-Ḥasan b. M. b. Ibrāhīm al-Baġdādi
 prijepis nedovršen
 jezik: arapski *176 list.*
- R 50***
 50/1 ARBA'ŪN ḤADĪṬ
 zbirka četrdeset hadisa
 autor: Muḥyiddīn Yaḥyā b. Şaraf an-Nawawī
 hadis
 jezik: arapski

- 50/2 ŠARḤ AL-ḤUSAYNIYYA FĪ ĀDĀB AL-BAḤṬ
autor: 'Alī al-Fardī b. Muṣṭafā al-Qaysariyyawī
disputacija
jezik: arapski
prepisano u Novoj medresi u Sarajevu, šabana 1185. (1771.)
prepisao Ḥasan iz Nikšića
- 50/3 'ARŪḌ ANDALUSĪ
autor: Abū 'Al. b. Ḥusayn a. 'l. Ğayš al-Andalusī
al-Anṣārī al-Qisṭī
arapska metrika
jezik: arapski
prepisivač isti kao u 50/2
- 50/4 AL-I'RĀB FĪ QAWĀ'ID AL-I'RĀB
autor: 'Abdullāh b. Yūsuf b. Aḥmad b. 'Abdullāh al-Anṣārī
al-Ḥanbalī Ğamāluddīn Abū Muḥammad b. Hišām
arapska gramatika
jezik: arapski
- 50/5 AR-RISĀLA AL-WALADIYYA FĪ 'L-MANṬIḤ
autor: 'Alī b. Muḥammad al-Ğurgānī
logika
jezik: arapski
prepisano 1184. (1770/71.)
prepisao 'Uṭmān *ukupno I+54 lista*
- R 51*** ŠARḤ AL-WIQĀYA FĪ MASĀ'IL AL-HIDĀYA
komentar šerijatskoprnog djela
fikh
jezik: turski *III+351 list*
- R 52*** ZBORNIK DJELA IZ ARAPSKJE GRAMATIKE
- 52/1 ŠARḤ MUQADDIMAT AL-MIŠBĀḤ
autor nepoznat
arapska gramatika
jezik: arapski
prepisano 26. redžeba 1108. (18. 2. 1697.)
- 52/2 [MIN KĀFIYA]
fragment bez početka
arapska gramatika
jezik: arapski
- 52/3 ŠARḤ AL-MIŠBĀḤ FĪ 'N-NAḤW
autor: Muṣṭafā b. Ša'bān as-Surūrī
arapska gramatika
jezik: arapski

- 52/4 AL-‘AWĀMIL FĪ ’N-NAḤW (MI’AT ‘ĀMIL)
 autor: Abū Bakr ‘Abdulqāhir b. ‘Ar. al-Ġurgānī
 arapska gramatika
 jezik: arapski
 prepisano 1. muharema 1064. (22. 11. 1653.)
 prepisao Ḥusayn b. Raġab *ukupno 1+142 lista*
- R 53**
- 53/1 AL-ĠAWHARA AL-MUNĪFA
 FĪ ŠARḤ WAŠIYYAT AL-IMĀM ABĪ ḤANĪFA
 autor: Ḥusayn b. Iskandar ar-Rūmī al-Mulla al-Ḥanafī
 fikh
 jezik: arapski
- 53/2 ŠARḤ AL-FIKH AL-AKBAR LI-ABĪ-’L-MUNTAHĀ
 autor: Aḥmad b. Muḥammad al-Maġnīsawī Abū ’l-Muntahā
 fikh
 jezik: arapski
- 53/3 zbirka hadisa
 jezik: arapski
 prepisano 1113. (1701/1702.)
 prepisao aš-Šayḥ Muḥammad b. aš-Šayḥ M. al-Fayyūmī *ukupno 66 list.*
- R 54** BAṬṬĀL ĠĀZĪ (SAYYĪD ĠĀZĪ)
 narodni junački roman iz 11/12. stoljeća
 jezik: turski *1+301 list*
- R 55** TUḤFAT AL-HĀDIYA
 perzijsko-turski rječnik za djecu
 autor: Muḥammad b. al-Ḥāġġ Ilyās
 prepisano u mahali Kašim Katib u Sarajevu
 prepisao Ḥasan b. Šāliḥ *34 lista*
- R 56**
- 56/1 ĠAM‘-I MUḤTAŠAR
 MUḤTAŠAR EZ MUNŠA’ĀT-I WAḤĪD TABRĪZĪ
 DER ‘ILM-I ‘ARUḌ WA QĀFIYA WA ŠANĀYI‘-I ŠI’R
 autor: Waḥīd at-Tabrīzī
 metrika i versifikacija
 jezik: perzijski

- 56/2 AL-MUQADDIMA AL-ĀĠURRŪMIYYA
FĪ 'ILM AL-'ARABIYYA
autor: Abū 'Al. M. b. M. b. Dā'ūd aṣ-Ṣanhāġi b. Āġurrūm (al-Ġurrūm)
arapska gramatika
jezik: arapski
- 56/3 AL-'AWĀMIL FĪ 'N-NAḤW
autor: Abū Bakr 'Abdulqāhir b. 'Ar. al-Ġurġānī
arapska gramatika
jezik: arapski *ukupno 37 list.*
- R 57***
- 57/1 AL-MAṬĀLIB AS-SUNNIYYA
FĪ QAM' AL-MARĀSIM AL-BADĪ'IYYA
(‘AQĪDAT AHL AS-SUNNA WA 'L-ĠAMĀ'A)
autor nepoznat
islamska dogmatika
jezik: arapski
- 57/2 SIRĀĠ AL-MUṢALLĪ
kratko djelo o molitvi
autor nepoznat
obredoslovlje
jezik: arapski
- 57/3 DJELO O MOLITVI
autor: Muḥammad b. Ḥasan as-Sūrmanawī
obredoslovlje
jezik: arapski
- 57/4 [MANZŪMA FĪ TAṢAWWUF]
autor nepoznat
islamski misticizam
jezik: turski *ukupno II+68 list.*
- R 58*** ŠARḤ-I ŠABISTĀN-I ḤAYĀL-I FATTĀḤĪ
autor: Muṣṭafā Muṣliḥuddīn Surūrī
književnost (pjesništvo)
jezik: turski *127 list.*
- R 59** BAṬṬĀL ĠĀZĪ (SAYYĪD ĠĀZĪ)
narodni junački roman iz 11/12. stoljeća
književnost
nedostaje završetak prijepisa
jezik: turski *166 list.*

- R 60** BAHĀRISTĀN
sufijsko-didaktičko pjesničko djelo
autor: Nūruddīn 'Abdurrahmān b. Aḥmad Ġāmī
nedostaje početak
jezik: perzijski 68 list.
- R 61** MAĠMŪ'A
privatna bilježnica raznovrsna sadržaja
sadrži hadise, propovijedi, anegdote, stihove, izvode iz raznih djela i dr.
jezik: turski, arapski i perzijski 250 list.
- R 62*** MAĠMŪ'A
privatna bilježnica raznovrsna sadržaja
pripadala Ibrāhīmu b. Aḥmadu iz Sofije,
kasnije Mustafi Muhibbiju
sadrži stihove, prijepise dokumenata i dr.
jezik: turski i arapski 54 lista
- R 63** ŠARḤ-I WAŠIYYAT-NĀMA-I BIRGIWĪ
autor: Badruddīn 'Alī b. aš-Šayḥ Šadrī al-Qūnawī
dogmatika
jezik: turski I+105 list.
- R 64**
- 64/1 ḤILYA-I ḤĀQĀNĪ
djelo u obliku mesnevije o životu poslanika Muhameda
autor: Muḥammad-beg Ḥāqānī
jezik: turski
- 64/2 TARĠAMA-I PAND-NĀMA
turski prijevod djela Pand-nāma perz. pjesnika 'Aṭṭāra
književnost
prepisano 13. ševala 1147. (8. 3. 1735.) ukupno I+66 list.
- R 65** ḌAW' AL-MIŠBĀḤ MUḤTAŠAR AL-MIFTĀḤ
autor: Muḥammad b. M. b. A. al-Isfarā'inī
arapska gramatika
jezik: arapski
prepisano 1036. (1626/27)
prepisao Muḥammad b. Ġa'far I+137 list.

R 66

66/1 MAĠMŪ‘A-I LAṬĀ‘IF
zbirka pjesama autora pjesničkog imena Šāḥib
jezik: turski

66/2 QAṢĀ‘ID WA ĠAZALIYYĀT
kaside i gazele
autor: Ṭābit ‘Alā‘uddīn Uẓiĉanin
jezik: turski
prepisano 1125. (1713/1714.)

ukupno 76 list.

R 67 ZBORNİK DJELA IZ HADISA

razni autori
jezik: arapski
magrepski rukopis, sva djela prepisana istom rukom
oko 1069. (1658/59.) godine

ukupno I+137 list.

R 68*

ŠARḤ ABYĀT MUFAṢṢALA
komentar stihova iz Zamaḥšarijeva djela al-Mufaṣṣal
arapska gramatika
jezik: arapski

I+77 list.

R 69

69/1 ṬABĪ‘AT-NĀMA
djelo o tajanstvenim značenjima slova arapskog alfabeta
autor: Šayḥ Maġduddīn Ilyās b. ‘Īsā al-Aqḥiṣārī
jezik: turski

69/2 [MANĀQIB-I ŠAYḤ MAĠDUDDĪN ‘ĪSĀ]
autor: Šayḥ Maġduddīn Ilyās b. ‘Īsā al-Aqḥiṣārī
jezik: turski

69/3 [ṬARĪQ ‘ILM AL-ḤURŪF]
djelo o magiji slova
jezik: arapski

ukupno 90 list.

R 70*

MAĠMŪ‘A
privatna bilježnica - pjesnička antologija
pripadala Mustafi Muhibbiju
među ostalim sadrži divan šejhulislama Yaḥye,
divan Qāf-zāde Fā‘izija i Nerkesijevu tužbalicu spjevanu
povodom Fā‘izijeve smrti
jezik: turski, perzijski i arapski

I+150 list.

R 71

71/1

DĪWĀN

pjesnička zbirka

autor: Ḥalīl al-Marʿašī

jezik: turski

71/2

RAWḌAT AL-ĪMĀN

autor: Ḥasan b. Muḥammad Marqadī

djelo iz dogmatike u mesnevi stihovima

jezik: turski

*ukupno II+75 list.***R 72**

72/1

ADAB AL-AWṢIYĀʾ

autor: Fuḍayl b. ʿAlī al-Ġamālī al-Bakrī ar-Rūmī

fikh

jezik: arapski

72/2

FATHĀR-RAḤMĀN

autor: Zaynuddīn a. Yaḥyā Zakariyyāʾ b. M. al-Anṣārī as-Sumaykī aš-Šāfiʿī
filozofija

jezik: arapski

prepisao Aḥmad

*ukupno IV+188 list.***R 73***

73/1

AL-MUDḤIL FĪ ʿILM AN-NUĠŪM

autor: Nūruddīn a. ʿl-Q. ʿAlī b. Aḥmad al-Balḥī

astronomija

jezik: arapski

73/2

[MUḤTAṢAR]

kompendij iz astrologije

jezik: turski

*ukupno I+88 list.***R 74**

ḤULĀṢAT AL-IʿRĀB

autor: Ḥāḡḡi Bābā b. Ḥāḡḡ Ibrāhīm ʿAbdulkarīm aṭ-Ṭūsiyawī

arapska gramatika

jezik: arapski

prepisano 1. šabana 1035. (28. 4. 1626.)

*II+77 list.***R 75***

ḤAMSA-I YAḤYĀ

autor: Yaḥyā-bey Dukaḡīnī

pjesništvo

jezik: turski

I+158 list.

- R 76*** DURAR AL-ḤUKKĀM FĪ ŠARḤ ĠURAR AL-AḤKĀM
autor: Muḥammad b. Farāmurz b. 'A. Mulla Ḥusraw
fikh
jezik: arapski
prepisano 7. zulhidže 1095. (15. 11. 1684.) *VIII+515 list.*
- R 77***
- 77/1 YENI 'AWĀMIL MU'RIBI
komentar djela iz arapske gramatike
jezik: turski
prepisao 'Abdullāh
- 77/2 LAMḤ AL-MASĀ'IL AN-NAḤWIYYA
FĪ ŠARḤ AL-'AWĀMIL AL-BIRKAWIYYA
autor: Yaḥyā b. Baḥšī
arapska gramatika
jezik: arapski
prepisano u Livnu 1167. (1753/54.)
prepisao Iṣḥāq b. Muṣṭafā
- 77/3 [ŠARḤ AL-MUQADDIMA AL-ĀĠURRŪMIYYA]
autor: Ḥālid b. 'Al. al-Azharī
arapska gramatika
jezik: arapski
prepisano u Livnu u 2. dekadi ramazana 1167. (2. – 11. 7. 1754.)
prepisao Muḥammad b. Muḥammad *ukupno 73 lista*
- R 78*** NATĀ'IG AL-LUGĀT
tursko-arapski rječnik
autor: Šāliḥ Gnjida [Ġonde-zāde], sarajevski kadija,
umro vjerojatno 1178. (1764/65.)
autograf *107 list.*
- R 79*** [LISĀN-I 'AĠAM]
autor: Ramzī Muṣṭafā b. al-ḥāḡġ Ḥasan
perzijska gramatika
prijepis nedovršen
jezik: perzijski i arapski *208 list.*
- R 80** MURĀD-NĀMA
povijest svijeta od Adema do sultana Murata
prijepis nepotpun, nedostaju zadnji listovi
jezik: turski *II+236 list.*

- R 81** AL-QĀNŪN FĪ 'ILM AṬ-ṬIBB
(ṬIBB SAMARQANDĪ)
autor: Abū Ḥāmid M. b. 'A. b. 'U. Nağībuddīn as-Samarqandī
medicina
jezik: arapski
prepisano šabana 1115. (10. 12. 1703. – 7. 1. 1704.)
prepisao aš-Šayḥ Aḥmad al-Ḥaddād VI+168 list.
- R 82***
- 82/1 WAṢIYYAT-NĀMA (RISĀLA-I BIRGIWĪ)
autor: Muḥammad b. Pīr 'Alī al-Birkawī (Birgiwī)
dogmatika/obredoslovlje
jezik: turski
- 82/2 'ILM-I ḤĀL
vjeronaučni priručnik
autor: Muḥammad b. Pīr 'Alī al-Birkawī (Birgiwī)
jezik: turski
- 82/3 'ILM-I ḤĀL
vjeronaučno djelo
jezik: turski
- 82/4 ŠIR'AT AL-ISLĀM
autor: Muḥammad b. Pīr 'Alī al-Birkawī (Birgiwī)
islamska dogmatika
prijepis nedovršen
jezik: turski
- 82/5 FAWĀ'ID AL-AMĀLĪ WA FARĀ'ID AL-LA'ĀLĪ
(AR-RISĀLA AL-USṬUWĀNIYYA)
autor: nepoznati učenik Muḥammada b. Aḥmada al-Uṣṭuwānija
islamska dogmatika/obredoslovlje
jezik: turski
- 82/6 [RISĀLA FĪ 'L-'AQĀ'ID]
traktat iz dogmatike
jezik: turski
sva djela u kodeksu prepisao Muḥammad b. 'Abdullāh
as-Sarā'ī (Sarajlija), u Gazi Husrev-begovoj džamiji Sarajevu
prijepis dovršen 1123. (1711/12.) ukupno II+278 list.
- R 83*** AL-MUĠRIB FĪ TARTĪB AL-MU'RIB
autor: Abu 'l-Faṭḥ Nāšir b. 'Abdussayyid al-Muṭarrizī
arapska gramatika
jezik: arapski
prepisano rebiulevela 1046. (3. 8. – 1. 9. 1636.)
prepisao 'Alī, bivši kadija u kadiuku Hirsova (u Dobrudži) I+249 list.

- R 84*** INŠĀ'
uzorci službenih i privatnih pisama
s prigodnim molitvama i stihovima
jezik: turski i perzijski *II+175 list.*
- R 85*** MAĞMŪ'A
privatna bilježnica
sadrži većinom stihove osmanskih pjesnika, hadise, molitve i dr.
jezik: turski i arapski *121 list*
- R 86** FATAWĀ-I AḤMADIYYA AL-MŪSTĀRIYYA
zbirka fetvi mostarskoga muftije Aḥmada b. Muḥammada
jezik: turski *190 list.*
- R 87***
- 87/1 TARTĪB ĞAMĪL FĪ ŠARḤ AT-TARKĪB AL-ĞALĪL
komentar Taftazānijeva djela o arapskoj sintaksi
autor: Dabbāġ-zāde Muḥammad
jezik: arapski
prepisano u 1. dekadi redžeba 1177. (5. – 14. 1. 1764.)
- 87/2 [ŠARḤ AL-MUQADDIMA AL-ĀĞURRŪMIYYA]
komentar djela al-Muqaddima al-Āġurrūmiyya
autor: Ḥalīd b. 'Al. al-Azharī
arapska gramatika
jezik: arapski
prepisano 1123. (1711/12.) *ukupno I+82 lista*
- R 88** TARGĪḤ BAYYINĀT
(MALĠA' AL-QUḌĀT 'INDA TA'ĀRUḌ AL-BAYYINĀT)
autor: Ġiyāṭuddīn a. M. Ġānim b. M. al-Baġdādī al-Ḥanaḫī
fikh
jezik: arapski *II+25 list.*
- R 89***
- 89/1 ŠARḤ RISĀLAT UŠŪL AL-ḤADĪT
komentar Birġiwijeva djela UšŪl al-ḥadīṭ
autor: Dā'ūd b. M. al-Qarṣī al-Ḥanaḫī
hadis
jezik: arapski
prepisano 12. zulkade 1180. (12. 4. 1767.)
prepisao 'Abdullāh b. Ḥudāwardī b. Darwīš
al-Pudguričawī (Podgoričanin)
- 89/2 zbirka hadisa
jezik: arapski

- 89/3 AL-FIQH AL-AKBAR
 autor: Abū Ḥanīfa an-Nu‘mān b. Ṭābit b. Zū‘a (Imām A‘zam)
 dogmatika
 jezik: arapski
- 89/4 BAD’AL-AMĀLĪ (YAQŪL AL-‘ABD)
 kasida s temom iz islamske dogmatike
 autor: Sirāğuddīn ‘Alī b. ‘Uṭmān al-Ūṣī al-Farğānī
 jezik: arapski
- 89/5 vjeronaučno djelo
 jezik: arapski
- 89/6 (privezano kodeksu 89)
 NUḤBAT AL-FIKAR FĪ MUṢṬALAḤ
 (IṢṬILĀḤ) AHL AL-AṬAR
 autor: Abū ‘l-Faḍl A. b. ‘A. b. M. b. Ḥağar
 Šihābuddīn al-‘Aṣqalānī
 hadis
 prijepis nedovršen
 jezik: arapski *ukupno I+57 list.*
- R 90*** MUFĪD AL-QĀṢIDĪN BAYT RABB AL-‘ĀLAMĪN
 kompendij o obredu hadža
 autor: Muḥammad Murād b. Darwīš b. ‘Alī al-Bandarī
 obredoslovlje
 jezik: turski *I+33 lista*
- R 91*** MAĞMŪ‘A
 privatna bilježnica-svaštara Mustafe Muhibbija
 sadrži prijepise dokumenata, pjesme, izreke, molitve,
 nekrologe, ljetopisne bilješke i dr.
 jezik: turski *51 list*
- R 92** WAṢIYYAT-NĀMA (RISĀLA-I BIRGIWĪ)
 autor: Muḥammad b. Pīr ‘Alī al-Birkawī (Birgiwī)
 dogmatika/obredoslovlje
 jezik: turski *I+74 lista*
- R 93** KITĀB-I INŠĀ’
 pismovnik
 jezik: turski *87 list.*
- R 94** djelo na turskom jeziku *64 lista*

R 95

95/1 AL-ĪSĀĠŪĠĪ (AR-RISĀLA AL-AṬĪRIYYA FĪ 'L-MANṬIQ)

autor: Aṭiruddīn Mufaḍḍal b. 'U. al-Abḥārī

logika

jezik: arapski

95/2

AD-DURRA AL-LĀMI'A FĪ 'L-ADWIYA AL-ĠĀMI'A

autor: 'Ar. b. M. b. 'A. b. A. al-Biṣṭāmī al-Ḥanafī al-Ḥurufī

kabalistika

jezik: arapski

ukupno 23 lista

R 96

AL-AḤṢĀF – AḤKĀM AL-AWQĀF

zakonske odredbe o vakufima

jezik: turski

prepisano 1311. (1893/94.)

prepisao Abdullāh-ef. Prešljo-zāde

109 str. s originalnom paginacijom

R 97*

MUḤTAṢAR AL-QUDŪRĪ

kompendij iz islamskog vjerskog prava

autor: Abū 'l-Ḥusayn A. b. M. al-Qudūrī al-Baġdādi

jezik: arapski

I+125 list.

R 98

TALḤĪṢ AL-MIFTĀḤ

autor: Ġamāluddīn M. b. 'Ar. al-Qazwīnī

arapska stilistika/retorika

jezik: arapski

prepisano u medresi Hasan-efendije

u drugoj dekadi ševala 1080. (2. – 13. 3. 1670.)

prepisao Muḥammad. b. Maḥmūd

II+56 list.

R 99

99/1

MUNĀĠĀT-I MŪSĀ

djelo o vjerovjesniku Musi (Mojsiju)

jezik: turski

99/2

RISĀLA

rasprava vjerskoga sadržaja, bez naslova

jezik: turski

prepisano 1139. (1726/27.)

ukupno 86 list.

R 100*

MU'ĪN AL-ḤUKKĀM 'ALĀ ĠAWĀMID AL-AḤKĀM

autor: Šarafuddīn Abūrrūh 'Iṣām al-Ġazzī

fikh

jezik: arapski

prepisano 1088. (1677/78.)

prepisao Aḥmad b. Muṣṭafā al-Aqḥiṣārī

II+154 lista

- R 101*** MAĠMA‘ AL-BAĦRAYN WA MULTAQĀ AN-NAYRAYN
 autor: Muḏaffaruddīn A. b. ‘A. b. Ta‘lab b. as-Sa‘atī al-Baġdādī
 fikh
 jezik: arapski *113 list.*
- R 102***
- 102/1 ŠARĦ MARĀĦ AL-ARWĀĦ
 autor: Šamsuddīn A. Dunqūz
 arapska gramatika
 jezik: arapski
- 102/2 ŠARĦ TAŠRĪF AL-‘IZZĪ
 autor: Sa‘duddīn Mas‘ūd b. ‘Umar at-Taftāzānī
 arapska gramatika
 jezik: arapski
 prepisano 965. (1557/58.)
- 102/3 IM‘ĀN AL-ANZĀR FĪ ŠARĦ AL-MAQŠŪD FĪ TAŠRĪF
 autor: Muḥammad b. Pīr ‘Alī al-Birkawī (Birgiwī)
 arapska gramatika
 jezik: arapski
- 102/4 Djelo iz arapske gramatike
 jezik: arapski *ukupno I+189 list.*
- R 103*** MAĠMŪ‘A
 privatna bilježnica Mustafe Muhibbija
 sadrži pjesme, prijepise pisama, ljetopisne bilješke i dr.
 Bosna, prva polovica 19. stoljeća
 jezik: turski i arapski *42 lista*
- R 104** AL-FARĀ’ID AS-SIRĀĠIYYA
 autor: Sirāġuddīn M. b. ‘Abdurrašid Saġāwandī al-Ḥanafī
 fikh
 jezik: arapski *46 list.*
- R 105***
- 105/1 FARĀ’ID (‘AWĀ’ID) LI-TAḤQĪQ MA‘ĀNĪ AL-ISTI‘ĀRA
 (AR-RISĀLA AS-SAMARQANDIYYA)
 autor: Abū ‘l-Qāsīm b. Abī Bakr al-Layṭī as-Samarqandī
 arapska stilistika
 jezik: arapski

- 105/2 ĀDĀB AL-BAḤṬ (AL-MUNĀẒARA WA 'L-ḤILĀF)
(AR-RISĀLA AL-'AḌUDIYYA)
autor: 'Aḍuddīn 'Ar. b. A. al-Īǧī
disputacija
jezik: arapski
napisano na listu koji je naknadno pridodan rukopisu
prepisano u Sarajevu 8. zulkade 1294. (14. 11. 1877.)
- 105/3 RISĀLA ṬĀŠKÖPRÜ FĪ 'ILM AL-ĀDĀB
(RISĀLA FĪ ĀDĀB AL-BAḤṬ WA 'L-MUNĀẒARA)
autor: Aḥmad b. Muṣṭafā Ṭāšköprü-zāde
disputacija
jezik: arapski
prepisano 1184. (1770/71.)
- 105/4 ŠARḤ AL-ISTI'ĀRA AS-SAMARQANDIYYA
autor: Ibrāhīm b. M. b. 'Arabšāh al-Isfarā'inī 'Iṣāmuddīn
arapska stilistika
jezik: arapski
- 105/5 ŠARḤ AL-ISTI'ĀRĀT
autor: Aḥmad b. Muḥammad b. Ḥidr Qül Aḥmad
arapska stilistika
jezik: arapski
- 105/6 RISĀLA FĪ 'ILM AL-ĀDĀB MA'A ŠARḤIHĀ
autor: Abū 'l-Ḥayr A. b. Muṣliḥuddīn Muṣṭafā Ṭāšköprü-zāde
disputacija
jezik: arapski
- 105/7 ŠARḤ AR-RISĀLA AL-'AḌUDIYYA
(AR-RISĀLA AL-ḤANAFIYYA)
komentar rasprave o etimologiji
autor: al-Mulla Muḥammad al-Ḥanafī at-Tabrizī
jezik: arapski
prepisano u Kutahiji 2. zulkade 1091. (24. 11. 1680.)
- 105/8 AR-RISĀLA AL-WAḌ'YYA AL-'AḌUDIYYA
rasprava o etimologiji
autor: 'Aḍuddīn 'Ar. b. A. al-Īǧī
jezik: arapski
- 105/9 AR-RISĀLA FĪ 'L-ĀDĀB AL-ĠAMĪLA
autor: Aḥmad b. Ramaḍān b. Ḥ. al-Wayzawī
jezik: arapski
prepisano u Kutahiji u 2. dekadi zulkade 1091. (3. – 12. 12. 1680.)
ukupno I+60 list.

- R 106** ḤIZĀNAT AL-FATĀWĀ
 autor: Aḥmad b. Muḥammad b. Abū Bakr al-Ḥanaḫī
 fikh
 jezik: arapski
 prepisano u medresi Kalin Mustafe 1088. (1677/78.)
 prepisivač: Muḥammad *IV+211 list.*
- R 107** AŠ-ŠAQĀ'IQ AN-NU'MĀNIYYA
 autor: Abū 'l-Ḥayr A. b. Mušliḥuddīn Mušṭafā Ṭāšköprü-zāde
 biografije
 jezik: arapski
 prepisano 6. rebiulevela 1026. (14. 3. 1617.) *XIII+179 list.*
- R 108*** AŠ-ŠIFĀ' BI-TA'RĪF ḤUQŪQ AL-MUŠṬAFĀ
 djelo o vrlinama vjerovjesnika Muhameda
 autor: Abū 'l-Faḍl 'Iyāḍ b. Mūsā b. 'Iyāḍ al-Yaḥṣubī aš-Šabtī al-Mālikī
 jezik: arapski
 prepisao 'Uṭmān b. al-Muḥarrām *I+231 list*
- R 109** ŠARḤ TAŠRĪF AL-'IZZĪ
 autor: Ibrāhīm b. 'Abdulwahhāb b. 'Alī al-Ḥazraḡī
 al-Anšārī az-Zanḡānī aš-Šāfi'ī 'Izzuddīn Abū 'l-Ma'ālī
 arapska gramatika
 jezik: arapski
 prijepis bez završetka *VI+63 lista*
- R 110** [MUḤTAŠAR]
 nepotpun prijepis kompendija iz arapske gramatike
 jezik: arapski *II+137 list.*
- R 111*** ŠADR AŠ-ŠARĪ'A ŠARḤ AL-WIQĀYA
 (ŠARḤ WIQĀYAT AR-RIWĀYA FĪ MASĀ'IL AL-HIDĀYA)
 autor: Šadruššarī'a aṭ-Ṭānī 'Ubaydullāh b. Mas'ūd
 b. Ṭāguššarī'a Maḥmūd b. Šadruššarī'a al-Awwal
 fikh
 jezik: arapski *III+336 list.*
- R 112*** [NIZĀM AL-'ĀLAM]
 knjiga uputa za moralan život
 sadržajem ne odgovara Kafijevu djelu Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-'ālam
 jezik: turski
 prepisano u Vlasenici 11. muharema 1207. (29. 8. 1792.)
 prepisao Munlā Ḥusayn b. Aḥmad-aga Ispužli *I+95 list.*

- R 113*** MANĀFI‘ AN-NĀS
autor: Badruddīn Muḥammad b. Muḥammad Qaysūnī-zāde
(Darwīš Nidā‘i)
medicina
prepisano 9. rebiulevela 1227. (23. 3. 1812.)
prepisao Šālih Raṣṣāsi b. ḥāḡḡi Aḥmad al-ḥāfiz Qalayḡi-zāde *114 list.*
- R 114**
114/1 [ŠĀH U GEDĀ]
autor: [u rukopisu: Raḥmī]
početak i završetak ne odgovaraju
istoimenom djelu Yaḥyā-bega Dukaḡinija
pjesništvo
jezik: turski
- 114/2 GUNĠĪNA-I RĀZ
autor: Yaḥyā-bey Dukaḡinī
pjesništvo
jezik: turski
oba djela u kodeksu prepisana 1037. (1627/28.) *ukupno I+157 list.*
- R 115** FATĀWĀ
zbornik fetvi
jezik: turski *76 list.*
- R 116*** BIḌĀ‘AT AL-ḤUKKĀM FĪ IḤKĀM AL-AḤKĀM
autor: Muḥammad b. Muṣṭafā b. Maḥmūd Ḥāḡib-zāde al-Istānbūli
fikh
jezik: turski
prepisano u 2. dekadi zulkade 1177. (12. – 21. 5. 1764.)
prepisao kadija ‘Abdurraḥīm-ef. b. Aḥmad-ef.
b. Muḥammad-ef. b. ‘Abdulkarīm-ef. *II+72 lista*
- R 117** I‘RĀB AL-‘AWĀMIL AL-ĠADĪDA
arapska gramatika
jezik: turski *III+82 lista*
- R 118*** MAĠMŪ‘A
privatna bilježnica raznovrsna sadržaja
sadrži pjesme, fragmente raznih teksova, prijepise pisama i dr.
jezik: turski, arapski i bosanski *57 list.*
- R 119** QĀNŪN-NĀMA-I SULṬĀN SULAYMĀN
zbornik sultanskih zakona
jezik: turski
prepisivač: ‘Alī *I+50 list.*

- R 120** pjesma na turskom jeziku
 prepisivač: Riḍwān b. ‘Abdullāh *42 lista*
- R 121*** FATĀWĀ-I AḤMADIYYA MA‘A QĀNŪNYYA
 zbornik fetvi muftije Aḥmada b. Muḥammada al-Müstārīja
 jezik: turski i arapski
 prepisano 12. rebiulahira 1218. (1. 8. 1803.)
 prepisao Muṣṭafā b. Muhurdār Muḥammad
 Paprica-zāde Ihlevneli (Livnjak) *II+110 list.*
- R 122***
- 122/1 ṬĀLI‘-I MAWLŪD
 astrologija
 jezik: turski
- 122/2 DĪW-NĀMA
 djelo o proricanju prema položaju zvijezda
 astrologija
 jezik: turski *ukupno I+45 list.*
- R 123** MAĠMŪ‘A
 privatna bilježnica Mustafe Hilmija Muhibića
 Sarajevo, početak 20. stoljeća
 jezik: turski *I+105 list.*
- R 124*** ŠARḤ-I ZĪĠ-I ĪLḤĀNĪ
 [KAŠF-I ḤAQĀYIQ-I ZĪĠ-I ĪLḤĀNĪ]
 komentar astronomskih tablica koje je izradio Muḥammad b. Muḥammad
 at-Ṭūsī
 autor: Ḥasan b. Muḥammad an-Nīsābūrī
 astronomija
 jezik: perzijski *I+183 lista*
- R 125*** ŠARĀ‘I‘ AL-AḤKĀM FĪ AL-FIQH AŠ-ŠARĪF
 (ŠARĀ‘I‘ AL-ISLĀM)
 autor: Naġmuddīn Ġa‘far b. M. b. Sa‘īd al-Ḥillī a. ’l-Qāsim
 al-Muḥaqqiq al-Awwal
 fikh
 jezik: arapski
 prepisano 1. muharema 1061. (25. 12. 1650.)
 prepisivač: Taymūr b. Abi Turāb Šafawī *I+269 list.*

- R 126** ANWĀR AT-TANZĪL WA ASRĀR AT-TA'WĪL
[ASRĀR AT-TA'WĪL FĪ MA'ĀNĪ AT-TANZĪL]
autor: Abū Sa'īd 'Abdullāh b. 'Umar b. Muḥammad b. 'Alī
aš-Širāzī al-Bayḏāwī
tefsir (tumačenje Kur'ana)
jezik: arapski *I+276 list.*
- R 127***
- 127/1 KIFĀYAT AL-QUNŪ' FĪ 'L-'AMAL BI-'R-RUB' AL-MAQTŪ'
[RUB'-I TAḤTA RISĀLESI]
autor: Šayḥ as-Sinānī Muṣṭafā b. Maḥmūd al-Uskūbī
astronomija
jezik: turski
prepisano 4. muharema 1183. (2. 5. 1672.)
- 127/2 AR-RISĀLA FĪ AL-ḤISĀB
[AL-ĠAWĀHIR AL-'AZĪZA MIN NAFĀ'IS 'ARĀ'IS
QAWĀNĪN AL-ḤISĀB]
matematika
jezik: arapski *ukupno I+56 list.*
- R 128**
- 128/1 ḤĀŠIYA 'ALĀ ḤĀŠIYAT AS-SAYYID 'ALĀ ŠARḤ MAṬĀLI'
autor: Mūsā b. Muḥammad Qāḏī-zāde ar-Rūmī
logika
jezik: arapski
prepisano 15. zulhidže 858. (6. 12. 1454.)
prepisao Maḥmūd b. Muḥammad al-Qāḏī
- 128/2 [ḤĀŠIYA]
głosa na neko djelo iz logike
jezik: arapski
prepisivač kao u 128/1 *ukupno I+83 lista*
- R 129***
- 129/1 ŠARḤ MUḤTAŠAR AL-MANĀR
autor: Muḥammad b. 'Alī b. Sūdūnī al-Ibrāhīm al-Ḥanafī
fikh
jezik: arapski
prepisano zulhidže 1145. (15. 5. – 13. 6. 1733.)
prepisao Ḥusayn
- 129/2 RISĀLA FĪ 'ILM AL-ĀDĀB MA'A ŠARḤIHĀ
autor: Abū 'l-Ḥayr Aḥmad b. Muṣṭafā Ṭāšköprü-zāde
disputacija
jezik: arapski

- 129/3 [KITĀB ḤUSAYNĪ MIN 'ILM AL-ĀDĀB]
djelo o disputaciji
autor: nepoznat
jezik: arapski
- 129/4 [QAṢĪDA FĪ 'ILM AL-WAFQ]
[WAFQ AL-MURĀD]
djelo o talismanskim zapisima (vefkovima)
autor: Muḥammad Sa'duddīn
jezik: arapski
- 129/5 [FAWĀ'ID FĪ BAYĀN AL-AMṬILA AL-FĀRISIYYA]
perzijska gramatika
jezik: turski
prepisivač isti kao u 129/1 *ukupno 1+77 list.*
- R 130** ANFUS AL-ĠAWĀHIR
prijevod na turski Abū Layṭovog komentara Kur'ana
preveo Šihābuddīn Aḥmad b. Muḥammad b. 'Arabšāh
tefsir
jezik: turski *333 lista*
- R 131** ZĪĠ-I ULUG-BEG
(ZĪĠ ĠADĪD)
astronomsko djelo s tablicama
autor: Ulug-beg b. Šāhruḥ b. Timūr Kūrgān
jezik: perzijski *I+272 lista*
- R 132** Šest neuvezanih prijepisa u jednom omotu:
- 132/1 QAṢĪDAT AL-BURDA
pjesma u slavu poslanika Muhameda
s interlinearnim komentarima na turskom
autor: Šarafuddīn Abū 'Abdullāh Muḥammad Sa'īd ad-Dūlāsī al-Būšīrī
jezik: arapski i turski *9 list.*
- 132/2 [MUḤARRAR LI-TAṢḤĪḤ AS-SĀ'A MIN ṬARAF AL-ĠAYB
MIN AR-RĀBI']
upute za određivanje vremena pomoću kvadranta
u dodatku upute za određivanje vremena molitvi
jezik: arapski *3 lista*
- 132/3 KIFĀYAT AL-QUNŪ' FĪ 'L-'AMAL
BI-'R-RUB' AL-MAQTŪ'
autor: Muḥammad b. Aḥmad al-Mārdīnī aš-Šāfi'ī
jezik: arapski
prepisano 1. ramazana 1168. (2. 6. 1658.)
prepisao Tābit b. al-Ḥāḡḡ Murād al-Bosnawī *10 list.*

- 132/4 [MUḤARRAR LI-TAṢḤĪḤ AS-SĀ'A MIN ṬARAF AL-ĠAYB
MIN AR-RĀBI']
upute za služenje kvadrantom
jezik: arapski *3 lista*
- 132/5 [ĠARĪDAT AL-FARĀ'ID]
djelo iz nasljednog prava s tablicama
nedostaje početak
jezik: arapski *10 list.*
- 132/6 INŠĀ'
uzorci službenih pisama i sudskih isprava
jezik: turski *8 list. + 1 list iz drugog rukopisa*
- R 133** [SAĠANĠAL AL-AFLĀK FĪ ĠĀYAT AL-AWRĀK]
astronomsko djelo s tablicama
jezik: arapski
prijepis bez početka i završetka *I+23 lista*
- R 134** [ŠARḤ-I ḤĀFIȚ]
komentar Ḥāfiȓova djela
fragment bez početka i kraja
knjiŹevnost
jezik: turski *128 list.*
- R 135***
- 135/1 'AĠĀ'IB AL-MALAKŪT [K. MALAKŪT FĪ 'ILM AL-ḤIKMA]
autor: Abū Bakr M. b. 'Al. al-Kisā'i
jezik: arapski
prijepis nedovršen
- 135/2 rukopis bez početka i završetka
tefsir (tumačenje Kur'ana)
jezik: arapski *ukupno I+52 lista*
- R 136** rukopis pjesničkog djela
bez početka i završetka
jezik: turski *59 list.*
- R 137** FATH AR-RABBĀNĪ MUḤTAŠAR MASĀ'IL AL-QAYŠARĀNĪ
autor: 'Umar b. Farḥān aȓ-Ṭabarī
astrologija
jezik: arapski *9 list.*

- R 138** ANWĀR AL-‘ĀŠIQĪN
prijepis bez početka i završetka
islamski misticizam
jezik: turski *28 list.*
- R 139*** MAĠMŪ‘A
privatna bilježnica sadrži prijepise dokumenata,
kaligrafske probe, ispise iz sidžila i dr.
jezik: turski i arapski
Bosna, prva polovica 19. st. *56 list.*
- R 140*** DĪWĀN-I TĀBIT
pjesnička zbirka
autor: Tābit ‘Alā’uddīn Užičanin
jezik: turski
prepisano 22. safera 1157. (6. 4. 1744.)
prepisao Muḥammad Rašid b. Ḥusayn b. aš-šayḥ Muḥammad *I+165 list.*
- R 141** ŠARḤ AL-‘AWĀMIL AL-MI’A
komentar al-Ġurġānījeva djela iz arapske gramatike
autor nepoznat
jezik: arapski
prepisao Ḥusayn b. Muḥammad *62 lista*
- R 142** DEFTER
Privatna bilježnica s popisima dugova
Bosna, prva polovica 19. st. *31 list*
- R 143*** KITĀB AL-FARAĠ BA‘D AŠ-ŠIDDA
autor: Muḥammad b. ‘Umar al-Ḥalabī
povijest od Hārūna ar-Rašida
jezik: turski
prijepis nedovršen *167 list.*
- R 144** KA‘BA-I NĀMA
autor: [‘Abdurrahmān b. ‘Abdullāh Ġubārī]
književnost (pjesništvo)
jezik: turski *II+123 lista*

R 145*

- 145/1 [MANZŪMA-I Fiqh-I AKBAR]
stihovano djelo iz fikha
jezik: turski
nedostaje početak
prepisano 10. redžeba 1141. (9. 2. 1729.)
prepisao aš-šayḥ Sulaymān b. Ḥabib b. Ša'bān
b. al-ḥāḡḡ Malkoč
- 145/2 fragment djela koje sadrži četrdeset hadisa
jezik: turski
- 145/3 MANZŪMA-I Fiqh-I AKBAR
stihovano djelo iz fikha
jezik: turski
- 145/4 NAẒM-I 'AWĀMIL-I SAYYIDĪ
stihovano djelo iz arapske gramatike
jezik: turski
prepisano 15. džumadelphire 1141. (16. 1. 1729.)
prepisivač isti kao i u 145/1
- 145/5 MANZŪMA-I 'ADNĪ
jezik: turski
prepisao isti prepisivač 17. džumadelphire 1141. (18. 1. 1729.)
- 145/6 GUFTE-I ŠĀDIQĪ BĪ NAWĀDIR 'AQĀ'ID
'ALĀ MADḤAB AHL-I SUNNA WA 'L-ĠAMĀ'A
WA 'ALĀ MADḤAB-I IMĀM-I A'ẒAM
stihovano djelo iz islamske dogmatike
jezik: turski
prepisano 4. redžeba 1141. (3. 2. 1729.)
- 145/7 djelo na turskom u stihovima
ukupno II+152 lista

- R 146** AL-QUR'ĀN
5. džuz
jezik: arapski

I+15 list.

R 147*

- 147/1 MAFHŪM-I MAQŠŪD
prijevod arapskog gramatičkog djela al-Maqšūd na turski jezik
autor nepoznat
- 147/2 MAFHŪM-I 'IZZĪ
prijevod arapskog gramatičkog djela Tašrif al-'Izzī na turski jezik

- 147/3 BINĀ-I MAFHŪM
prijevod na turski jezik arapskog gramatičkog djela al-Binā'
autor: nepoznat
prijepis nedovršen *ukupno 39 list.*
- R 148**
- 148/1 AL-ĠĀMI‘ AŠ-ŠAHĪ FĪ ’L-‘ILM
autor: Aḥmad b. Muḥammad b. ‘Abdulḡalil as-Sanġari
astronomija/astrologija
jezik: arapski
prepisano 15. rebiulahira 1081. (1. 9. 1670.)
prepisao Aḥmad b. Muḥammad Ṣolāq *149 list.*
- R 149*** [AS-SĀBI‘ MIN AS-SIRR AL-KABĪR]
prijepis bez početka
jezik: arapski *50 list.*
- R 150** KITĀB AL-IŠĀRĀT FĪ ‘ILM AL-‘IBĀRĀT
autor: Ḥalil b. Šāhin az-Zāhirī Ġarsuddīn
djelo o tumačenju snova
jezik: arapski
prijepis bez početka i završetka *159 list.*
- R 151*** AL-ILHĀM AL-MUQADDAS MIN AL-FAYḌ AL-AQDAS
autor: Kātib Čelebi
jezik: turski
prepisao Muḥammad Bahāyi
- R 152** RISĀLA-I ḤAMZA EFENDĪ
autor: Ḥamza-efendi Darendeli
fikh
jezik: turski *39 list.*
- R 153** MAĠMŪ‘AT AL-AD‘IYA
zbirka dova (molitava)
jezik: arapski i turski *60 list.*
- R 154***
- 154/1 [ŠARḤ ABYĀT AL-MUTAWASSIṬ]
arapska gramatika
jezik: arapski
prepisao Dā’ūd b. ‘Umar *46 list.*

- 154/2 ŠARḤ ABYĀT ŠARḤ DĪBĀĠAT AL-MIŠBĀḤ
komentar stihova iz komentara uvoda al-Muṭarrizijeva djela al-Miṣbāḥ
autor nepoznat
arapska gramatika
jezik: arapski
- 154/3 MUWAŠŠIL AṬ-ṬULLĀB ILĀ QAWĀ'ID AL-I'RĀB
autor: Ḥālid b. 'Al. al-Azharī
arapska gramatika
jezik: arapski *ukupno I+34 list.*
- R 155*** MAĠMŪ'A
zbirka tekstova nabožna sadržaja
sadrži dove (molitve), upute kako i kada ih izgovarati,
Allahova imena, zapise i dr.
jezik: arapski i turski *111 list.*
- R 156** AL-FARĀ'ID AS-SIRĀĠIYYA
autor: Sirāḡuddīn Muḥammad b. 'Abdurrašīd Saḡāwandī al-Ḥanafī
fikh
jezik: arapski
prepisano u 1. dekadi džumadelula 969. (7. – 16. 1. 1562.) *110 list.*
- R 157** MAĠMŪ'A
zbirka tekstova nabožna sadržaja
sadrži dove (molitve), upute kako i kada ih izgovarati,
Allahova imena i dr.
jezik: arapski i turski *94 lista + umetnuta 4 lista iz nekog drugog rukopisa*
- R 158** ŠARḤ MARĀḤ AL-ARWĀḤ
autor: 'Abdurraḥmān b. Ḥalīl ar-Rūmī
komentar arapskog gramatičkog djela
jezik: arapski
prepisao Ḥalīl 27. zulhidže 1096. (24. 11. 1685.) *162 lista*
- R 159** MAĠMŪ'A
zbirka tekstova nabožna sadržaja
sadrži dove (molitve) i njihova tumačenja, upute za odvracanje zla i dr.
jezik: arapski i turski *64 lista*
- R 160*** MAĠMŪ'A
zbirka raznovrsna sadržaja
dove, Allahova imena, datumi nekih događaja
iz osmanske povijesti, hadisi i dr.
jezik: arapski i turski *35 list.*

R 161

- 161/1 AL-FIQH AL-AKBAR
autor: Abū Ḥanīfa an-Nu'mān b. Tābit b. Zūta Imām A'zam
jezik: arapski
- 161/2 DURR AL-WĀ'IZĪN WA ḌUḤR AL-ĀBIDĪN
djelo o propovijedima
nepoznati autor napisao za vezira Kāmṛāna pod sultanom Mehmedom II.
jezik: arapski
prepisano u Počitelju 1205. g. (1791.)
prepisao Fahmī 'Alī b. al-qāḍī Ġa'far b. 'Alī
b. al-ḥāḡḡ 'Abdulwahhāb b. Qūrd Muḥammad Beg-zāde iz Počitelja
- 161/3 zbirka molitava i izreka koje se mogu koristiti u propovijedima
jezik: arapski
isti prepisivač prepisao sva djela u kodeksu *ukupno I+102 lista*

R 162

- [TAFSĪR]
djelo na turskom jeziku s područja tefsira
nedostaje početak
u kolofonu ime pisara ili autora: Mamī b. 'Abdullāh
džumadelula 957. (18. 5. – 16. 6. 1550.) *122 lista*

R 163

- 163/1 TA'LĪM AL-MUTA'ALLIM
vjersko-didaktičko djelo
autor: Burhānuddīn az-Zarnūḡī Nu'mān b. Ibrāhīm b. Ḥalīl
jezik: arapski
- 163/2 MAṬĀLIB AL-MUṢALLĪ
(MUQADDIMAT AṢ-ṢALĀT)
(FIQH AL-KAYDĀNĪ)
autor: Luṭfullāh an-Naṣafī al-Fāḍil al-Kaydānī
fikh/obredoslovlje
jezik: arapski
- 163/3 AL-MUQADDIMA AL-ĀĠURRŪMIYYA
FĪ 'ILM AL-'ARABIYYA
autor: Abū 'Al. M. b. M. b. Dā'ūd aṣ-Šanhāḡī b. Āḡurrūm
arapska gramatika
jezik: arapski
prepisao Muṣṭafā al-Ma'danī
- 163/4 djelo iz arapske gramatike
jezik: turski

- 163/5 MARĀḤ AL-ARWĀḤ
autor: Aḥmad b. ‘Alī b. Mas‘ūd
arapska gramatika
jezik: arapski
- 163/6 AL-MAQŠŪD FĪ ’T-TAŠRĪF
autor: Abū Ḥanīfa an-Nu‘mān b. Ṭābit b. Zūṭa Imām A‘zam
arapska gramatika
jezik: arapski
- 163/7 [ḤADĪT]
djelo s područja hadisa
nedostaje početak
jezik: arapski *ukupno 75 list.*
- R 164***
- 164/1 izvodi iz teoloških tekstova
hadisi, dove, fetve i dr.
jezik: arapski
- 164/2 [QAŠĪDAT AŞ-ŞAFĀ]
[QAŠĪDA FĪ MĀ YAĠŪZ MIN ḌARŪRAT AŞ-ŞI‘R]
autor: Qiwāmuddīn Luṭfullāh Amīr Kātib b. Amīr ‘U. b. Amīr Ġāzī al-Itqānī
jezik: arapski
- 164/3 ŠARḤ AR-RISĀLA AL-ANDALUSIYYA
FĪ ‘ILM AL-‘ARŪḌ
komentar al-Andalusijeva djela o metrici
autor: ‘Abdulmuḥsin al-Qayṣarī ar-Rūmī Maġduddīn
jezik: arapski *ukupno 71 list*

Izvori i literatura

Kratice:

Anali GHBB: Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu

EI¹: E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936, reprint, E. J. Brill, Leiden, 1993.

EI²: The Encyclopaedia of Islam, E. J. Brill, CD-ROM Edition v. 1.0, Leiden, 1999.

GVIS: Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ

GZM: Glasnik Zemaljskog muzeja

POF: Prilozi za orijentalnu filologiju

Izvori

1. Neobjavljeni

Rukopisi Biblioteke Muhibić, R 1 – R 164, Zbirka starih i rijetkih knjiga i rukopisa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu; podroban popis u Prilogu II. Privremeni abecedni katalog pretraživ na internetskoj stranici www.nsk.hr/ruk (priredila Tatjana Paić-Vukić).

Rukopisi Orijentalne zbirke Arhiva HAZU (OZHA) u Zagrebu, br. 573, 597, 611 i 690.

Rukopis 6365, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu

Rukopis 681, Bošnjački institut, Sarajevo

Sidžili Sarajevskoga šerijatskog suda br. 78, 80 i 81, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu.

Muhamed Enveri Kadić, *Tarih-i Enveri*, R 7323, Sv. 23, 25, 27 i 28, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu.

Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović, *Tārīh-i diyār-i Bosna*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, R 7553.

Registratura Orijentalne zbirke Arhiva HAZU (OZHA), Zagreb

2. Objavljeni

Aličić, Ahmed (uvod, prijevod s turskog i napomene), "Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)", *POF*, 32-33 (1982-83), Sarajevo, 1984, str. 163-198.

Baltić, fra Jako, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vrimena u Bosni*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.

Bašeskija, Mula Mustafa Ševki, *Ljetopis (1746 – 1804)*, prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović (2., dopunjeno izd.), Veselin Masleša, Sarajevo 1987.

Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu), god. I-XIII, Sarajevo, 1891 – 1903.

Düzdağ, Mehmet Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuud efendi fetvaları ışığında 16. asır Türk hayatı*, Enderun kitabevi, 1972.

Evans, Arthur J. (Artur Dž. Evans), *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka augusta i septembra 1875.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.

Jukić, Ivan Frano, "Putovanje po Bosni godine 1843." u: *Izabrana djela* (prir. Ivo Pranjković), Konzor, Zagreb, 2001, str. 46-66.

Jukić, Ivan Frano, "Zemljopis i poviestnica Bosne" u: *Izabrana djela* (prir. Ivo Pranjković), Konzor, Zagreb, 2001, str. 153-264.

Maglajski sidžili 1816 – 1840. (prev. i prir. Dušanka Bojanić-Lukač i Tatjana Katić), Bošnjački institut, Sarajevo, 2005.

Mažuranić, Matija, *Pogled u Bosnu ili Kratak put u onu Krajinu učinjen 1839-40 po Jednom Domorodcu*, fototipsko izd., Konzor, Zagreb, 1992.

Mestvica, Mula Muhamed, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine* (prev. Derviš Korkut), Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1970.

Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, sv. II (prev. Abdulah Polimac i dr.), El-Kalem, Sarajevo, 1999.

- Nagata, Yuzo, *Materials on the Bosnian Notables*, Institute for the study of languages and cultures of Asia and Africa, Tokyo, 1985.
- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.*, sv. I/1 (obradio Adem Handžić), Bošnjački institut i Orijentalni institut, Sarajevo, 2000.
- Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740 – 1752)* (prev. Hatidža Čar-Drnda), Orijentalni institut, Sarajevo, 2005.
- Strausz, Adolf, “Bosna: zemlja i ljudi (2)”, *Behar*, XI, 60-61/2002, Zagreb, 2000, str. 37-41.
- Šabanović, Hazim, “Popis kadilukâ u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića”, *GZM* u Sarajevu, LIV, Sarajevo, 1942, str. 307-356.
- Zirdum, Andrija (prir.), *Pisma bosanskih franjevacâ 1850.-1870.*, Slovoznak, Plehan, 1996.

Literatura

- Adamović, Milan, *Die türkischen Texte in der Sammlung Palinić*, Pontus Verlag, Göttingen, 1996.
- Algar, Hamid, “Some notes on the Naqshbandi tariqat in Bosnia”, *Die Welt des Islam*, XIII, 3-4, 1972, str. 168-203.
- Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta 1789-1878.*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1983.
- Aličić, Ahmed S., “Bosna (Razdoblje turske (osmanske) vlasti)” u: *Enciklopedija Jugoslavije*, JLZ “Miroslav Krleža”, Zagreb, 1985, str. 172-186.
- Aličić, Ahmed S., *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1996.
- Alić, Salih H., “Jedno medicinsko djelo, pisano vjerovatno u Bosni. Nida’i, Menafi en-nas (/Ljekarske/ koristi svijetu)”, *Anali GHBB*, XV-XVI, Sarajevo, 1990, str. 141-156.
- Allan, J., “Khatam” u: *EF*, Vol. IV, str. 921-924.
- Ariès, Philippe (Filip Arijes), *Eseji o istoriji smrti na Zapadu: od srednjeg veka do naših dana*, Rad, Beograd, 1989.
- Ariès, Phillipe i Georges Duby (ur.), *The History of Private Life*, Vol. 3, Cambridge, 1987.

- Attali, Jacques, *Povijest vremena*, August Cesarec, Zagreb, 1992.
- Aydın, M. Akif, "Osmanlıda hukuk" u: İhsanoğlu, Ekmeleddin (ur.), *Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi*, sv. I, İRCİCA, Istanbul, 1994, str. 373-438.
- Balić, Smail, *Kultura Bošnjaka, muslimanska komponenta*, Wien, 1973.
- Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1912.
- Batinić, fra Mijo V., *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća 14. do 20.*, Zagreb, 1913, pretisak: Fojnica, 1998.
- Baussani, Alessandro (Alesandro Bausani), "Sufizam i pravoverje" u: Tanasković, Darko i I. Šop (prir.), *Sufizam*, Vuk Karadžić, Beograd, 1981, str. 95-100.
- Becker, Udo (ur.), *Leksikon astrologije: astrologija, astronomija, kozmologija*, AGM, Zagreb, 1996.
- Bejtić, Alija, "Lični i kućni komfor u Bosni i Hercegovini XVIII vijeka", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3-4, 1974, str. 147-166.
- Bejtić, Alija, "Knežina i knežinska nahija u historiji i likovnom stvaralaštvu", *POF*, 26 (1976), Sarajevo, 1978, str. 43-77.
- Berkey, Jonathan, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*, Princeton University Press, Princeton, 1992.
- Boškov, Vančo, "Konceptija ljubavi u divanskoj poeziji", *Putevi*, XVI, 3-4, Banja Luka, 1970, str. 178-190.
- Boškov, Vančo, "Pogled na srednjevjekovnu tursku književnost", *Život*, god. XXII, knj. XLIV, br. 11-12, Sarajevo, 1974, str. 533-546.
- Bratić, Toma A. "Narodno liječenje: iz vremena jedne ljekaruše iz 1843. godine", *GZM BiH*, XX, Sarajevo, 1908, str. 343-362.
- Budge, E. A. Wallis (E. A. Volis Badž), *Amajlije i talismani*, Beograd, 1988.
- Burke, Peter, *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Evrope*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- Buskens, Léon, "Maliki Formularies and Legal Documents: Changes in the Manuscript Culture of the 'Udul (Professional Witnesses) in Morocco" u: Dutton, Yasin (ur.), *The Codicology of Islamic Manuscripts: Proceedings of the Second Conference of Al-Furqan Islamic Heritage Foundation*, 4-5 Dec. 1993, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London, 1995, str. 137-145.

- Busuladžić, Adnan, "O vjerskim običajima *ašure* kod balkanskih muslimana", *Studia ethnologica Croatica*, 14/15, 2002/3, Zagreb, str. 275-283.
- Bušatlić, Hafiz Abdulah, *Porodično i nasljedno pravo muslimana*, izd. piščevo, Sarajevo, 1926.
- Buturović, Derviš, "Isprave spahiskih porodica iz nahije Neretve", *POF*, 6-7 (1956-57), Sarajevo, 1958, str. 193-258.
- Buturović, Derviš, "Osvrt na nekoliko najvažnijih pitanja iz prošlosti nahije Neretve Kliškog sandžaka", *GVIS*, XXXII, 9-10, Sarajevo 1969, str. 413-416.
- Chartier, Roger, "The Practical Impact of Writing" u: Ariès, Phillipe i Georges Duby, *The history of private life*, Vol. 3, Cambridge, 1987, str. 111-159.
- Chaunu, Pierre, *Vrijeme reformi: religijska historija i civilizacijski sistem*, Antibarbarus, Zagreb, 2002.
- Conrad, Lawrence I. i Barbara Kellner-Henkele, "Ottoman Resources in the Khalidi Library in Jerusalem" u: Singer, Amy i Amnon Cohen (ur.), *Aspects of Ottoman History. Papers from CIEPO IX, Jerusalem, Scripta Hierosolymitana*, Publications of the Hebrew University of Jerusalem, XXXV, Jerusalem, 1994, str. 280-293.
- Čaušević, Ekrem, "'Bosanski' turski i njegova autentična obilježja", *POF*, 41, Sarajevo, 1991, str. 385-394.
- Čaušević, Ekrem, *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996.
- Čaušević, Ekrem, "'Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim' – Neka zapažanja o leksiku latiničnih tekstova na turskom jeziku", *POF*, 49 (1999), Sarajevo, 2000, str. 9-18.
- Čaušević, Ekrem, "Turkološke marginalije o Relkovićevu *Satiru*" u: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*, Zagreb – Davor 2000, str. 233-244.
- Čaušević, Ekrem, "Prve gramatike turskoga jezika u Bosni i Hercegovini" u: *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Sarajevo – Fojnica, 2000, str. 487-499.
- Čaušević, Ekrem, "A Chronicle of Bosnian Turkology: The Franciscans and the Turkish Language" u: Koller, Markus i Kemal H. Karpat (ur.), *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, The University of Wisconsin Press, Madison, 2004, str. 241-253.

- Čaušević, Ekrem, "Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (II)", *POF*, 54 (2004), Sarajevo, 2005, str. 17-50.
- Çetin, Osman, "Bursa (Its Conquest, Ethnic Structure and the Relationship Between Muslims and non-Muslims)" u: Çiçek, Kemal (ur.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*, Vol. II, Yeni Türkiye, Ankara, 2000, str. 392-398.
- Ćehajić, Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1986.
- Ćorović, Vladimir, "Naučni rad Zemaljskog Muzeja", *GZM BiH*, XXVI, Sarajevo, 1914, str. 3-34.
- Ćurić, Hajrudin. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- Dağlı, Yücel i Cumhure Üçer, *Tarih çevirme kılavuzu*, sv. V, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
- De Jong, F., "Khalifa (In Islamic Mysticism)" u: *EF*
- De Vitray-Meyerovitch, Eva, *Antologija sufijjskih tekstova*, Naprijed, Zagreb, 1988.
- De Vitray-Meyerovitch, Eva (Eva de Vitrej-Mejerovič), "Poetika' islama" u: Kristeva, Julija (ur.), *Prelaženje znakova*, Svjetlost, Sarajevo, 1979, str. 194-218.
- Dobrača, Kasim, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, sv. I, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 1963.
- Dorpmüller, Sabine, The Magician's Handbook: "Sitz im Leben' of a Text Type" u: Fodor, Alexander i Avihai Shivtiel (ur.), *Proceedings of the Colloquium on Logos, Ethos, Mythos in the Middle East & North Africa, Part two: Popular Religion, Popular Culture & History, The Arabist*, 18, Budapest 1996, str. 63-74.
- Duby, Georges, "Foreword to A History of Private Life", u: Ariès, Philippe i Georges Duby (ur.), *A History of Private Life*, Vol. I, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – London, 1998, str. vii-ix.
- Duraković, Esad, "Arapska stilistika kao zasvođena znanost" u: Duraković, E., *Arapska stilistika u Bosni: Ahmed sin Hasanov Bošnjak o metafori*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000, str. 9-33.
- Dürriegl, Marija-Ana i Stella Fatović-Ferenčić: "Marginalia medica Croaticoglagolitica", *Liječnički vjesnik*, 119 (5-6), Zagreb, 1997, str. 174-178.

- Džaja, Srećko, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: predemancipacijski period 1463-1804.*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- Džaka, Bećir, "Interes za sufijsku poeziju kod bosanske uleme", *Anali GHBb*, 17-18, Sarajevo, 1996, str. 373-384.
- Đurđev, Branislav, "Bosna" u: *EP*
- Fahd, T., "Istikhara" u: *EP*
- Fahd, T., "Sihr" u: *EP*
- Fajić, Zejnil, "Biblioteka Abdullah-ef. Kantamirije", *Anali GHBb*, 13-14, Sarajevo, 1987, str. 15-36.
- Fajić, Zejnil, "Biblioteka šejha 'Abdurrahmana Sirije sa Oglavka: Prilog istoriji bibliotekarstva u BiH u 18. i 19. stoljeću", *Anali GHBb*, 11-12, Sarajevo, 1985, str. 55-68.
- Fajić, Zejnil, "Fragmenti iz kronike hadži Husejn-efendije Muzaferije", *Anali GHBb*, 4, Sarajevo, 1976, str. 33-39.
- Fajić, Zejnil, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, sv. III, Sarajevo, 1991.
- Faroqhi, Suraiya, "Social life in cities" u: Inalcik, Halil i Donald Quataert (ur.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300 – 1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, str. 576-608.
- Faroqhi, Suraiya, "Symbols of power and legitimation" u: Inalcik, Halil i Donald Quataert (ur.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300 – 1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, str. 609-622.
- Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, I. B. Tauris Publishers, London - New York, 2000.
- Faroqhi, Suraiya, *Approaching Ottoman history: an introduction to the sources*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Febvre, Lucien, *Life in Renaissance France*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1977.
- Filan, Kerima, "O opisima likova u Ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije", *Novi izraz*, IV, 16-17, Sarajevo, 2002, str. 169-177.
- Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton University Press, Princeton, 1986.

- Fodor, Alexander, "Amulets From the Islamic World (Catalogue of the exhibition held in Budapest in 1988)", *The Arabist*, 2, Budapest, 1990.
- Foucault, Michel (Mišel Fuko), *Arheologija znanja*, Plato : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Beograd – Novi Sad, 1998.
- Gacek, Adam, "Ownership Statements and Seals in Arabic Manuscripts", *Manuscripts of the Middle East*, 2, 1987, str. 88-95.
- Gadžo, Azra, "Veza esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru", *POF*, 49 (1999), Sarajevo, 2000, str. 111-175.
- Gadžo-Kasumović, Azra, "O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Anali GHBb*, 21-22, Sarajevo, 2003, str. 41-83.
- Garčević, Muhamed, *Košulja-hamajlija Husein-kapetana Gradašćevića*, Banja Luka, 1942.
- Garčević, Muhamed, *Zapisi i hamajlije*, I. dio, Hrvatski državni muzej u Banjoj Luci, Banja Luka, 1942.
- Gardet, L., "Kalb" u: *EP*
- Gazić, Lejla i Salih Trako, "Medžmua sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejlije Guranije", *Anali GHBb*, 15-16, Sarajevo, 1990, str. 105-130.
- Gazić, Lejla, *Naučno i stručno djelo dr. Safvet-bega Bašagića* (neobjavljena doktorska disertacija), Filozofski fakultet u Sarajevu, 2004.
- Ginzburg, Carlo, *Sir i crvi: kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Gleny, Misha (Miša Gleni), *Balkan: 1804-1999: nacionalizam, rat i velike sile*, I, B92, Beograd, 2001.
- Glik, Leopold, "Hamajlije i zapisi u narodnjem ljekarstvu Bosne i Hercegovine", *GZM BiH*, god. II, knj. I, 1890, str. 45-55.
- Glik, Leopold, "Narodni običaji pri porođaju", *GZM BiH*, god. II, knj. III, str. 283-292.
- Gradeva, Rossitsa, "The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli: the Case of Hacıoğlu Pazarcık", *Oriente Moderno*, XVIII (LXXIX), 1, 1999, str. 177-190.
- Gradeva, Rossitsa, "On Kadis of Sofia, 16th – 17th Centuries", *Journal of Turkish Studies*, 26 (I), 2002, str. 265-292.
- Gradeva, Rossitsa, "The Ottoman Balkans: a zone of fractures or a zone of contacts?" u: Bues Almut (ur.), *Zones of Fracture in Modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy*, Wiesbaden, 2005, str. 61-75.

- Greene, Molly, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
- Gross, Mirjana, "Susret historije i antropologije", *Narodna umjetnost*, 33/2, Zagreb, 1996, str. 71-86.
- Gross, Mirjana, "Mikrohistorija - dopuna ili suprotnost makrohistorije?", *Otium*, 2 (1-2), Zagreb, 1994, str. 18-35.
- Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Novi Liber : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1996.
- Gulin, Valentina, "Antropološka vizura povijesti: Držićev Dubrovnik", *Etnološka tribina*, 19, Zagreb, 1996, str. 151-169.
- Ḥabīb, Šawqī 'Abd al-Qawī 'Uṭmān, "Kutub al-'aḡā'ib wa al-ḡarā'ib", *The Arabist*, 23, Budapest, 2001, str. 95-100.
- Hadžijahić, Muhamed, *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Islamska zajednica Zagreb, Zagreb, 1990.
- Hadžijahić, Muhamed, "Salih ef. Muvekit", *Novi behar*, IX, br. 17, Sarajevo, 1936, str. 221-222.
- Hadžijahić, Muhamed, "Badžijanije u Sarajevu i Bosni: prilog historiji duhovnosti u nas", *Anali GHBb*, VII-VIII, Sarajevo, 1982, str. 109-133.
- Hadžijahić, Muhamed, "Građa o posljednjim ostacima bosančice u nas", *Anali GHBb*, XI-XII, Sarajevo, 1985, str. 101-111.
- Hadžijahić, Muhamed, Mahmud Traljić i Nijaz Šukrić, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1977.
- Hadžiosmanović, Lamija, *Biblioteke u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske vladavine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980.
- Hadžiosmanović, Lamija i Salih Trako, *Tragom poezije bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 1985.
- Hadžiselimović, Omer (prir.), *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.
- Hajdarović, Rašid, "Dvije medžmue iz prve polovine 19. stoljeća", *POF*, 26 (1976), Sarajevo, 1978, str. 183-198.

- Hajdarović, Rašid, "Zaostavština iza Ahmed-Munib-efendije Glođe, mutevelije i džabije Gazi Husrev-begova vakufa", *Anali GHB*, 2-3, Sarajevo, 1974, str. 193-224.
- Hajdarović, Rašid, "Medžmua Mula Mustafe Firakije", *POF*, 22-23 (1972-73), Sarajevo, 1976, str. 301-314.
- Hajdarović, Rašid, "Medžmua Sarajlije Ahmeda Bosanca", *POF*, 28-29 (1978-79), Sarajevo, 1980, str. 188-213.
- Hajdarović, Rašid, "Rukopisne medžmue", *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 10/11, 1970/71, str. 311-320.
- Handžić, Adem, "Fojnica – osmanski period" u: Dizdarević, Rešad i dr. (ur.), *Fojnica kroz vijekove*, Fojnica – Sarajevo, 1987, str. 65-92.
- Handžić, Mehmed, *Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti*, pretisak iz *El-Hidaje*, Sarajevo, 1941.
- Handžić, Mehmed, *Zbirka izabranih dova iz Kur'ana i Hadisa*, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ, Sarajevo, 1989.
- Handžić, Mehmed, "Sarajevo u turskoj pjesmi", *Glasnik Islamske vjerske zajednice NDH*, XI, 11-12, Sarajevo, 1943, str. 269-281.
- Hangi, Antun, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Hanna, Nelly, *In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*, Syracuse University Press, Syracuse, 2003.
- Hartner, Willy, "Zamān" u: *EP*, Vol. VIII, str. 1209-1212.
- Hasan, Hamdi, "Dosadašnja proučavanja turskih medžmua i njihovo značenje za proučavanje naše istorije i istorije turske narodne književnosti kod nas i uopšte", *POF*, 39 (1989), Sarajevo, 1990, str. 183-191.
- Hasandedić, H(ivzija), "Hadži Muhibijina džamija u Džanićima", *GVIS*, 6, Sarajevo, 1986, str. 662-664.
- Hasandedić, Hivzija, "Islamski spomenici u Kruščici, Solakovoj Kuli i oko-lini", *Takvim*, 1989, str. 169-180.
- Heyd, U. i E. Kuran, "Ilmiyye" u: *EP*
- Hunt, Lynn (ur.), *Nova kulturna historija*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ur.), *Historija osmanske države i civilizacije*, Orijentalni institut : İRCİCA, Sarajevo – Istanbul, 2004.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanske obrazovne i naučne institucije" u: İhsanoğlu, E. (ur.), *Historija osmanske države i civilizacije*, Orijentalni institut : İRCİCA, Sarajevo – Istanbul, 2004, str. 773-943.
- Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1998.
- İnalçik, Halil, *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300-1600*, Srednja Europa, Zagreb, 2002.
- İnalçik, Halil, "Mahkama (Ottoman Empire)" u: *EP*
- İnalçik, Halil, "Istanbul" u: *EP*
- İpşirli, Mehmet, "Osmanlı devlet teşkilatı" u: İhsanoğlu, Ekmeleddin (ur.), *Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi*, sv. I, İRCİCA, Istanbul, 1994, str. 137-279.
- Ivanova, Svetlana, "Muslim and Christian Women before the *Kadı* Court in Eighteenth Century Rumeli: Marriage Problems", *Oriente Moderno*, XVIII (LXXIX), 1, 1999, str. 161-176.
- Jackson, H. J., *Marginalia: readers writing in books*, Yale University Press, New Haven - London, 2001.
- Janc, Zagorka, *Islamski rukopisi iz jugoslovenskih kolekcija*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 1956.
- Jürgensen, Manfred, "Dnevnik: Uvod", *Gordogan*, god. 11, br. 31/33, 1990, str. 231-247.
- Kafadar, Cemal, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth-Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica*, LXIX, 1989, str. 121-150.
- Kafadar, Cemal, "Mütereddit bir mutasavvif: Üsküp'lü Asiye Hatun'un rüya defteri 1641-43", *Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık*, 5, Istanbul, 1992, str. 168-222.
- Kaldy Nagy, Gy., "Kadi (Ottoman Empire)" u: *EP*
- Karčić, Fikret, *Istorija šerijatskog prava*, Islamski teološki fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1987.
- Karčić, Fikret, "Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u XIX vijeku", *Anali GHBb*, 17-18, Sarajevo, 1996, str. 221-231.
- Karić, Enes, *Hermeneutika Kur'ana*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1990.

- Kasumović, Ismet, "Mulazemet defteri kao izvor za proučavanje naše uleme", *Anali GHBb*, 17-18, Sarajevo, 1996, str. 211-220.
- Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999.
- Kemura, Šejh Sejfudin, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, pos. otisak iz *GZM u BiH*, Sarajevo, 1910.
- Kenderova, Stoyanka, *Knjigi, biblioteki i čitateljski interesi sred Samokovskite musulmani (XVIII – p'rna polovina na XIX vek)*, Narodna biblioteka "Sv. Sv. Kiril i Metodij", Sofia, 2002.
- Kieckhefer, Richard, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge University Press, 1990.
- Kieckhefer, Richard, "Specifična racionalnost srednjovjekovne magije", *Kolo*, XIII, 1, Zagreb, 2003, str. 241-275.
- Kinberg, Leah, "Interaction Between this World and the Afterworld in Early Islamic Tradition", *Oriens*, 29-30, Leiden, 1986, str. 285-308.
- Korkut, Halima, "Doprinos Osmana A. Sokolovića zdravstvenoj istoriji Sarajeva", *Anali GHBb*, 13-14, Sarajevo, 1987, str. 217-220.
- Kračkovski, Ignatij Julijanovič, *Nad arapskim rukopisima*, Treći program Radio-Sarajeva, Sarajevo, 1983.
- Kreševljaković, Hamdija, "Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom", *POF*, 2 (1951), Sarajevo, 1952, str. 115-184.
- Kreševljaković, Hamdija, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1958.
- Krstić, Nevena, "Mustafa ibn Muhammad al-Aqhisari (Prušćanin): Rasp-rava o kafi, duvanu i pićima", *POF*, 20-21 (1970-71), Sarajevo, 1974, str. 71-107.
- Kulinović, Muhamed Fejzi beg, "Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju u Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini", *GZM BiH*, X, Sarajevo, 1898, str. 503-530.
- KURAN* (prev. Besim Korkut), Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1977.
- Kushner, David, "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform (1839-1918)", *Turcica*, XIX, 1987, str. 51-74.
- Le Goff, Jacques, *Srednjovjekovni imaginarij: eseji*, Antibarbarus, Zagreb, 1993.

- Le Goff, Jacques, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Golden marketing, Zagreb, 1998.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel (Emanuel Le Roa Ladiri), *Montaju, oksitansko selo od 1294. do 1324.*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci - Novi Sad, 1991.
- Lešić, Zdenko, "Književni časopisi kao novi medij umjetničke komunikacije" u: Juzbašić, Dževad (ur.), *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva*, Institut za istoriju : Ori-jentalni institut, Sarajevo, 1997, str. 319-323.
- Lovrenović, Dubravko, "Bosanski mitovi", *Erasmus*, 18, Zagreb, 1996, str. 26-37.
- Lovrenović, Ivan, *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikro-kulture*, Durieux, Zagreb, 2002.
- Lovrenović, Ivan, "Dva tipa identiteta u jednom" u: Lovrenović, I., *Ex tenebris: zapisi, razgovori*, Durieux, Zagreb, 2005, str. 290-294.
- Lucić, fra Ljubo, "Franjevačka prisutnost u Sarajevu" u: *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva*, Insti-tut za istoriju : Ori-jentalni institut, Sarajevo, 1997, str. 239-260.
- Luhmann, Niklas, *Ljubav kao pasija: o kodiranju intimnosti*, Naklada MD, Zagreb, 1996.
- Ljubović, Amir i Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Ori-jentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1995.
- MacDonald, D. B., "Djinn" u: *EF*, Vol. II, str. 1045-1046.
- MacDonald, D. B., "Buduh" u: *EF*, Vol. II, str. 770-71.
- Malcolm, Noel, *Povijest Bosne – Kratki pregled*, Erasmus Gilda : Novi Liber : DANI, Zagreb – Sarajevo, 1995.
- Manguel, Alberto, *Povijest čitanja*, Prometej, Zagreb, 2001.
- Margoliouth, D. S., "Mawlawiyya" u: *EF*
- Matasović, Josip, *Fojnička regesta*, Sremski Karlovci, 1927.
- Matuz, Josef, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- Mauss, Marcel (Marsel Mos), *Sociologija i religija (I)*, Prosveta, Beograd, 1982.
- Mazalić, Đoko, "Popis zaostavštine i rasulo sarajevske porodice Selaka", *POF*, 10-11, Sarajevo, 1960-61, str. 223-236.

- Mazower, Mark, *Balkan: kratka povijest*, Srednja Europa, Zagreb, 2003.
- Medić, M., "Tri ljekaruše", *GZM BiH*, XVI, Sarajevo, 1904, str. 195-223.
- Memić, Jakub (prir.), *Izbor Poslanikovih hadisa*, Sarajevo, 1985.
- Messick, Brinkley, *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society*, University of California Press, 1996.
- Moačanin, Nenad, *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. godine - preispitivanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
- Moačanin, Nenad, "Predgovor hrvatskom izdanju" u: Inalcik, Halil, *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300.-1600.*, Srednja Europa, Zagreb, 2002, str. III-IX.
- Muderizović, Riza, "Nekoliko muhurova bosanskih valija", *GZM BiH*, XXVIII, Sarajevo, 1916, str. 1-40.
- Muftić, Teufik, *Arapsko pismo*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1982.
- Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, Knjiga I – Sarajevo*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
- Mujić, Muhamed A., "Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića u Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću", *POF*, 5, Sarajevo, 1954-55, str. 287-298.
- Mulaomerović, Jasminko, *Mjerenje vremena u doba turske uprave u Bosni i Hercegovini* (neobjavljeni magistarski rad), Sveučilište u Zagrebu, Centar za postdiplomski studij, Dubrovnik, 1985.
- Mulaomerović, Jasminko, "Muvekkithane, muvekkiti i mjerenje vremena", *Anali GHBb*, 15-16, Sarajevo, 1990, str. 367-381.
- Mulaomerović, Jasminko i Edina Sikirić, "Globusi Zemlje Saliha Hadžihusejnovića Muvekita", *POF*, 44-45 (1994-95), Sarajevo, 1996, str. 391-403.
- Mušić, Omer, "Hadži Mustafa Bošnjak – Muhlisi", *POF*, 18-19 (1968-69), Sarajevo, 1973, str. 89-119.
- Nagata, Yuzo, "Introduction" u: Nagata, Yuzo, *Materials on the Bosian Notables*, Institute for the study of languages and cultures of Asia and Africa, Tokyo, 1985, str. 1-10.
- Nametak, Alija, "Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici", *Grada za povijest književnosti Hrvatske*, knj. 29, JAZU, Zagreb, 1968, str. 231-380.

- Nametak, Alija, "Marginalije iz naše kulturne historije (Prema podacima iz I. sveska Kataloga Gazijine biblioteke)", *Anali GHBb*, 1, Sarajevo, 1972, str. 95-102.
- Nametak, Fehim, *Fadil-paša Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1980.
- Nametak, Fehim, *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća*, Institut za književnost : Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Nametak, Fehim i Salih Trako, *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*, sv. II, Bošnjački institut, Zürich – Sarajevo, 2003.
- Nasr, Seyyed Hossein, "Oral Transmission and the Book in Islamic Education: The Spoken and the Written Word" u: Atiyeh, George N. (ur.), *The book in the Islamic world: the written word and communication in the Middle East*, State University of New York Press, Albany, 1995, str. 57-70.
- Norris, Harry T., *Islam in the Balkans: Religion and Society between Europe and the Arab World*, London, 1993.
- Ohtsuka, Kazuo, "Magic and sorcery" u: *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, 3, Oxford University Press, 1995, str. 16-18.
- Oraić Tolić, Dubravka, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.
- Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994.
- Orthmann, Eva, "The Charm of Suspicious Calculations: Islamic Astrology in the Debates of Controversial Literature", *Beiruter Blätter*, 10-11 (2002-2003), str. 110-118.
- Paić-Vukić, Tatjana, "Arapski, turski i perzijski rukopisi Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu" u: Matišić, Zdravka i dr. (ur.), *Trava od srca: hrvatske Indije II*, Sekcija za orijentalistiku Hrvatskog filološkog društva : Filozofski fakultet, Zagreb, 2000, str. 231-237.
- Paić-Vukić, Tatjana, "Biljno i čudotvorno liječenje prema rukopisima sarajevskog kadije Mustafe Muhibbija", *Etnološka tribina*, 33, br. 26, Zagreb, 2003, str. 9-21.
- Paić-Vukić, Tatjana, "Pjesme sarajevskog kadije Mustafe Muhibbija o jelu i piću", *Etnološka tribina*, 34/35, br. 27-28, Zagreb, 2004/2005, str. 53-60.

- Pekarić, Vehid, *Spoznaja duhovnog svijeta i liječenje duševnih bolesti*, Grin, Gračanica, 1998.
- Quataert, Donald, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Raczek, Till, "Magic and Popular Medicine in Spanish Aljamiado-Texts" u: Fodor, Alexander i Avihai Shivtiel (ur.), Proceedings of the Colloquium on Logos, Ethos, Mythos in the Middle East & North Africa, Part two: Popular Religion, Popular Culture & History, *The Arabist*, 18, Budapest 1996, str. 55-62.
- Rahman, Fazlur, *Duh islama*, Beograd, 1983.
- Rizvić, Muhsin, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u BiH u doba austrougarske vladavine*, knj. I, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela, knj. XLVI, Odjeljenje za književnosti i umjetnost, knj. 2/1, Sarajevo, 1973.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU*, dio VI, Zagreb, 1904-1910.
- Ruska, J., "Wafk", u: *EP*, Vol. VIII, str. 1081-1083.
- Schacht, Joseph, "Shari'a", u: *EP*, Vol. VII, str. 320-324.
- Schacht, Joseph, "Law and Justice", u: P. M. Holt i dr. (ur.): *The Cambridge History of Islam*, Vol. 2B (Islamic Society and Civilization), Cambridge University Press, 1970, str. 539-568.
- Schimmel, Annemarie, *Odgonetanje Božijih znakova: fenomenološki pristup islamu*, El-Kalem, Sarajevo, 2001.
- Schmidt, Jan, "Sünbülzâde Vehbî's *Şevk-engîz*, an Ottoman Pornographic Poem", *Turcica*, XXV, 1993, str. 9-37.
- Shani, Raya, "A Judeo-Persian Talismanic Textile", *Irano-Judaica*, IV, Jerusalem, 1999, str. 251-273.
- Sielski, Stanko, "Hamajlije", *Etnografska istraživanja i građa*, knj. III. (pos. otisak), Zagreb, 1941.
- Sikirić, Šaćir, "Naši šerijatski sudovi" u: *Spomenica Šeriatske sudačke škole u Sarajevu*, Sarajevo, 1937, str. 5-23.
- Skarić, Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Izd. Općine grada Sarajeva, Sarajevo, 1937.
- Smailagić, Nerkez (ur.), *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Sokolović, Osman A., "Popis orientalnih medicinskih knjiga moje knjižnice", *Narodna uzdanica, Kalendar za godinu 1945.*, god XIII, Sarajevo, 1944, str. 111-122.

- Soucek, Priscilla P. i Filiz Çağman, "A Royal Manuscript and Its Transformation: The Life History of a Book" u: Atiyeh, George N. (ur.), *The book in the Islamic world: the written word and communication in the Middle East*, State University of New York Press, Albany, 1995, str. 179-208.
- Spaho, Fehim, "Prve kafane su otvorene u našim krajevima", *Novi Behar*, V, 3, Sarajevo, 1931, str. 41-42.
- Spaho, Fehim, "Gazi Husrev-begova knjižnica" u: *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristo-godišnjice*, Sarajevo, 1932, str. 74-84.
- Spaho, Fehim, "K rješanju našeg kalendarskog pitanja", *Novi behar*, VIII, 1-2, Sarajevo, 1934, str. 8-10.
- Spomenica Šeriatske sudačke škole u Sarajevu*, Sarajevo, 1937.
- Sućeska, Avdo, "Predgovor" u: Mestvica, Mula Muhamed, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1970, str. 5-9.
- Sućeska, Avdo, "Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974. i 975 / 1564, 65 i 66.", *POF*, 44-45 (1994-95), Sarajevo, 1996, str. 99-132.
- Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima (biobibliografija)*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, Banja Luka, 1985.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1827-1849.*, Institut za istoriju u Banjaluci, Banja Luka, 1988.
- Šulek, Bogoslav, *Jugoslovenski imenik bilja*, JAZU, Zagreb, 1879.
- Tanasković, Darko i Ivan Šop (ur.), *Sufizam*, Vuk Karadžić, Beograd, 1981.
- Trako, Salih i Lejla Gazić, "Dvije mostarske medžmue", *POF*, 38 (1988), Sarajevo, 1989, str. 98-124.
- Trako, Salih, "Medžmua pjesnika Šakira", *Anali GHBb*, 2-3, Sarajevo, 1974, str. 109-123.

- Trako, Salih, "Jedan domaći farmakološki rukopis iz zbirke manuskripata Orijentalnog instituta u Sarajevu", *Anali GHBb*, 11-12, Sarajevo, 1985, str. 261-267.
- Truhelka, Ćiro, "Liječništvo po narodnoj predaji bosanskoj i po jednom starom rukopisu", *GZM BiH*, IV, Sarajevo, 1889, str. 95-116.
- Truhelka, Ćiro, "Turski agrarni zakonik za Bosnu", *GZM BiH*, XXVIII, Sarajevo, 1916, str. 427-475.
- Vajda, G., "Idjaza" u: *EP*
- Veinstein, Gilles, "The Ottoman Administration and the Problem of Interpreters" u: Çiçek, Kemal (ur.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*, Vol. III, Yeni Türkiye, Ankara, 2000, str. 607-615.
- Velčić, Mirna, *Otisak priče: intertekstualno proučavanje autobiografije*, August Cesarec, Zagreb, 1991.
- Walsh, J. R., "Fatwa (Ottoman Empire)" u: *EP*
- Wensinck, A. J., "Ashāb al-kahf" u: *EP*, Vol. I, str. 478-479.
- White, Hayden, "Vrijednost pripovjednosti u predstavljanju zbilje", *Rival*, II, 1-2, Rijeka, 1989, str. 130-143.
- Witkam, Jan Just, "The human element between text and reader: the *ijaza* in Arabic manuscripts" u: Dutton, Yasin (ur.), *The Codicology of Islamic Manuscripts: Proceedings of the Second Conference of Al-Furqan Islamic Heritage Foundation*, 4-5 Dec. 1993, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London, 1995, str. 123-136.
- Yazıcı, T., "Mawlawiyya" u: *EP*
- Zečević, Divna, *Strah Božji: Hrvatske pučke propovijedi 18. stoljeća*, Izdavački centar Otvorenog sveučilišta Osijek, Osijek, 1993.
- Zemon Davis, Natalie, "Predgovor" u: *Povratak Martina Guerreera*, Konzor, Zagreb, 2001, str. 9-10.
- Zenker, Julius Theodor, *Dictionnaire turc-arabe-persian*, Leipzig, 1867.
- Zirojević, Olga, "Alahovi hrišćani", *Republika*, XIV, 282-283, Beograd, 2002, str. 17-40.
- Zlatar, Behija, "Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka", *POF*, 20-21 (1970-71), Sarajevo, 1974, str. 109-158.
- Zlatar, Behija, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Svjetlost, Sarajevo, 1996.

- Ždralović, Muhamed, "Bilješke u orijentalnim rukopisima", *POF*, 35 (1985), Sarajevo, 1986, str. 107-132.
- Ždralović, Muhamed, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I i II, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
- Ždralović, Muhamed, "Medžmua Abdulkerima, tešanjskog kadije iz XIX stoljeća", *Anali GHBb*, 5-6, Sarajevo, 1978, str. 165-180.
- Ždralović, Muhamed, "Izvori za proučavanje knjižnica arabičkih rukopisa", *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, god. 24 (1979-80), br. 1-4, Zagreb, 1985, str. 103-122.
- Ždralović, Muhamed, "Croatia" u: *World Survey of Islamic Manuscripts*, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London, 1992, Vol. I, str. 155-164.

Glosarij

- abadžija* – suknař; krojač koji izrađuje odjeću od grubog domaćeg sukna
- abdest* – obredno pranje u muslimana
- aga* – gospodin; uglednik; zapovjednik tvrđavske posade ili janjičarskog (v.) odreda
- ajan* – uglednik; pripadnik mjesne oli-garhije
- ajet* – kuranski stavak
- akaid* – islamska dogmatika
- akšam* – večer; muslimanska večernja molitva
- alemdar* – zastavnik
- alim* – učenjak; vjerski učenjak; mn. ulema (v.)
- ašik* – zaljubljenik; mistik
- ašure* – 10. dan lunarnoga mjeseca muharema, dan pogibije Muhamedova unuka Huseina; jelo koje se pripravlja prigodom svečanog obilježavanja 10. muharema
- bajram* – muslimanski blagdan
- bedel* – zamjenik; (u tekstu) osoba koja obavlja hadž (v.) umjesto nekoga
- beg* – osmanski feudalac; gospodin
- berat* – rješenje o imenovanju na dužnost, o dodjeli posjeda ili odličja
- berzeh* – međuprostor; međuvrijeme; prebivalište duša od smrti do Sudnjega dana
- bismila* – muslimanska formula “U ime Allaha, Milostivog, Milosrdnog”
- bujruđija* – vezirska naredba
- čaršija* – trgovački, poslovni dio grada
- čehaja* – zamjenik, pobočnik dostojanstvenika ili vojnog zapovjednika; čaršijski čehaja: nadzornik čaršije (v.)
- defter* – popisna knjiga; (u tekstu) bilježnica u koju se upisuju prihodi, rashodi i dugovi
- defterdar* – upravitelj riznice; voditelj financija
- derviš* – muslimanski mistik; pripadnik tarikata (v.)
- divan* – uređena zbirka pjesama jednoga pjesnika; sultanovo ili vezirovo vijeće
- divit* – pernica s tintarnicom
- dova* – osobna, neobvezna molitva u muslimana
- dženet* – raj
- džin* – bestjelesno nevidljivo biće stvoreno od plamena
- efendija* – gospodin; obrazovan čovjek
- ejalet* – pokrajina; najveća upravna jedinica Osmanskoga Carstva do 1864. g.
- esnaf* – obrtnički, strukovni ceh
- ezan* – poziv na molitvu
- ferman* – carska naredba
- fetva* – pravno mišljenje koje daje muftija (v.) ili opunomoćeni znalac fihka (v.)

fikh – islamska pravna znanost

gazela – lirski pjesma od najmanje pet dvostihova

gazi, gazija – borac za islamsku vjeru

groš – osmanski srebrni novac

hadis – predaja o djelima i riječima poslanika Muhameda; disciplina koja proučava Poslanikovu predaju

hadž (hadžiluk) – hodočašće u Meku, vjerska dužnost muslimana

hadži – počasni naslov muslimana koji je obavio hodočašće

hakikat – istina; (u tekstu) u sufizmu (v.) transcendentalna istina koja se ne može racionalno spoznati

halal – prema islamskome nauku dopušteno postupanje

halifa – (u tekstu) punomoćnik starješine derviškog (v.) reda

halva – slastica od brašna, masla i šećera

hanikah – derviški (v.) internat

haram – prema islamskome nauku zabranjeno postupanje

haremski – (u tekstu) džamijsko dvorište; groblje

haremluk – ženske prostorije u muslimanskom domu

budžet – sudska isprava

huri – rajski ljepotica

hutba – muslimanska propovijed

idžaza – dozvola; diploma

ilam – sudsko rješenje koje izdaje kadija

imam – vjerski službenik, predvodnik zajedničke molitve; mahalski imam: pročelnik mahale (v.); u šijita (v.): vrhovni vjerski vođa

istihara – molitva za snoviđenje

jacija – muslimanska noćna molitva

janjičar – pripadnik elitne stajaće pješake vojske u Osmanskome Carstvu

kaderijski red – derviški (v.) red osnovan u 12. st.

kadija – šerijatski (v.) sudac i upravitelj kadiluka (v.)

kadiluk – područje nadležnosti kadije (v.)

kajmekam – zamjenik; zastupnik

kalem – trščano pero

kalif – poglavar sunitskih (v.) muslimana

kanun – osmanski svjetovni zakon

kanun-nama – osmanski zakonik; zbornik kanuna (v.)

kapetan – zapovjednik mobilnih vojnih snaga u jednoj ili više tvrđava

kapidži-baša – starješina dvorske straže; starješina kapidžija (v.)

kapidžija – vratar; gradski ili dvorski stražar

kasaba – manje muslimansko gradsko naselje

kasida – monorimna pjesma prigodnica

katib – pisar; tajnik

kazasker – jedan od dvojice vrhovnih vojnih sudaca u Osmanskome Carstvu; za europsku Tursku nadležan je bio rumeljski (v.), a za ostale teritorije anadolski k.

kazaz – svilar, obrtnik koji izrađuje svilene ukrase za odjeću i konjsku opremu

kibla – smjer prema Meki u kojem se muslimani okreću pri molitvi

mahala – stambena četvrt

mahlas – pjesničko ime

matem – žalovanje

medresa – muslimanska srednja odnosno visoka škola

- medžmua* – (u tekstu) privatna bilježnica raznovrsna sadržaja
- mekteb* – muslimanska osnovna vjerska škola
- mevlevijski red* – derviški (v.) red osnovan u 13. st.
- mezheb* – vjersko-pravna škola
- muderis* – profesor medrese (v.)
- mufetiš* – nadzornik, kontrolor
- muftija* – pripadnik uleme (v.), stručnjak koji izdaje pravna mišljenja, fetve (v.)
- muhibb* – zaljubljenik; iskušeni, privrženik derviškoga (v.) reda
- muhur* – pečat
- mula* – kadija (v.) najvišeg stupnja; općenito, počasni naziv za obrazovana čovjeka
- mulaluk* – zvanje i područje nadležnosti mule (v.)
- mulazemet* – pripravnništvo; period od upisa svršenika medrese u knjigu kadijskih pripravnika do imenovanja na položaj; period između dvaju mandata kadije
- mulazemet-defter* – knjiga rumelijskoga odnosno anadolskoga kazaskera (v.) u koju su se upisivali kadijski (v.) pripravnici
- mulazim* – (u tekstu) kadijski (v.) pripravnik, vježbenik
- murasela* – pismo o imenovanju kadije (v.)
- muršid* – duhovni učitelj u derviškom (v.) bratstvu
- musala* – otvoreni prostor na kojemu muslimani obavljaju skupnu molitvu
- mushaf* – primjerak cjelovitog teksta Kur'ana
- mutesarif* – upravitelj manje teritorijalne jedinice Osmanskoga Carstva
- muteselim* – vezirov povjerenik, upravitelj jednoga područja u pokrajini
- mutevelija* – upravitelj vakufa (v.)
- muvekit* – namještenik zvjezdarnice zadužen za određivanje točnog vremena muslimanskih molitava i blagdana
- nahija* – najmanja teritorijalno-upravna jedinica u Osmanskome Carstvu
- naib* – zamjenik; zastupnik; punomoćnik kadije (v.); kadija (u značenju: zastupnik šerijata (v.))
- nakšibendijski red* – derviški (v.) red osnovan u 14. st.
- nijabet* – zastupstvo; zvanje i nadležnost naiba (v.)
- nišan* – znak; nadgrobni kamen
- para* – četrdeseti dio groša (v.)
- paša* – osmanski dostojanstvenik, najviši vojni zapovjednik
- peštahta* – niski drveni stalak za pisanje
- pilav* – gusto skuhana riža s mesom
- ramazan* – deveti mjesec muslimanskoga lunarnog kalendara, mjesec posta
- Ramazanski bajram* – muslimanski blagdan kojim se obilježuje svršetak ramazanskoga (v.) posta
- reml* – (u tekstu) geomantija
- Rumelija* – europski dio Osmanskoga Carstva
- sandžak* – upravna jedinica Osmanskoga Carstva
- sandžakbeg* – upravitelj sandžaka (v.)
- sarač* – sedlar; remenar; obrtnik koji izrađuje kožno remenje i ukrase za konjsku opremu
- saruk* – vrsta turbana, kapa omotana uskom čalmom
- sejid* – počasni naslov Muhamedova potomka iz loze njegova unuka Huseina

- selamluk* – muške prostorije u muslimanskom domu
- sema* – mevlevijski (v.) obredni ples
- serasker* – vezir koji je imenovan vrhovnim zapovjednikom vojnog pohoda
- serturnadžija* – zapovjednik 68. janjičarske (v.) postrojbe s 60 do 100 vojnika
- sidžil* – protokol šerijatskoga (v.) suda
- softa* – učenik medrese (v.)
- spahija* – konjanik provincijske vojske i posjednik vojničke nadarbine (timara)
- sufi* – muslimanski mistik
- sufizam* – islamski mysticizam
- suna* – muslimanska predaja utemeljena na riječima i djelima poslanika Muhameda
- suniti* – muslimani koji slijede Muhamedovu predaju, sunu (v.)
- sura* – poglavlje Kur'ana
- šejh* – starac; učitelj; starješina derviške tekije (v.)
- šejhulislam* – vrhovni muftija (v.)
- šerif* – počasni naslov Muhamedova potomka iz loze njegova unuka Hasana
- šerijat* – islamski vjerozakon
- šijiti (šiiti)* – pripadnici manjinske sljedbe koji osporavaju legitimnost kalifa (v.) i priznaju jedino Muhamedova zeta Alija i njegove potomke zakonitim vođama, imamima (v.), muslimanske zajednice
- tarih* – kronostih: stih u kojemu zbroj numeričkih vrijednosti slova daje godinu u kojoj se zbio opjevani događaj; pjesma s kronostihom
- tarik* – derviški (v.) red
- teđvid* – pravilno čitanje Kur'ana
- teferič* – skupni izlet u prirodu
- tefsir* – tumačenje Kur'ana, kuranska egzegeza
- tekija* – okupljalište derviša (v.); derviški "samostan"
- telal* – izvikivač na javnim dražbama i objavljivač vijesti i naredbi
- temesuk* – priznanica; potvrda
- tugra* – sultanov monogram
- ulema* – muslimanska vjerska inteligencija; jedn. alim (v.)
- uma* – zajednica muslimana
- vaiz* – propovjednik
- vakfija* – (vakuf-nama) isprava o utemeljenju vakufa (v.); zakladnica
- vakuf* – vjerska zaklada
- vakuf-nama* – v. vakfija
- valija* – namjesnik pokrajine u Osman-skome Carstvu
- vefk* – čarobni trokut ili kvadrat koji služi kao zaštitni ili iscjeliteljski zapis
- ziker* – spominjanje Boga; zazivanje Božjega imena kao dio derviškog (v.) obreda
- zulum* – nepravda; nasilje

Kazalo*

- Abadžić Navaey, Azra 8
Abdulfettah, sofijski kadija 45, 51, 52
Abdullah 56
Abdullah, livanjski muftija 55
Abdullah, sin hadži Mustafe Skake 113
Abdullah-aga 60
Abdullah-efendija 120
Abdullah-efendija (hadži) 13
Abdullah-efendija Topalli-zade 46
Abdullah Hamdi-zade 60
Abdullah Pljevljak 60
Abdulmedžid, osmanski princ 108
Abdulmedžid I, osmanski sultan 32, 41
Abdurrahman-paša (Abdurrahim) 31, 33, 104, 111
Abdurrahman Selanikli Nekib-zade 115, 120, 132
Abid-ef. Kaja-zade 176
Adamović, Milan 71
Adem (Adam) 152
Adžemović, Mehmed 113
Agičić, Damir 7
Ahmed, fojnički kadija 160
Ahmed (hadži), perz. liječnik 150
Ahmed, sin Muhamedov, mostarski muftija 55-56
Ahmed, sin Mustafe Muhibbija 27, 28, 102
Ahmed-aga Dizdar 60
Ahmed-efendija 85
Ahmed Alemdar 105
Ahmed Esad-beg 113
Ajša, kći Abdullahova 91
Algar, Hamid 65-66, 72
Ali, kalif 65, 128
Ali, mostarski muftija 54
Ali, prusački muftija 55
Ali Šejh-zade 85
Ali Zijai Hasib ef.-zade (Hasibović) 177
Aličić, Ahmed 30-31, 34, 39, 41, 43-44, 46, 48, 51, 58, 68, 173
Alić, Salih H. 138
Allan, J. 81
Amina Hanka, kći Durgutova 26, 63
Ariès, Philippe 96
Asiye Hatun 121
Ataturk 75
Atija 56
Atija, kći Mustafe Muhibbija 25, 28, 159
Atija, osmanska princeza 108
Attali, Jacques 131, 132
Ayдын, M. Akif 34, 39, 53
Babinger, Franz 14-15
Bajraktarević, Sulejman 15
Balotić, Tanja 8
Bašagić, Safvet-beg 14-15, 178, 180
Bašeskija, Mula Mustafa Ševki 20, 42-43, 66, 68, 70, 78, 83, 86, 97, 98, 103, 109, 111, 125, 127, 131-133, 134, 137, 145, 158-159, 163, 166, 176, 183, 189
Batinić, fra Mijo V. 151
Baussani, Alessandro 64
Bejtić, Alija 61-62, 74, 83-84, 141, 177
Berkey, Jonathan 87-88
Boškov, Vančo 101, 118-121
Boué, Ami 48

* Kazalo ne sadržava imena iz Priloga I i II. Ime kadije Mustafe Muhibbija je izostavljeno jer se spominje *passim*. Broj u kurzivu označuje da je osoba spomenuta samo u bilješki.

- Bratić, Toma A. 148
Busīrī (al-) 153
Buskens, Leon 17
Busuladžić, Adnan 128
Bušatlić, H. Abdulah 69
Buturović, Derviš 24, 61
- Chaunu, Pierre 92
Conrad, Lawrence I. 18
- Čaušević, Ekrem 8, 50-51, 72, 168
- Čehajić, Džemal 127
Ćorović, Vladimir 179
- Dağlı, Yücel 9, 47
Daniel, vjerovjesnik 162
De Vitray-Meyerovitch, Eva 64, 93
Derviš Husein (hadži) 87
Derviš Ibrahim,
 sin Mustafe Muhibbija 25, 28
Dobrača, Kasim 17, 18
Duby, Georges 98
Duraković, Esad 92
Dürriġl, Marija-Ana 139
Düzdağ, Mehmet Ertuğrul 169
- Džaja, Srećko 24
Džaka, Bećir 86
Džezar Ahmed-paša 179
- Đorđević, Đorđe 137
Đurđev, Branislav 30
- Ebu Bekr Nusret 144-145
Emina, kći Abdullahova
 (Muhibbijeva supruga) 25
Evans, Arthur J. 160
- Fahd, T. 163, 165
Fajić, Zejnil 13, 16, 90
Fārābī (al-) 150
Faruqhi, Suraiya 21, 68, 73, 109, 121,
 127, 184
- Fatima, kći Saliha Sandžaktara 61
Fatima, kći vjerovjesnika Muhameda
 128
Fatović-Ferenčić, Stella 139
Fidahić, Ali-paša 27, 57
Filan, Kerima 8, 98
Filipović, Jusuf-beg 178
Fleischer, Cornell H. 34, 36, 99
Fočić, Abdullah 59-60, 61, 62-63, 67
Fodor, Alexander 146, 156, 170
- Gadžo, Azra 111
Garčević, Muhamed 16, 158, 162-164,
 170
Gardet, L. 123
Ġazālī (al-) 158
Gazić, Lejla 14, 95
Ġazālī (al-), Sulaymān 87, 154
Glik, Leopold 152
Glodo, Ahmed Munib 13, 25
Gradašević, Husein 32-33, 103-104,
 106, 183, 188
Gradeva, Rossitsa 34, 38, 49-50, 73
Gross, Mirjana 20
Grozđanić, Sulejman 92, 115
- Ĥabīb, Šawqī ‘Abd al-Qawī ‘Uṭmān 169
Hadžić 60
Hadžijahić, Muhamed 24, 76-77, 121,
 134, 178
Hadžiosmanović, Lamija 26, 100, 115,
 178
Hajdarović, Rašid, 13, 95, 98
Hammer, Joseph von 121
Handžić, Adem 23
Handžić, Mehmed 34, 38-39, 45, 67,
 136, 152
Hangi, Antun 71
Hanna, Nelly 55
Ĥarīrī (al-) 100
Hartner, Willy 131
Hasan, unuk vjerovjesnika Muhameda
 65, 113, 129
Hasan Kafi Pruščak 14, 16

- Hasandedić, Hivzija 63
 Hasanović, Sulejman 167
 Hatidža (Muhibbijeva sestra) 25, 159
 Hesmana 159
 Heyd, Uriel 45
 Hulusi, Mehmed 178
 Husein, Muhibbijev prapradjed 23, 28
 Husein, unuk vjerovjesnika Muhameda
 65, 113, 128-129

 Ibn 'Abbās 155
 Ibn Ḥayyān, Ćābir 158
 Ibn Sīnā (Avicenna) 147, 150
 Ibrahim, Muhibbijev djed 23, 28
 Ibrahim, šejh 54
 Ibrahim Edhem-ef. Hajri-zade 62, 83
 İhsanoğlu, Ekmeleddin 136,
 İnalçik, Halil 34, 39-40, 50, 76, 169
 İpşirli, Mehmet 34, 48, 58
 Isa (Isus) 147-148, 152
 Isević, Muhamed Emin 42-43, 58
 Ivanova, Svetlana 40

 Jahja-efendija, pisar 42
 Janc, Zagorka 81
 Jukić, Ivan Frano 30, 33, 41, 48, 50-
 51, 75
 Jura, sin Dujma Kaleba 61
 Jürgensen, Manfred 94
 Jusuf, Muhibbijev pradjed 23, 28

 Kabbahi Mula Salih 143
 Kadić, Muhamed Enveri 16, 20, 24-26,
 57, 100, 101, 114-115, 133, 175,
 176, 181
 Kāf-zāde Fā'izī 14-15
 Kafadar, Cemal 97, 121
 Kalajdžić, Salih Rassasi 85, 138
 Kaldy Nagy, Gy. 37, 44
 Kapetanović, Mehmed-beg Ljubušak 178
 Karčić, Fikret 35, 43, 51, 53-54, 59
 Karić, Enes 93
 Kasumović, Ismet 67
 Kellner-Henkele, Barbara 18

 Kemal, Namik 178
 Kemura, Sejfudin 39
 Kenderova, Stoyanka 85
 Kieckhefer, Richard 148, 154, 161, 165
 Kinberg, Leah 164
 Koller, Markus 8
 Konstantin, liječnik 137
 Korkut, Besim 16
 Korkut, Halima 151
 Kosić, Ivan 8
 Kračkovski, Ignatij Julijanović 11
 Kreševljaković, Hamdija 68
 Kulinović, Muhamed Fejzi beg 139
 Kuran, E. 45
 Kursar, Vjeran 8
 Kushner, David 173

 Latas, Omer-paša 32-33, 75, 173-174
 Le Goff, Jacques 38, 102, 130, 133,
 166, 168, 184, 190
 Le Roy Ladurie, Emmanuel 160
 Lebib-efendija 120
 Lešić, Zdenko 179
 Lovrenović, Dubravko 75
 Lovrenović, Ivan 32, 34, 76
 Lucić, fra Ljubo 137
 Luhmann, Niklas 119

 Ljubović, Amir 91-92, 115

 MacDonald, D. B. 146, 156
 Mahmud Hamdi-paša 104
 Mahmud II, osmanski sultan 31, 75
 Malcolm, Noel 30-31, 48
 Manojlović, Gavro 15
 Matasović, Josip 40-41, 81, 83, 160
 Matuz, Josef 31
 Mauss, Marcel 165
 Mazalić, Đoko 63, 132
 Medić, M. 141
 Mehmed 56
 Mehmed, sin Mehmeda Šakira 28, 176
 Mehmed, sin Mustafe Muhibbija 25,
 28

- Mehmed-aga, sin Ibrahimov 63
Mehmed-paša Kamil 111
Mehmed-paša Sokolović 179
Mehmed Emin Kalenbevi-zade 45
Mehmed Hasib (Čoko), sin Ibrahimov 48, 67, 86, 142, 145, 149, 175, 177
Mehmed Mustafa, muftija 55
Mehmed Osvajač, osmanski sultan 36, 53, 75
Mehmedagić, Aida 8
Mehmedagić, Emina (rođ. Muhibić) 8, 15, 16, 23, 181
Memić, Jakub 64,
Meraki 116-120, 122
Merjem 56
Merjem, kći Saliha Sandžaktara (Muhibbijeve supruga) 27
Messick, Brinkley 34, 49, 54-55, 69, 78, 174
Mestvica, Mula Muhamed 24-25, 69, 73-74, 175
Moačanin, Nenad, 7, 76
Mokos, Jasna 8
Molla Husrev 53
Muftić, Teufik 82
Muhamed, vjerovjesnik 35-36, 64, 65, 79, 87, 90, 109, 113, 127-129, 136, 153, 155, 164, 170-171
Muhamed-efendija, muderis 84
Muhamed Ali 32
Muhamed Nerkesi 14, 101
Muhibić (obitelj) 13-14, 16, 28, 153, 180-181
Muhibić, (Abdurrahman) Esad 14, 28, 177, 181
Muhibić, Jusuf Rušdi (Sidki) 13, 25, 28, 61-62, 85, 93, 97, 132, 175-177, 180
Muhibić, Kemal 14-15, 28, 181
Muhibić, Mehmed Šakir 13, 25, 27-28, 61-62, 93, 175-176
Muhibić (Muhibbić), Mustafa (Mustapha) Hilmi 13-14, 17, 23, 28, 85, 97, 129, 176-181
Muhibić, Nudžejm 14, 28, 181
Muidović, Mehmed Šakir, sarajevski muftija 55, 67, 75
Mujadžević, Dino 8
Mujezinović, Mehmed 26, 27, 42, 176
Mujić, Muhamed 129
Mula Abdullah 25
Mula Mahmut 134
Mulabdić, Edhem 178
Mulaomerović, Jasminko 131-134, 136
Munib 25
Murat III., osmanski sultan 169
Mustafa, gračanički muftija 55
Mustafa, Muhibbijev otac 23, 28
Mustafa Edib Kučuk-zade, sin Ibrahimov 85
Mustafa Muhibbi, kadija u Šapcu 80
Mustafa Muhibbi, zbornički muftija 100
Mustafa Muhlisi 42-43
Mustafa Paprica-zade 55
Mustafa Telhisi 97
Mušić, Omer 16-17, 42
Muṭarrizī (al-) 100
Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović 20, 25-26, 45, 47, 56-57, 67, 74, 100, 104, 105, 106, 115, 134, 137, 160, 166, 174
Muzaferija (Muzafferi-zade), hadži Husein 145, 148-149
Muzaferija, hadži Muhamed (Emin) 84, 133
Nābī, osmanski pjesnik 108
Nagata, Yuzo 13, 21, 52, 58-59, 61-63, 83, 132
Nametak, Alija 18, 136-137
Nametak, Fehim 8, 65, 79, 101, 113-114, 178
Nasr, Seyyed Hossein 123
Nezir, sin Mehmeda Šakira 28, 176
Nida'i 144
Nīsābūrī (an-) 155
Nuh (Noa), vjerovjesnik 128

- Obrenović, Miloš 100, 106-107
 Olesnicki, Aleksej 15-16
 Omer Alemdar (hadži) 60
 Oraić Tolić, Dubravka 93
 Ortaylı, İlber 34, 58
 Orthmann, Eva 161
 Osman, sin Mustafe Muhibbija 25, 28
 Osman-efendija Novalija 42
- Palinić, Nikola 71
 Pečevija 67
 Pekarić, Vehid 158,
- Qāḍi 'Iyād 154
 Qazwīnī (al-), Zakariyyā 169
 Quataert, Donald 29, 34-35, 67, 73-74, 78, 109, 174
- Rahman, Fazlur 35
 Ramović, Arifa 8
 Rizvić, Muhsin 179
 Roksandić, Drago 7
 Rūmī, Ġalāluddīn 65, 86, 127, 153
 Ruska, J. 158
 Rustem-i Zal, legendarni perz. junak 105
- Sabit Užičanin 14
 Sadullah Kadi-zade 47
 Salih Salahuddin, sin Mustafe Muhibbija 25-28, 134
 Schacht, Josef 34-36
 Schimmel, Annemarie 128-129, 153-154, 164
 Schmidt, Jan 99, 119-120
 Selak, Hadži-Jovo 63
 Selim-paša Sirri 111
 Seyyid Hasan 97
 Shani, Raya 156
 Sielski, Stanko 152
 Sikirić, Edina 134
 Sikirić, šejh Abdurrahman Sirri 13, 16, 90
 Sinan, sin Alijev, veliki vezir 81
- Skarić, Vladislav 25, 30, 33, 48, 74, 111, 137, 174-175
 Sokolović, Osman A. 138
 Spahić, mula Ahmed 60
 Spaho, Fehim 67, 136-137, 179
 Strausz, Adolf 81, 83, 131
 Strčić, Petar 8
 Sućeska, Avdo 25
 Sulejman (kralj Salamon), 82, 152, 156
 Sulejman, osmanski princ 108
 Sulejman-aga 86, 142
 Sulejman-paša Skopljak 111
 Sulejman Veličanstveni, osmanski sultan 100
- Šabanović, Hazim 14, 46-47, 58
 Šehović, Mehmed Seid 45
 Šerifović, Fadil-paša 65
 Šerifović, Muhamed Hašim 67, 113, 114
 Škaljić, Abdulah 82, 124, 139-140, 163
 Šljivo, Galib 27, 57
 Šoljić, Mustafa 61
 Šulek, Bogoslav 139
- Tadžuddin, prusački muftija 55
 Trako, Salih 26, 79, 95, 100, 115
 Truhelka, Ćiro 14, 16, 158, 160
- Uzunić (Uzuni-zade), Sulejman 101, 115
- Üçer, Cumhure 9, 47
- Vajda, G. 87-88
 Vedžihi-paša, bosanski namjesnik 25, 32, 57
 Vehbi, osmanski pjesnik 99
 Veinstein, Gilles 51
 Velčić, Mirna 94
- Walsh, J. R. 54
 Wensinck, A. J. 155
 White, Hayden 103-104
 Witkam, Jan Just 17, 87

Yazıcı, T. 127

Zahid, sin Mehmeda Šakira 28, 176

Zečević, Divna 168, 170

Zemon Davis, Natalie 21

Zenker, Julius Theodor 130, 146

Zildžić, Mustafa-aga 67, 86, 141-142

Zirdum, Andrija 41

Zlatar, Behija 59, 137

Ždralović, Muhamed 7, 11, 13, 15-17,

21, 84, 88, 91, 95, 100, 121, 138,

144

O autorici

Tatjana Paić-Vukić (1963.) završila je studij orijentalne filologije (arapski jezik i književnost i turski jezik i književnost) na Filološkom fakultetu u Beogradu. Magistrirala je i doktorirala na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radi kao znanstvena suradnica u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, a na Katedri za turkologiju Filozofskog fakulteta predaje arapski jezik. Bavi se arabičkim rukopisima i objavljuje znanstvene i stručne radove iz orijentalne filologije i kulturne povijesti osmanske Bosne.

Studija o svijetu Mustafe Muhibbija plod je istraživanja arapskih, turskih i perzijskih rukopisa sarajevske obitelji Muhibić, pohranjenih u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Na temelju tih, dosad gotovo nepoznatih rukopisa, autorica (re)konstruira svijet njihovog prvog vlasnika, sarajevskoga kadije iz 19. stoljeća. Pritom detaljno govori o kulturnoj povijesti, i to povijesti vjersko-pravne elite osmanskoga društva u njegovoj pokrajinskoj, bosanskoj sredini. Opsežniji su radovi takve vrste rijetki, a u hrvatskoj ih historiografiji do sada uopće nije bilo.

ISBN 978-953-6979-32-3

9 789536 979325